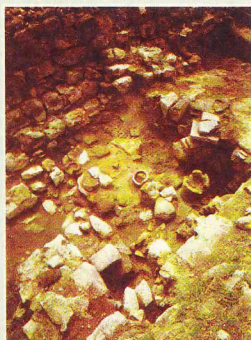

ISTORIE - OPERE FUNDAMENTALE

Gheorghe I. BRĂȚIANU

O enigmă și un miracol istoric:
poporul român

CORINT

Redactor: Delia Moisil
Coperta: Walter Riess
Tehnoredactor: Daniela Diaconescu
Corector: Rodica Toader
Cartograf: Petruța Șerban

Tous droits réservés © Maria Brătianu

Acest volum reproduce textul primei ediții publicate în limba română a lucrării lui Gh.I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1940, precum și versiunea în limba română a studiului *Le problème de la continuité daco-roumaine. Les nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, Bibliothèque du Sud-Est Européen, Bucarest, 1944, aparținând aceluiași autor.

Toate drepturile asupra prezentei versiuni în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-047-7

Pe copertă:
ruinele termelor romane de la Capidava, secolul al IV-lea d.Hr.

ISTORIE – OPERE FUNDAMENTALE

GHEORGHE I. BRĂTIANU

**O ENIGMĂ ȘI UN MIRACOL ISTORIC:
POPORUL ROMÂN**

**Ediție îngrijită, note și studiu de
Stelian Brezeanu**

**
București, 2000**

CUPRINS

Prefață / 7

Gh.I. Brătianu și istoria medievală / 11

Note / 45

Cuvânt înainte / 51

Introducere / 53

Capitolul I. Părerea domnului Lot asupra originilor poporului român / 55

Capitolul II. Teoria imigrării în câteva lucrări recente

Punctul de vedere ungiuresc. O părere rusească. Părerea bulgarilor. Concordanțe și concluzii / 59

Capitolul III. Originile poporului român: evacuarea Daciei

Părăsire militară sau totală? Analogii cu alte provincii ale *limes*-ului. Mișcări de populații de la un mal la celălalt al Dunării în secolele IV–IX / 71

Capitolul IV. Originile poporului român: unitatea lingvistică

Substratul balcanic. „Leagănul“ limbii române.

Despărțirea dialectelor. Extensia românei primitive / 87

Capitolul V. Originile poporului român: etnografie și geografie

Vlahii în izvoarele istorice. Înțelesul geografic al denumirilor etnice: „ungurii“ din textele italiene. Înțelesul social al termenilor „rumân“ și „vlah“. Izvoarele musulmane din veacurile X–XI / 99

Capitolul VI. Originile poporului român: datele arheologice

Continuitate sau imigrare? Datele arheologice. Problema Daciei în timpul năvălirilor. Deșteptarea spiritului local în celelalte provincii ale Imperiului roman. Dăinuirea unui particularism dacic și dovezile sale arheologice / 115

Capitolul VII. Observații asupra istoriei românilor începând din secolul al XIII-lea

Românii și arhiepiscopia Ohridei. Întâile înjghebări de state dunărene și carpatice în secolul al XIII-lea și al XIV-lea. Politica de echilibru a Principatelor. Originile și alcătuirea unității române / 139

Încheiere / 151

Problema continuității dacoromâne. În legătură cu noile observații ale d-lui Ferdinand Lot / 155

Note / 186

Rezumat cronologic / 221

PREFAȚĂ *

O reeditare a cărții lui Gh.I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, ediția a II-a, Bucurest, 1942, se impunea de mult timp. Mai întâi, pentru că ea aparține unui triptic „național“ al istoricului român, din care mai fac parte *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945 (ediție nouă, București, 1980) și *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977, apărută postum. Un triptic ce constituie una dintre cele mai prețioase părți din moștenirea lăsată de Gh.I. Brătianu, dintr-o operă considerabilă, dacă avem în vedere cariera sa științifică prematur întreruptă. În al doilea rând, pentru că lucrarea a apărut în anii când Europa sângera pe câmpurile de luptă ale celui de-al doilea război mondial, iar România, după ce-și înfăptuise unitatea națională, era sfâșiată la toate fruntariile sale, sfidându-se astfel voința poporului român și litera tratatelor internaționale. Când, în sfârșit, contactele dintre oamenii de știință erau reduse la minimum, dacă nu întrerupte. De aceea, cartea savantului român, în această ediție, a fost prea puțin cunoscută la vremea sa în străinătate și chiar în propria țară. Evenimentele ce au urmat războiului au făcut să se aștearnă uitarea asupra lucrării, nu înainte de a curma cariera științifică a autorului ei la abia 50 de ani împliniți și mai apoi și viața. În al treilea rând, pentru că monografia lui Gh.I. Brătianu nu face parte dintre acele lucrări – prea multe la număr – ce aparțin unei singure generații: generației pentru care sunt scrise. Prin forța raționamentului, prin perspectiva interdisciplinară din care ne înfățișează subiectul, prin frumusețea limbajului său și chiar prin

* Prima parte a prefeței, precum și studiul introductiv *Gh.I. Brătianu și istoria medievală* reproduc textul ediției din 1988, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

rezultatele cercetării, dincolo de noile dimensiuni pe care investigațiile postbelice le-au dat faptelor, ea își păstrează actualitatea. În al patrulea rând, în sfârșit, pentru că lucrarea avea pentru autorul ei și o valoare morală. „*Aș fi pe deplin mulțumit*, nota el în tragicul an 1940 în prefața versiunii românești a lucrării, *dacă în judecata viitorului, cârticica aceasta va aduce o mărturie a liniștii și a seninătății cu care neamul nostru, de atâtea ori încercat, poate încă o dată să înfrunte vremurile, încrezător în dreptul și în destinul său*“.

În intenția autorului ei, cartea aceasta trebuia să rămână o simplă recenzie a lucrării lui F. Lot, *Les Invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, vol. I, apărută cu mai bine de șase decenii în urmă, în care istoricul francez trata și problema originii poporului român, raliindu-se adversarilor continuității. Gh.I. Brătianu, elev al eminentului medievist, s-a simțit cel dintâi obligat să răspundă vechiului său dascăl. Dar recenzia a luat curând proporțiile unei cărți ce a împrumutat titlul capitolului în care F. Lot trata problema originilor românilor - *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*. Versiunea franceză a cărții lui Brătianu a apărut în 1937, în același an cu monografia medievistului francez. Trei ani mai târziu, apărea o versiune românească a lucrării, considerabil lărgită. Aceasta, pe lângă mai multe revizuri ale textului, cuprindea și dosarul arheologic al problemei, care relua concluzia unui studiu publicat separat în 1939 de savant. În sfârșit, în 1942 apărea ediția franceză secundă, ce pornește de la ediția românească din 1940.

În noua ediție am inclus și un alt studiu al istoricului român (*Le problème de la continuité daco-roumaine. Les nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, Bucurest, 1944, p. 5–38). Studiul cuprinde „remarcile“ lui F. Lot la ediția franceză secundă a cărții lui Brătianu și observațiile acestuia din urmă, care-și întregește și nuantează unele concluzii ale monografiei. Monografia și studiul formează în acest fel un tot. De aceea studiul a fost inclus în ediția de față a lucrării.

Stelian Brezeanu

București, 1988

Ediția de față păstrează structura celei din 1988. Ea cuprinde, așadar, pe lângă cartea propriu-zisă, publicată în română în 1940 și reeditată în franceză în 1942, și răspunsul istoricului la observațiile lui Ferdinand Lot, apărut în franceză în 1944. Totodată, am inclus prefața și studiul din ediția noastră din 1988, ultimul cu mici adăugiri, cuprinzând și date asupra ultimilor ani ai vieții savantului, care au fost eliminate la vremea respectivă fără știrea autorului studiului. Notele noastre de la sfârșitul lucrării au fost întregite cu referiri la cercetările din ultimii zece ani.

Și totuși, ediția de față prezintă o schimbare în raport cu cea din 1988. Ea oferă cititorului român versiunea românească originală din 1940 care, cu mici modificări, a stat la baza ediției franceze din 1942, avută în vedere în 1988. Prin aceasta, cititorul va regăsi aici, așa cum îl cunoaște din alte lucrări, stilul lui Brătianu, fără egal aproape printre istoricii români prin frumusețea și personalitatea lui.

Consecvenți regulilor oricărei restituiri științifice, am păstrat textul autorului, inclusiv notele de subsol, în forma dată de istoric cu șase decenii în urmă. Se înțelege însă că textul urmează normele ortografice actuale precum și regulile folosite astăzi, în cercetările de specialitate, pentru transcrierea numelor proprii.

Notele și comentariile noastre sunt trecute în paranteză dreaptă [...] pentru a le deosebi de cele ale autorului și se găsesc la sfârșitul cărții. Ele au rostul de a aduce la zi textul și de a oferi cititorului posibilitatea de a raporta rezultatele investigației savantului român la câștigurile cercetării științifice din medievistica europeană din cei cincizeci de ani trecuți de la apariția cărții. Pe cât a fost posibil, am redus aceste adnotări la strictul necesar, pentru a nu îngreua lectura lucrării.

Stelian Brezeanu

București, 2000

GH.I. BRĂTIANU ȘI ISTORIA MEDIEVALĂ

*„O muncă grea ne așteaptă. Măreața clădire a istoriei noastre are nevoie încă de multe cărămizi până să fie terminată. Va fi nevoie de munca multor generații pentru ca acest strălucit edificiu să fie complet. Aceasta nu se va putea însă îndeplini decât prin armonizarea și concentrarea energiilor și prin o înțeleaptă diviziune a muncii dictată de iubirea față de trecutul neamului nostru“.*¹ Aceste cuvinte, scrise de istoricul I. Ursu în 1924, reprezintă un adevărat program al școlii istorice din România, abia ieșită din Primul Război Mondial. Desăvârșirea unității politice a României reclama, în istoriografie ca și în celelalte domenii ale științei și culturii, un amplu efort de reorganizare. Dar, în pofida optimismului medievistului român, școala istorică română pornea cu un handicap în realizarea acestui program. Nu era vorba numai de puținătatea uneltelor de care dispunea. Mai grav era că istoriografia română trăia acum o schimbare de generații. La sfârșitul primului război mondial se stinge, pe parcursul a numai câțiva ani, generația ce așezase fundamentele științei istorice române: C. Giurescu, în 1918, I. Bogdan, în 1919, A.D. Xenopol, în 1920, D. Onciul, în 1923 și V. Pârvan, în 1927. Numai N. Iorga, venit din secolul trecut cu o forță nealterată, continua să desfășoare o activitate copleșitoare prin amploarea și orizontul ei larg, la care adăuga un imens efort organizatoric.

Nu aveau să treacă decât puțini ani și o nouă școală istorică se închea în jurul *Revistei istorice române*. Ea grupa generația de istorici născuți în jurul anului 1900: Gh.I. Brătianu, N. Cartoian, C.C. Giurescu, S. Lambrino, P.P. Panaitescu, V. Papacostea. Programul ei era altul decât acela al generației care realizase unitatea politică din 1918. „*Generația*

istoricilor dinainte de război, scria C.C. Giurescu în *Cuvânt înainte* din primul număr al *Revistei istorice române* din 1931, a avut ca preocupare centrală problema care forma idealul întregii societăți românești: unitatea națională. Generația de azi a văzut împlinit acest ideal. Ea se găsește acum în fața unor probleme care au căpătat o nouă valoare: probleme sociale, economice, culturale. De aceea istoriografia, continuând preocupările anterioare, va da de azi înainte tot mai multă atenție acestor chestiuni din trecutul nostru. Cunoscându-se evoluția, ea crede că va putea contribui la rezolvarea lor. Într-un cuvânt, direcția socială, economică și culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esențial al programului revistei noastre. De altfel, aceasta este tendința generală a istoriografiei europene contemporane”.² Distanța pe care reprezentanții *Noii școli critice* au luat-o față de ideile ce au călăuzit generația lui 1918, în principal față de N. Iorga, ca și atașamentul mărturisit față de programul școlii critice de la sfârșitul secolului al XIX-lea decurg din nevoia de a-și defini personalitatea³. Aceeași nevoie îi făcea să se alinieze, programatic, noii direcții din istoriografia europeană, care prin *Școala Analelor*, născută oficial cu numai doi ani înainte de *Noua școală critică* din România, avea să inaugureze una dintre cele mai fructuoase etape din evoluția istoriografiei europene. În practică însă, activitatea reprezentanților *Noii școli* se desfășoară mai puțin sub semnul inovației, cum anunțase programul lor din 1931, cât sub acela al fidelității față de programul școlii critice de la amurgul veacului al XIX-lea. Mai rău e că această atitudine a principalilor ei reprezentanți i-a împiedicat să țină pasul cu marile progrese înregistrate de noua direcție din istoriografia europeană⁴. Cu o singură excepție: Gh.I. Brătianu.

*
* * *

Gh.I. Brătianu s-a născut la 3 februarie 1898 la Ruginoasa, județul Iași. Era nepotul lui Ion C. Brătianu și fiul lui Ionel I.C. Brătianu, două dintre personalitățile reprezentative ale vieții politice ale României moderne. Primul a jucat, ca prim-ministru al țării, un rol capital în evenimentele din 1877–1878, ce au dus la cucerirea independenței de stat a României, și a fost fondatorul Partidului Național Liberal. De numele celui din urmă, ca șef al P.N.L. și prim-ministru, este legată împlinirea, în 1918, a marelui

ideal al poporului român: întregirea de stat a României. Înrolat ca voluntar încă din primele zile ale intrării țării în război, tânărul Gh.I. Brătianu avea să participe cu arma în mână la realizarea unității politice.

Absolvent al Liceului Național din Iași în 1916, se înscrie în 1917 la Facultatea de drept a Universității din vechea capitală a Moldovei, pe care o absolvă în 1920. Faptul merită reținut pentru dimensiunea juridică a formației viitorului istoric. Dar cariera juridică nu-l atrăgea. Fascinația exercitată asupra tânărului de N. Iorga, la apogeul prestigiului său științific, și atmosfera efervescentă din anii ce au urmat întregirii naționale s-au dovedit mai puternice. În 1921 se înscrie la cursurile de la Sorbona, dar paralel frecventează și faimoasa École des Chartes. Alegerea s-a dovedit cum nu se poate mai fericită pentru tânărul istoric. La Sorbona avea să audieze cursurile unor dascăli reputați, în frunte cu Ferdinand Lot și Charles Diehl. Primul excela prin rigoare, orizont larg și educație, cel din urmă prin eleganța verbului în care-și îmbracă prelegerile de istorie bizantină⁵. La École des Chartes și-a făcut o ucenicie temeinică în cercetarea istorică, în spiritul celor mai bune tradiții ale școlii critice, prin contactul nemijlocit cu textele și documentele istorice. Un sfert de secol mai târziu, încercând să definească formația de istoric a lui Marc Bloch într-un studiu consacrat operei și vieții fondatorului *Școlii Analelor*, Brătianu surprindea ceva din propria sa concepție de istorie, în formarea căreia anii uceniciei au jucat un rol hotărâtor. *„Aceste amintiri și aceste exemple, cărora le-a semnalat importanța cel dintâi, scria istoricul român referindu-se la M. Bloch, ne ajută totodată să înțelegem mai bine formația complexă, și totuși de așa de mare armonie în diversitatea ei, a unuia dintre spiritele cele mai supte și dintre talentele cele mai nuanțate care s-au consacrat științelor istorice. Aplecat asupra unei discipline ale cărei elemente le stăpânea în profunzime, el a acumulat ani de analiză a documentelor și a textelor, fără de care nu există sinteză cu adevărat fecundă; dar oricare a fost încrederea în investigația sa și bogăția bibliografiei sale, el n-a rămas niciodată prizonierul referințelor și fișelor sale. Aducea studiilor noastre un alt orizont și simți trecând prin scrierile sale – până și în notele consacrate unui detaliu – acest suflu larg pe care geograful și sociologul îl simt mai lesne în lucrările lor decât istoricul, prea mult legat de litera arhivelor. Ne grăbim să adăugăm că formația sa istorică corecta tendința*

specialiștilor din aceste domenii spre o simplificare excesivă sau o schematizare prea sumară".⁶

Anii de studiu din capitala Franței aveau să dea curând roade. În 1929 a promovat doctoratul la Sorbona, sub îndrumarea lui F. Lot, cu teza principală *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*. Apărută în același an la Paris, lucrarea avea să fie recenzată elogios de specialiști în zeci de reviste științifice europene. Ca teză complementară, Brătianu a prezentat lucrarea *Actes des notaires génois de Péra et Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)*, publicată la București încă din 1927, primită și ea nu mai puțin elogios decât teza principală. Și una și alta erau rezultatul unei investigații asidue întreprinse de tânărul istoric în *Archivio Notarile* din Genova, la îndemnul lui N. Iorga și cu referințele bibliografice date de F. Lot. Cele două lucrări l-au impus rapid lumii savante europene, care întrevedea tânărului profesor de istorie universală de la Universitatea din Iași – ocupase postul de profesor în 1924, la 26 de ani – o carieră strălucită în medievistica timpului.

Absorbit de politică, în anii ce au urmat, Brătianu nu mai desfășoară o activitate științifică susținută. La mijlocul anilor '30, ea este reluată cu un studiu fundamental, apărut în 1934, consacrat rolului aurului în prăbușirea societății romane și începutul Evului Mediu, studiu ce a avut un deosebit ecou în lumea savantă a timpului.⁷ Apoi, publicațiile sale urmează o cadență remarcabilă: *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă* (I), București, 1935; *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, Paris-Bucarest, 1936; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Paris, 1937; *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, Paris, 1939, și ediția românească⁸, mult lărgită, a cărții *Une énigme et un miracle historique*, în 1940. La Congresul Internațional de Științe Istorice de la Zürich (1938), istoricul român dezvoltă teza expusă în 1934 în comunicarea *La fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*. Primirea făcută de lumea savantă tezei sale l-a îndemnat pe istoric să lanseze proiectul unei noi istorii medievale europene, cu o optică total diferită însă față de celelalte apărute până atunci. Sinteza, al cărei proiect a fost expus în *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge* (București, 1938), urma să fie fructul unei colaborări internaționale și să

apară la București. Autorul proiectului obținuse deja acordul unora dintre cei mai reputați istorici ai timpului: Paul Collinet, Henri Grégoire, René Grousset, V. Grumel, Arnaldo Momigliano și Eugène Pittard. Ultimul război mondial a împiedicat ducerea la bun sfârșit a proiectului.

În toamna anului 1940, Brătianu este transferat la Universitatea din București, la catedra de Istorie universală. N. Iorga urma să fie pensionat peste câteva luni pentru limită de vârstă. Dar evenimentele tragice din noiembrie 1940, cărora avea să le cadă victimă, au pus capăt carierei marelui savant, ucis, cum va remarca Gh.I. Brătianu, „*în plină forță de muncă, în plină vigoare, sub loviturile unor dușmani declarați ai oricărei civilizații*”.⁹ Brătianu îi urmează la conducerea catedrei și ajunge în fruntea Institutului de Istorie Universală N. Iorga, preluând și conducerea periodicului institutului, *Revue historique du Sud-Est européen*. În 1942 avea să ocupe și locul rămas vacant în Academia Română prin moartea lui N. Iorga. La institut, ca și la revistă, desfășoară o activitate organizatorică remarcabilă. Activitatea științifică a istoricului urmează același ritm ca în anii precedenți. În 1943 publică masiva monografie *Origines et formation de l'unité roumaine*, iar doi ani mai târziu, după mai multe studii pregătitoare, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, una dintre cele mai importante cărți ale sale. În anii 1942–1943 ține în fața studenților Universității din București cursul *Marea Neagră și chestiunea orientală* ce avea să fie dezvoltat în anii 1947–1950 într-o amplă monografie, din care avea să apară postum un prim volum încheiat de autor, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969. În 1945–1946 publică în paginile revistei pe care o conducea un vast studiu, cu puternice ecouri în societatea timpului, abia ieșită din război: *Formules d'organisation de la Paix dans l'histoire universelle. L'offensive de la paix*¹⁰.

Dar norii negri ce amenințau de câțiva ani destinele României s-au abătut dureros asupra vieții savantului încă din 1946–1947. Gh.I. Brătianu este îndepărtat de către autorități din Universitate și din fruntea Institutului de Istorie Universală, semn al caracterului tot mai represiv al unui regim care-și făcuse din distrugerea elitei intelectuale și politice române unul din obiectivele centrale ale programului său. În condițiile tot mai dificile ale exilului forțat din anii ce au urmat, Brătianu lucrează cu febrilitate și elaborează sau definitivează câteva dintre cele mai impor-

tante lucrări ale sale, apărute postum: *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle* (Bucarest, 1997), ce are ca substanță amintitul studiu publicat în 1945–1946 în *Revue historique du Sud-Est europeen*, *Marea Neagră. De la origini la cucerirea otomană* (București, 1988), după ce cunoscuse și versiunea franceză, deja menționată, apărută în 1969 la München, *Sfatul domnesc și adunarea țării în Principatele Române* (Evry, 1977; București, 1993); *Adunările de stări în Europa și în Țările Române în Evul Mediu* (București, 1996) ce cuprind o suită de studii apărute în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, și o excelentă comunicare, trimisă Congresului de Studii Bizantine, Paris, 1948¹¹, elogiată de Fr. Dölger și de alți savanți ai vremii.

În mai 1950, Brătianu este smuls din locuința sa și, fără judecată, este internat la Sighet, unde se aflau cei mai importanți fruntași ai vieții intelectuale și politice din România interbelică. Aici avea să moară în noaptea de 24–25 aprilie 1953, la abia 55 de ani împliniți.

*
* *

Activitatea științifică a lui Gh.I. Brătianu se desfășoară, dacă facem abstracție de primele sale studii din anii adolescenței, pe parcursul a ceva mai mult de două decenii (1927–1950). Dar chiar și în această perioadă, ea este întreruptă de lungi ani în care savantul a fost absorbit de politică, de munca didactică de la Universitățile din Iași și București sau de preocupările organizatorice la Institutul de Istorie Universală. Dacă ținem seama și de aceste întreruperi, opera științifică a savantului apare cu adevărat excepțională prin amploarea și diversitatea ei.^{11bis}

În ansamblu, pot fi stabilite două etape în activitatea științifică a istoricului, desfășurată în câmpul istoriei medievale. În primul deceniu (1927–1937), preocupările sale sunt dominate aproape exclusiv de istoria universală. Următorii zece ani (1937–1947) formează decada *națională* din activitatea savantului, în care istoria românească ocupă de departe prim-planul preocupărilor sale. Ne grăbim să adăugăm că cercetările de istorie națională nu au fost exclusive. În anii 1942–1943 ține la Universitatea din București amintitul curs consacrat locului Mării Negre în istoria univer-

sală, ce avea să constituie punctul de plecare în elaborarea ultimei monografii a savantului – *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*. Tot în acești ani, pornind de la cursul ținut aceluiași studenți ai Universității din București, publică studiul *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*.

Cercetările din teritoriul istoriei universale au fost dominate de două preocupări majore ale savantului. Cea dintâi este punerea în lumină a ponderii factorului social-economic în evoluția societății medievale europene, mai cu seamă în raporturile dintre Occident și Orient, și în istoria bizantină. Cea de-a doua idee, cu adevărat revoluționară în epocă, aducea o răsturnare de perspective în evoluția istoriei medievale europene, din punct de vedere al raporturilor Occident-Orient.

Tema raporturilor dintre Occident și Bizanț se aflase statornic în preocupările istoriografiei europene încă de la Du Cange, iar în a doua parte a secolului al XIX-lea cunoscuse una dintre monografiile fundamentale ale domeniului, ce avea ca subiect istoria comerțului republicilor urbane italiene în Levant și datorată lui W. Heyd.¹² N. Iorga însuși, care a avut o înrâurire considerabilă asupra începuturilor științifice ale tânărului său compatriot, se ilustrase deja printr-o imensă producție de studii consacrate problemei, ce se sprijineau pe numeroasele volume de documente culese de marele istoric din arhivele europene, cu deosebire peninsulare.¹³ De la primul studiu temeinic, publicat la vârsta de 25 ani, Brătianu pășește pe urmele marilor săi predecesori. Dar, încă de acum, el nu rămâne un simplu imitator, ci înțelege să aducă în câmpul cercetării probleme noi, tratate dintr-o altă perspectivă. În acest prim studiu, istoricul atrage atenția asupra Vicinei, orașul-fantomă de la gurile Dunării, cu rol atât de însemnat în viața comercială a Pontului în secolul al XIII-lea și în primele patru decenii ale veacului următor, oraș ce își păstrează și azi cu strășnicie secretul poziției sale geografice.¹⁴ Un deceniu mai târziu, autorul avea să revină asupra temei într-o cercetare exhaustivă și dintr-o perspectivă nouă, adăugând Vicinei și Cetatea Albă¹⁵.

Ultimii ani ai deceniului al treilea al secolului nostru aveau să fie extrem de fecunzi pentru istorie, grație a două monografii ce-l consacra în viața științifică europeană. Cele două lucrări, pregătite de autor pentru promovarea doctoratului la Sorbona, sunt dedicate raporturilor economice dintre Occident și Pont. Prima, *Actes des notaires génois de Péra et Caffa*,

ce aducea în circuitul științific o imensă cantitate de documente aflate în arhivele genoveze relative la schimburile cetății ligure în bazinul pontic, îi apărea lui N. Iorga ca „o adevărată mină de documente pentru comerțul din Levant la sfârșitul secolului al XIII-lea”.¹⁶ Dar tânărul medievist, mai mult poate decât ilustrul său compatriot, avea conștiința netă asupra însemnătății particulare a acestui prim volum de documente. Faptul nu are în vedere numai implicațiile comerțului celor două cetăți pontice în evoluția societății europene, dar și valorile pe care savantul le promova în cercetările sale. Aceste valori au apărut din noile întrebări pe care generația sa le formulează. „Cu siguranță, nota el în prefața volumului, nu trebuie să ne așteptăm să găsim în această colecție documente de o mare însemnătate istorică; e vorba de contracte particulare și nu de probleme de stat. Totuși, cititorul care va avea răbdarea să parcurgă aceste texte cu oarecare atenție va putea afla și alt lucru decât o serie de tranzacții particulare lipsite de interes general... Sub aceste aspecte multiple și diverse, se află viața unui mare centru economic al Orientului la sfârșitul secolului al XIII-lea, care ni se dezvăluie cu întregul pitoresc pestrît al raselor sale felurite și cu întreaga activitate neconținută a unui trafic internațional. În acest contact permanent între Europa și Asia, în acest neconținut amestec de instituții și obiceiuri, se formează pe nesimțite regulile dreptului maritim și comercial al timpurilor moderne. S-a acordat un spațiu larg regimului târgurilor din secolele XIII, XIV, XV în această elaborare a formelor noii economii, mai bine adaptată decât cea a Veacului de Mijloc timpuriu la un regim mai perfecționat și la un ritm mai rapid al schimburilor internaționale. Poate ar fi locul, fără a neglija pentru aceasta alți factori, să căutăm originile acestei evoluții în viața colonială a contoarelor Levantului, unde se formează fără zgomot și fără violență, prin jocul liber al forțelor economice și în frământările zilnice ale tranzacțiilor comerciale, ceea ce va fi mai târziu mentalitatea capitalismului modern; el va sfârși prin a se impune mai târziu lumii occidentale, degajată de legăturile numeroase ale societății feudale care o dominase în secolele anterioare.”¹⁷

Cea de a doua monografie, *Recherches sur la commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, ce-și trăgea substanța din documentele cercetate în arhivele genoveze, aducea dovada calităților tânărului istoric: spiritul critic și stăpânirea deplină a imensei literaturi a problemei. Dar lumea științifică a fost frapată de noutatea punctelor de vedere ale savantului, ce

a făcut din lucrare un adevărat eveniment în evoluția studiilor raporturilor economice dintre Occident și Orient. Pentru marele bizantinist belgian Henri Grégoire, care a dat, totuși, una dintre cele mai cumpănite judecăți asupra lucrării, ea apărea ca o „foarte frumoasă operă, savantă și bine scrisă deopotrivă, și care se sprijină în bună măsură pe cercetările personale ale autorului în arhivele din Genova. Cartea este opera unui adevărat istoric. Ea cuprinde soluții ingenioase și puncte de vedere geniale asupra istoriei colonizării. De la Heyd încolo, nimic atât de important n-a fost scris relativ la comerțul din Levant în Evul Mediu.”¹⁸ Iorga însuși vedea în ea „o lucrare remarcabilă, ce epuizează subiectul”.¹⁹

Cu studiul *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'empire romain*, apărută în 1934, pășim deja în secțiunea preocupărilor sale de istorie bizantină, care se materializaseră până atunci în câteva studii importante^{19bis}. Cu studiul din 1934 el participă la una dintre cele mai pasionate și mai rodnice dispute din medievistica veacului nostru. În jurul problemei sfârșitului Antichității și a începuturilor Evului de Mijloc, lumea științifică a anilor '20-'30 se divizase. Pentru cei mai mulți savanți ai timpului, care erau atașați unei teze tradiționale, Antichitatea se încheiase în secolele IV–IV și fenomenul a fost rezultatul crizei veacului al III-lea și al migrațiilor germanice. De cealaltă parte, pentru H. Pirenne, într-o suită de studii ce au fost însumate în celebra sa monografie postumă *Mahomet et Charlemagne* (Paris, 1937), lumea antică își prelungește structurile economice până în secolul al VII-lea. Numai atunci, prin expansiunea sa în Mediterana, Islamul avea să oblige Occidentul la mai multe veacuri de autarhie economică – condiție indispensabilă gestației feudalismului. Pentru medievistul român, criza veacului al III-lea a avut rezultate divergente pentru cele două jumătăți ale lumii romane: dacă în Occident ea a condus la declinul vieții urbane și la ruralizare, Orientul urban și comercial a absorbit aurul din jumătatea occidentală, precipitând criza acesteia și diviziunea politică a imperiului. Teza a fost primită cu admirație de H. Pirenne, iar H. Grégoire vedea în ea un complement al faimoasei teorii a compatriotului său.

În anii ce-au urmat, Gh.I. Brătianu publică principalele sale lucrări din câmpul studiilor bizantine: *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, în 1936, și *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, în 1938.

Studiile bizantine, oricât de fecunde au fost pentru primele decenii ale secolului nostru, nu cunoșteau o lucrare ce să îmbrățișeze istoria orașului bizantin în asamblul ei. Puținătatea surselor și metoda încă defectuoasă a cercetărilor explică această lacună. *Privilèges et franchises* avea să umple acest gol și să deschidă o direcție fructuoasă de cercetare ce avea să cunoască în perioada postbelică primele rezultate notabile. Unii specialiști au remarcat claritatea lucrării, „*evitând deopotrivă generalizările pripite, inspirate uneori dintr-un naționalism îngust, și tezele hazardate ce se sprijină pe o interpretare adesea fantezistă a textelor*”²⁰. Alții au subliniat orizontul larg și metoda savantului. „*În ansamblu, scria H. Grégoire, tezele autorului sunt acelea ale unui istoric înarmat cu o cultură generală și care știe să vadă lucrurile bizantine cu alți ochi decât cei ai bizantinismului îngust*”.²¹ La aproape un sfert de secol de la apariția ei, impresia asupra cărții rămâne nealterată. Pentru G. Ostrogorski, lucrarea era „*prima încercare temeinică de a trasa dezvoltarea orașelor bizantine de-a lungul secolurilor*”.²²

Cealaltă lucrare de istorie bizantină este, de fapt, o culegere de studii. Ea însuma contribuțiile autorului la istoria economică și socială a Bizanțului, publicate în anii 1930–1937. Ele erau consacrate rolului auriului în sciziunea politică a Imperiului Roman, problemă ce a format obiectul amintitului studiu din 1934, diviziunilor cronologice ale Imperiului, legării de glie și regimului fiscal privite dintr-o perspectivă comparativă română, slavă și bizantină, monopolului grâului în Bizanțul veacului al XI-lea, raportului dintre hyperperul bizantin și moneda de aur a republicilor italiene în secolul al XIII-lea și problemei aprovizionării Constantinopolului în epoca bizantină și otomană. Adunate laolaltă din publicații disparate, aceste contribuții au dat specialiștilor o imagine exactă asupra locului istoricului român în dezvoltarea studiilor de istorie economică și socială a Bizanțului. Aprecierile au fost unanim elogioase și au venit de la istorici din toate generațiile și de toate orientările. N. Iorga a semnalat printre cei dintâi calitățile lucrării: „*Nimic nu lipsește: informație vastă și variată, ... bine aleasă, formă literară frumoasă, critică deopotrivă plină de curtoazie și dreaptă a opiniilor exprimate de predecesorii săi*”.²³ Ea conferă autorului, în viziunea lui G. Ostrogorski, „*un loc eminent printre bizantiniștii ale căror cercetări au contribuit în ultimul*

*timp la luminarea istoriei economice și financiare a Bizanțului ”.*²⁴ Dar cea mai pătrunzătoare judecată asupra locului lui Gh.I. Brătianu în evoluția studiilor bizantine a venit din partea lui V. Laurent. „*Istoria economică și socială a Imperiului Bizantin*, observa bizantinistul francez, *a fost prea mult timp studiată în funcție de relațiile Orientului cu Europa Occidentală, relații create de cruciade și de implantarea principatelor latine în Orient. Ultima decadă a cunoscut, în sfârșit, o reacție salutară contra acestei tendințe minimalizatoare, cercetând ceea ce această economie a fost prin ea însăși și ceea ce aduce ea original la cunoașterea lumii medievale. Dl. Brătianu a oferit acestui nou curent de idei largă sa contribuție. Mai mult, el se prezintă ca simbolul însuși al acelei necesare uniuni care trebuie să apropie vechea și noua școală, atât prin competența sa în domeniul propriu-zis bizantin, cât și prin cercetările sale asupra comerțului republicilor italiene. Mai bine decât oricui, cartele genoveze sau venețiene îi vorbesc o limbă concretă, ce se sprijină pe o cunoaștere profundă a societăților vechi și pe acea experiență politică fără de care construcțiile de cabinet trădează întrucâtva realitatea ”.*²⁵

La capătul unui deceniu de cercetare, inaugurat de *Actes des notaires* și *Recherches* și încheiat cu *Études byzantines*, Gh.I. Brătianu apărea drept una dintre cele mai reprezentative personalități ale generației tinere de cercetători din domeniul științelor istorice. Istoricii vârstnici au evidențiat la Brătianu spiritul critic, calitate indispensabilă oricărui istoric adevărat, stăpânirea suverană a surselor și a literaturii de specialitate, ce a făcut ca lucrările lui să pară că epuizează subiectul, diversitatea și amploarea teritoriilor din care-și extrăgea materia, teritorii ce acopereau spații vaste ale Europei și Asiei medievale. Pentru cei mai tineri, el aducea în studiile istorice un aer proaspăt prin noutatea direcției de cercetare, în care problematica abordată, esențialmente social-economică, nu era seacă și aridă, ci desprinsă din viața societății vremii sale. Prin aceasta refuza condiția simplului anticar, a colecționarului de fapte ale trecutului, pentru a deveni un om al cetății, căreia îi exprimă trebuințele și sentimentele. Din acest fapt decurg alte două trăsături ale studiilor sale. Pe de o parte, în cercetările sale, în care efortul de imaginație domină investigația erudită tradițională, istoricul face totdeauna apel la experiențele altor științe ale omului. Pe de alta, el situa cercetarea, indiferent de tema abordată, în

cultura vie a timpului, ceea ce dădea autenticitate actului creației și făcea din om suprema sa valoare. Dar mai este o altă trăsătură a cercetărilor lui Brătianu surprinsă de mulți contemporani. Este vorba de aspirația istoricului de a depăși analiza seacă a documentului și de a situa faptele într-un context mai larg, în care cercetătorul, ca parte a unui mediu social și politic dat, aduce cu sine experiențele personale de viață, un anume mod de a simți și gândi. Este ceea ce savantul român descoperea în viziunea din ultimele scrieri istorice ale lui N. Iorga și care dăduse loc unor aprige contestări în istoriografia românească, venite din partea reprezentanților *Noii școli critice* în frunte cu C.C. Giurescu. „*Rămâne totuși un factor esențial, constata Gh.I. Brătianu, ce prezintă, orice s-ar zice, o problemă fundamentală în cercetarea și în scrierea istoriei: în ce măsură trebuie ținut seama, pe lângă documentele pe care se sprijină orice lucrare serioasă, pe lângă relațiile mai vechi sau mai noi ale evenimentelor – de această experiență a vieții reale, care aduce istoriei înțelesul ei mai adânc, acela ce lipsește adesea înșirării cât de conștiincioase a faptelor, și criticii cât mai migăloase a izvoarelor. Este întrebarea veche – și totuși nouă – dacă istoricul care își mărginește orizontul la pereții bibliotecii și la dosarele arhivelor nu riscă să ridice o construcție artificială, mai depărtată de realitatea ce a voit să o înfățișeze, decât dacă ar fi privit-o într-o desfășurare dinamică, ce nu o poate înțelege decât cel care a trăit-o*”.²⁶

Gh.I. Brătianu se situa, prin concepția sa istorică, în avangarda studiilor istorice interbelice, alături de reprezentanții *Școlii Analelor*, în primul rând de Marc Bloch.²⁷ Lui avea să-i aducă un pios omagiu la vestea morții sale năpraznice, sub focul plutonului nazist de execuție, în articolul *Un savant et un soldat, Marc Bloch (1886–1944)*.²⁸ Îl apropia de fondatorul noii școli istorice franceze aceeași nevoie organică de a pune noi întrebări trecutului, născute din realitățile climatului social și politic din primele decenii ale veacului nostru, același spirit de înnoire a studiilor istorice printr-un dialog permanent cu alte științe umane, aceeași năzuință ca istoria – „*disciplina cea mai umană din toate*” (N. Iorga) – să-și propună ca țel nu regăsirea scheletului omului, ci a omului însuși, a ființei umane vii, reale, cu sentimentele și aspirațiile sale. Istoria pornea de la prezent pentru a-și proiecta concluziile asupra prezentului. Istoricul român recunoștea influența experienței *Școlii Analelor* atunci când spunea că în reorgani-

zarea revistei Institutului de Istorie Universală, pe care-l conducea, luase drept model *Annales d'histoire économique et sociale*,²⁹ în care, de altminteri, publicase unul dintre studiile sale.³⁰ La rândul său, M. Bloch a recenzat elogios în paginile revistei sale câteva cărți ale medievistului român, pe care-l cunoscuse la Congresul Internațional de Științe Istorice de la Oslo (1929), pentru a rămâne cu el în contact până în anii războiului. În recenzii la cărțile lui Brătianu, Bloch remarca, pe lângă rigoarea analizei și soliditatea documentației, noutatea problematicii, orizontul larg și interesul lor pentru orice istoric³¹.

Dar Brătianu, ca orice istoric autentic, năzuia să treacă la o operă de sinteză, după ce a parcurs treptele cercetării de detaliu. De aici deprinsese știința punerii în valoare a documentelor, fără de care orice operă de sinteză riscă să piardă contactul cu realitatea. Cunoștea însă și dificultățile imense pe care le avea de depășit.

„De prea multă vreme istoria evului mediu a fost văzută numai de la Roma, Aachen sau Paris. Au fost aduse unele corective, privind-o din unghiul Veneției sau al orașului Palermo. Aici, va trebui să o privim din Constantinopol, mai întâi, dar tot atât de bine din Antiohia și din Alexandria sau, mai târziu, din Kiev sau chiar din Sarai, fără a neglija din acest punct de vedere linia de apărare a creștinătății în zorile timpurilor moderne, ce se sprijină pe Cracovia, Suceava sau Budapesta“.³² Cu aceste rânduri, Gh.I. Brătianu lansa una dintre cele mai ambițioase inițiative din câmpul studiilor medievale interbelice: elaborarea unei noi istorii a Veacului de Mijloc european, ce trebuia să aducă o răsturnare de optică în concepția istorică a timpului. Cercetările lui de până atunci, deschise de monografiile asupra raporturilor comerciale dintre Occident și lumea pontică și continuate cu studiile asupra infrastructurii socio-economice a istoriei bizantine, îl pregătiseră îndeajuns pentru atare operă. Dar nu erau numai cercetările sale. Privită din București, Varșovia sau Moscova, istoria medievală a continentului nostru nu era identică cu cea scrisă la Paris, Londra sau Roma. Mutațiile survenite pe harta Europei la sfârșitul primului război mondial impuneau o reconsiderare a vechii concepții istorice ce făcea din Occident sediul *civilizației* și centrul istoriei europene și universale. Proiectul său, apărut în broșura *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge* și care întrunea adeziunea unor savanți de talia orientalistului

René Grousset, a bizantinistului Henri Grégoire și a eminentului specialist în istoria artei Josef Strzygowski, venea așadar la timp. „Întrucât, observa Brătianu, *trebuie să dăm Orientului ceea ce este al Orientului, cu riscul de a exagera și de a părea plini de partipriuri sau de un complex de superioritate.*”³³

Noua sinteză, cu cele trei secțiuni ale sale, deplasa centrul de greutate al istoriei medievale europene spre Constantinopol și, de aici, mai departe, spre Alexandria și Antiohia. Cât de departe a mers Brătianu în modificarea perspectivei istoriei europene apare fie și numai din luarea în considerație a principalelor diviziuni cronologice ale lucrării, stabilite de evenimente consumate în Orient. Ca puncte de plecare în istoria medievală, sinteza refuza datele tradiționale: căderea Romei, sciziunea politică a Imperiului roman ori chiar fondarea Constantinopolului. Gh.I. Brătianu optează pentru venirea la tron a lui Dioclețian, cu care „*imperiul se transformă definitiv, după multe încercări anterioare, în monarhie orientală: (...) atunci începe cu adevărat hegemonia Orientului*”.³⁴ O hegemonie economică, dar și una culturală și artistică, ce se vor accentua în secolele următoare. Expansiunea islamică, cu care urma să se deschidă a doua parte a sintezei, încheia în concepția savantului român evoluția începută la apusul veacului al III-lea, împărțind Europa și Orientul Apropiat în cele trei arii culturale: Occidentul latin, Bizanțul grec și Orientul islamic. Dar în acest nou echilibru, superioritatea Orientului este covârșitoare. Cruciadele și expansiunea comercială a republicilor maritime italiene formează un alt jalon al sintezei ce inagurează cea de a treia secțiune a lucrării. Este revanșa târzie a Europei asupra Asiei, ce aduce instaurarea supremației economice italiene în Mediterana. Dar chiar și în această ultimă perioadă, când centrul de greutate al lumii medievale revine, după aproape un mileniu, în Occident, interesul pentru istoria Europei răsăritene nu scade. F. Lot observă cu îndreptățire că sintezele de istorie medievală acordă un loc prea larg „*luptelor sterile ale Franței și Angliei în secolele XIV–XV. Ceea ce interesează în istoria europeană e rezistența opusă turcilor de greci, de sârbi, de unguri, de români, de ruși, în sfârșit, din secolul al XIII-lea până în al XVI-lea. Grație jertfelor balcanicilor și ale slavilor răsăriteni civilizația occidentală și-a dus existența în Europa apuseană, iar germanii, italienii, francezii și alții nu-și dau seama*

indeajuns de acest lucru".³⁵ În consecință, spectacolul tragic al luptei popoarelor balcanice și dunărene, cărora li s-au alăturat mai târziu polonezii și rușii, în apărarea civilizației occidentale, trebuia să constituie partea substanțială a ultimei secțiuni a sintezei. Și în cazul limitei finale a Evului Mediu, Brătianu respinge datele tradiționale: căderea Constantinopolului, sfârșitul Războiului de o sută de ani, ori descoperirea Lumii Noi. Ea urma să fie sfârșitul domniei lui Soliman Magnificul, apogeul puterii mondiale a sultanilor, ce coincide și cu *„intrarea în scenă a capitalismului financiar și cu expansiunea forțelor economice noi, după cucerirea Mexicului și a Perului*".³⁶

Dar sinteza avea să poarte amprenta unei noi viziuni asupra istoriei, pentru care militase savantul român în cercetările sale de detaliu de până atunci, alta decât concepția tradițională evenimentială. Centrul de greutate al expunerii urma să se deplaseze de la evenimentele politice spre fapte de altă natură. *„Ar fi poate mai interesant și mai fructuos, scria el, să se dea o amploare mai mare fenomenelor de istorie economică și socială și de a integra în narațiunea faptelor și evenimentelor istoria civilizației și a gândirii, a literelor și a artelor. Metoda ar permite să concilieze două tendințe opuse care par să se afirme azi cu mai multă vigoare în câmpul studiilor istorice: cea a istoriei instituțiilor și a faptelor sociale, în chip necesar colective și impersonale, și cea a personalităților care și-au pus pecetea geniului și temperamentului lor asupra secolelor ce le-au văzut născându-se și acționând*".³⁷ Brătianu însuși își asuma sarcina elaborării capitolelor consacrate infrastructurii social-economice a sintezei.³⁸

Sinteza a rămas însă la stadiul de proiect. Războiul ce s-a declanșat curând și evenimentele ce i-au urmat au făcut imposibilă elaborarea ei. În 1946, la opt ani de la lansarea proiectului, medievistul român continua să spered în realizarea ei. Într-o recenzie la monografia lui Fr. Altheim asupra crizei veacului al III-lea, el revine asupra ei într-o scurtă notă. Nu este lipsit de interes faptul că și cu acest prilej evoca tradiția lui N. Iorga, a cărui operă de sinteză, prin virtuțile ei, rămânea exemplară pentru orice întreprindere similară. *„Dacă împrejurările sunt favorabile, scria el, această Histoire de l'Europe du Moyen Âge va fi poate una dintre sarcinile principale rezervate Institutului de Istorie Universală din București, care se străduiește să mențină, împotriva tuturor vicisitudinilor, tradiția și opera*

științifică a lui Nicolae Iorga. Căci pentru a înțelege bine amploarea acestor probleme și a măsura însemnătatea concluziilor ce decurg de aici, este necesară o echipă, cu un spirit nu mai puțin universal ca al său, și cu o curiozitate nu mai puțin vie în cercetarea cauzelor și efectelor, nu mai puțin aptă, totodată, să surprindă relațiile multiple ce determină până în zilele noastre opozițiile și influențele reciproce dintre Orient și Occident“.³⁹

Dacă împrejurările l-au împiedicat să-și realizeze ambițiosul proiect, ultima monografie a istoricului român, *La mer Noire*, face dovada vocației reale de sinteză a autorului ei.

Marea a însemnat dintotdeauna pentru om chemarea tainică spre întâlnirea cu lumi necunoscute, mijlocul de a comunica semenilor săi propriile experiențe. Ea a însemnat pentru istorie cel mai solid suport al operei de sinteză. Amplele monografii ale lui Fernand Braudel ori Pierre Chaunu, pentru a nu-i numi decât pe acești doi reprezentanți ai generației postbelice ai *Școlii Analelor*, o probează cu prisosință. Încă de la începuturile cercetărilor lui Gh.I. Brătianu, aspirațiile sale spre o istorie de larg orizont, năzuința spre spațiile ample au pornit de la mare. Cu *La mer Noire* aceste aspirații își aflau deplina încununare. Dar și operele de sinteză ale predecesorilor săi i-au dat convingerea că marea și oceanul conduc spre marile curente ale istoriei universale. Monografiile *Question du Danube*, *Question de la Méditerranée* și *Question des Océans* n-au format oare etape pregătitoare ale lucrării de largă sinteză a lui N. Iorga *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*? După cum J. Pirenne, în tabloul de proporții impresionant din *Les grands courants de l'histoire universelle*, nu face din „rivalitatea ce opune, încă de la începuturile istoriei, imperiul continental puterii maritime“⁴⁰ un capitol substanțial al narațiunii sale?

Pe parcursul istoriei umanității, Marea Neagră „s-a dovedit un factor de apropiere și de unitate între regiunile al căror litoral îl scaldă, mai mult decât o barieră ce separă popoarele și civilizațiile“⁴¹. Pentru savantul român, Pontul, prin greutatea economică și importanța politică în istoria ultimelor treizeci de secole, este fără egal între mările de pe continentul euroasiatic. De la Darius și Alexandru cel Mare și până la *cei trei Mari* care au hotărât destinele Europei postbelice la Ialta, istoria pontică cunoaște o galerie de personaje ilustre care animă ampla narațiune a

monografiei sale. „*Este dificil, remarca Brătianu, de a reuni în jurul unei mări aproape izolate de marile curențe de navigație ale globului ... o serie mai reprezentativă de personaje care ocupă, în pofida acestui fapt, primul plan al scenei istoriei lumii*“.⁴² De aceea, deși autorul acordă în sinteză un loc larg faptelor de natură geografică și demografică, economică și instituțională, culturală și artistică, narațiunea sa este dominată, de departe, de marile personalități – de la Darius la Cuceritorul Constantinopolului – în jurul cărora se desfășoară istoria pontică.

Dar monografia lui Brătianu interesează nu numai prin vastitatea spațiilor, ce preocupă în primul rând pe istoric, de care este legat Pontul prin rețeaua marilor fluvii ce-l alimentează și prin drumurile comerciale ce au făcut din el o adevărată *placă turnantă* a schimburilor internaționale. Ea este sugestivă și în elementele sale particulare, prin modul în care o istorie națională sau alta este influențată de apropierea mării. Din acest punct de vedere, istoria românească constituie un domeniu privilegiat pentru savant care nu pierde niciodată prilejul de a evidenția înrăuirile pozitive sau negative ale istoriei pontice asupra acesteia. „*Acestui factor maritim, sublinia autorul, îi datorează istoria românească, în particular, de a fi diferită de aceea a țărilor rămase departe de marile drumuri ale comerțului și ale războiului, țări care sunt mai fericite poate în epocile de criză; ele nu atrag asupra lor atenția prea stăruitoare a diplomaților și strategilor. Dar negreșit, aici se află și reversul inevitabil al medaliei: interesul istoric pe care-l suscită o regiune geografică este un privilegiu ce se plătește scump. E o realitate faptul că istoria românească nu s-ar putea înțelege fără a lua în considerație drumurile și influențele ce se încrucișează pe teritoriul unde ea s-a dezvoltat, până a făcut din ea o adevărată răscruce a civilizațiilor și a negoțului, dar, deopotrivă, din nefericire, a invaziilor și războaielor*“.⁴³ Marea Neagră a constituit în istoria României, alături de Carpați, una dintre *permanențele* ei geografice, ce au apăsător cu toată greutatea lor în balanța intereselor economiei și politicii. În viziunea savantului, influența mării a mers atât de departe în perioada începuturilor statale medievale, încât nașterea principatului dintre Carpați și Nistru nu poate fi decât „*o rezultată naturală și logică a căilor de comunicație ce se îndreptau de la piețele Poloniei și ale Europei Centrale spre Marea Neagră ... În fond drumul a creat statul*“⁴⁴. Dar Marea cea Mare nu și-a

oprit aici influențele. „Se pare că însăși libertatea țării noastre se află în strânsă legătură cu accesul său la mare”.⁴⁵ Dacă ascensiunea politică a celor două principate românești extracarpatiche este legată în Veacul de Mijloc de afirmarea lor în comerțul pontic, progresele dominației otomane la Nord de Dunăre urmează căderii – una după alta – a pozițiilor românești la Marea Neagră în mâinile turcilor: 1417, cucerirea Dobrogei de către otomani; 1484, pierderea Chilieii și a Cetății Albe; 1538, crearea raialei Bender pe cursul inferior al Nistrului. Dimpotrivă, cucerirea libertății în epoca modernă are drept etape revenirea românilor la mare: în 1829, la Adrianopol, turcii ridică monopolul economic ce apăsa de secole Țările Române; în 1856, marile puteri redau Moldovei Gurile Dunării; în sfârșit, în 1878, la Berlin, se recunoștea neatârnamarea României și revenirea Dobrogei între hotarele ei.⁴⁶

Proiectul sintezei europene a eșuat datorită potrivniciei timpului. Cu *La mer Noire* istoricul își ia revanșa. El scrie o sinteză autentică, ce se sprijină pe o cunoaștere profundă a documentului, de orice natură ar fi el, și a literaturii de specialitate. O operă reflexivă, totodată, plină de substanță, născută din solida cultură generală a savantului și din experiența sa politică, din dialogul istoricului cu specialiștii din alte discipline umane. Dar, pentru Brătianu, *La mer Noire* este prilejul, pierdut prin eșecul sintezei europene, de a revela superioritatea economică și politică a Orientului asupra Occidentului în cea mai mare parte a Antichității și Evului Mediu, de a revela ceea ce Occidentul datorează Orientului. Erau ideile ce trebuiau să formeze liniile de forță ale proiectatei sinteze europene.

*
* *

„Iar dacă trecutul nostru e așa de puțin cunoscut, dacă evoluția acestui neam ne apare atât de fragmentar, adesea fără nici o unitate sau perspectivă, această lipsă se datorește faptului că atâta timp nu s-a ținut seamă de întregul complex geografic și cultural din care facem parte”.⁴⁷ Să așeze istoria națională într-un context geografic și cultural mai larg, să o conecteze la marile momente ale istoriei Sud-Est europene și chiar europene pentru a fi mai bine cunoscută dincolo de hotarele țării și a-i

conferi un înțeles mai adânc, apăreau tânărului Gh.I. Brătianu, în 1926, printre sarcinile principale ale generației sale. Sub semnul acestui imperativ, călăuzit de exemplul lui N. Iorga, avea să se desfășoare întreaga activitate științifică a istoricului român.

Preocuparea este prezentă încă de la primele sale studii de istorie universală. Investigațiile sale asupra comerțului italian în Pont și la Dunărea de Jos aruncă lumină asupra vieții economice din ținuturile românești extracarpătice subliniind greutatea factorului economic în geneza statelor feudale românești. Într-un sens mai larg, savantul evidențiază interdependențele dintre regiunile ce compun Europa Sud-Estică, faptul că, dincolo de diferențele etnice ori geografice, a existat un fond comun de interese și aspirații ce impun cercetarea istoriei acestei părți a continentului. Că orice istorie națională din regiune nu are înțeles fără cunoașterea liniilor de forță ale ansamblului. Mai târziu, avea să așeze magistral în lumină însemnătatea Mării Negre ca factor de apropiere între popoarele Europei Sud-Estice și Orientale. Aici, ca și în celelalte studii, istoria națională trage principalul profit, dobândind sensuri mai profunde. Dar, nu mai puțin, istoria sud-estică sau cea europeană ies îmbogățite prin faptele istoriei românești.

Dar sarcina pe care și-o asumă Gh.I. Brătianu este prezentă, mai presus de toate, în cercetările circumscrise istoriei naționale. În 1937 publică *Une énigme et un miracle historique*, lucrare consacrată uneia dintre cele mai pasionante dezbateri din medievistica europeană, ce ne va reține atenția mai jos. La aproape un deceniu, în 1945, apare *Tradiția istorică*, monografie ce readuce în discuție relația istorie-legendă în legătură cu valoarea documentară a tradițiilor istorice culte asupra constituirilor statelor românești în Evul Mediu, problemă ce reține atenția unor generații succesive de istorici. *Sfatul domnesc*, operă postumă a savantului, a constituit cea dintâi investigație de ansamblu în istoria adunărilor reprezentative românești medievale. Nu putem trece peste *Origines et formation de l'unité roumaine*, apărută în 1943, lucrare ce abordează, după aprecierea autorului ei, problema centrală a întregii istorii naționale. Nu este locul să ne oprim în detaliu asupra originalității metodei și interpretărilor propuse de Brătianu în fiecare lucrare. Ceea ce interesează aici este măsura în care istoria națională beneficiază din întâlnirea cu istoria universală.

Să observăm, înainte de toate, că pe terenul istoriei naționale Brătianu face dovada acelorași calități din studiile sale de istorie europeană. Aceeași stăpânire deplină a documentelor și a literaturii de specialitate. Același spirit critic, exersat însă cu o suplețe ce contrastează cu rigiditatea multora dintre reprezentanții școlii critice românești *vechi* sau *noi*. Aceeași aptitudine de a formula noi întrebări trecutului și a integra datele cercetării în cultura vie a timpului. În sfârșit, același dialog fructuos cu specialiștii din alte discipline, dialog ce se alimentează din cultura și din experiența de viață a istoricului. Dar ceea ce-l distanțează pe Brătianu de cercetătorii mai vechi ai problemelor puse în discuție este așezarea lor într-un context ce depășește cadrul național. De aici, argumentele sale câștigă în forță de convingere, iar istoria națională devine mai relevantă privită din perspectivă europeană.

Să luăm *Tradiția istorică*. Savantul este confruntat cu un scepticism universal împărtășit de școala critică românească față de valoarea tradiției medievale relativ la întemeierile statale. Mai mult, această tradiție istorică, consemnată în scris la mai multe secole de la evenimentele ce au inspirat-o, era exclusă dintre documentele vrednice de crezare. Brătianu face apel la datele literaturii și ale folclorului, pe lângă cele ale istoriei, pentru a reinterpretă critic știrile tradiției, trecute în rândurile surselor istorice. Atitudinea lui avea valoarea de program în *noua școală* europeană, ce trecuse chiar la reconsiderarea noțiunii de document istoric. Dar mai importantă este metoda similitudinilor și comparațiilor, prin care istoricul dă o deschidere europeană lucrării sale. La început, monografia cuprinde o amplă expunere asupra tradițiilor antice și medievale cunoscute în istorie. Și în cazul acestora cercetarea trecuse de la acceptare integrală la o respingere totală la sfârșitul veacului al XIX-lea, pentru ca, în primele decenii ale secolului nostru, semn al înnoirilor din știința istorică, lumea savantă să procedeze la o reconsiderare a valorii tradițiilor istorice. Brătianu atrage atenția asupra similitudinilor dintre tradiția istorică românească și poemele epice *Chanson de Roland* și *Cantar del mio Cid*. Mai semnificativă încă pentru savant este asemănarea cu legenda eroului cantoanelor elvețiene, Wilhelm Tell, prin împrejurările istorice similare pe care le evocă cele două tradiții. În fiecare caz în parte, cercetătorul stăruie asupra motivului istoric, a punctului de plecare în gestația tradițiilor fixate în

scris la secole distanță. În acest chip, tradiția istorică asupra întemeierilor statale românești era așezată într-un lung șir de tradiții similare din istoria universală, toate repuse în drepturile lor ca izvoare istorice, asupra cărora cercetările mai noi n-au pregetat să se aplece pentru a le desprinde semnificația.⁴⁸

Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române este nu mai puțin semnificativă. Etapele elaborării lucrării aruncă lumină asupra perspectivei pe care istoricul înțelegea să i-o dea. Ea a fost pregătită de patru studii publicate de autor în anii 1946–1947 în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*. Primul studiu, intitulat *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în țările românești. Liniile generale ale problemei* a fost urmat la scurt timp de *Consiliul feudal și adunările de stări în țările apusene. Adunările de stări în țările Europei Centrale și Adunările de stări în țările Europei de Răsărit* încheiau ciclul studiilor pregătitoare. În 1948, era prezentată la *Congresul Internațional de studii bizantine* de la Paris comunicarea *Les Assemblées d'États en Europe orientale au Moyen Âge et l'influence du régime byzantin*, ce-și trăgea substanța din ultimul studiu din seria celor patru amintite. În anii 1948–1950, Brătianu redactează monografia ce a devenit un adevărat model de cercetare comparativă. Instituția românească a sfatului domnesc și a adunărilor de stări era studiată în cel mai larg context european, reținându-i influențele venite din țările vecine, subliniindu-le similitudinile cu instituțiile din regiuni mai depărtate dar, nu mai puțin, evidențiindu-i profunda originalitate.

Istorie națională – istorie regională sunt termenii unui binom ce se constituie într-o relație dialectică în opera lui Gh.I. Brătianu. Cea dintâi oferă celei din urmă materialul indispensabil construcției sale. *La mer Noire* însumează datele istoriilor popoarelor ce locuiesc litoralul pontic. Dar cea din urmă formează cadrul în care se înscrie în chip natural cea dintâi, prea îngustă spațial pentru a-și fi suficientă sieși. După cum orice detaliu trebuie situat într-un context lărgit pentru a dobândi o semnificație generală, tot așa, pentru a fi deplin inteligibilă, istoria națională trebuie încadrată într-o istorie regională și, pe cât posibil, într-una universală. Util în narațiunea faptelor politice, demersul este necesar în istoria instituțiilor, a culturii și a mentalităților, așa cum l-a simțit în *Tradiția istorică și Sfatul domnesc* medievistul român. Dar îngustimea cadrului național îi este și

mai lămurită atunci când trebuie să surprindă sensurile istoriei. Pentru că el era convins, și întreaga sa operă constituie o dovadă, că misiunea istoricului nu se poate resemna la a stabili faptele în tot detaliul lor, ci a le da un sens și a le înțelege mecanismele. Este ceea ce sublinia într-o recenzie a primului volum din marea sinteză de istorie universală a lui J. Pirenne, în care atrăgea atenția asupra noii faze pe care începea s-o parcurgă știința istorică. „*Orice ar fi, observa el, știința se pregătește în zilele noastre să depășească o nouă etapă: până acum, ea a fost preocupată să descrie lumea; acum ea vrea s-o studieze în devenirea sa.*“⁴⁹ Evoluția științei istorice în zilele noastre a confirmat deplin previziunea savantului român⁵⁰.

*
* *

O enigmă și un miracol istoric: poporul român, carte ce o prezentăm cititorului, se înscrie într-o dezbatere ce a mobilizat energiile medievisticii europene pe o perioadă ce se întindea pe mai bine de un veac și jumătate în momentul apariției lucrării. O cât de sumară prezentare a principalelor etape ale lungii dispute în jurul continuității dacoromâne se impune pentru înțelegerea momentului în care apare monografia și a semnificației ei.

Când Fr.J. Sulzer lansa, în 1781–1782, teoria imigraționistă, teza stăruinței românilor în ținuturile carpato-dunărene în Veacul de Mijloc avea o vechime de peste o jumătate de mileniu în literatura științifică și politică europeană. Ea este atestată întâia oară în secolul al XIII-lea, la Anonymus și Simon de Kéza, cei doi mari reprezentanți ai culturii istorice medievale maghiare care, preocupați să strângă probe în sprijinul „drep- turilor istorice“ ale dinastiei arpadiene și ale aristocrației ungare asupra Panoniei și Transilvaniei, admit într-o manieră explicită prezența *vlahilor* ori a *păstorilor și colonilor romanilor*, identificați de ei cu românii, în bazinul Dunării înainte de cucerirea lui Árpád sau chiar de aceea a lui Attila.⁵¹ Cu scrierile umaniștilor europeni din secolele XV – XVIII, ideea prezenței românilor pe teritoriul vechii Dacii în tot Evul Mediu tinde să devină un fapt de conștiință europeană. Cheia de boltă a teoriei umaniste asupra autohtoniei românilor, asociată cu cea a latinității lor, este ideea descendenței lor din *coloniile romanilor* aduse de Traian la Nord de Dunăre. Ea este prezentă la cei mai de seamă reprezentanți ai lumii inte-

lectuale occidentale, de la Flavio Biondo și eruditul pontif Enea Silvio Piccolomini până la Francesco della Valle și Johannes Leunclavius, la cronicarii sași și unguri din Transilvania, aflați într-un contact cotidian cu românii, de la Johannes Lebel la Georg Soterius și Martin Felmer, la cărturarii români, în sfârșit, de la Grigore Ureche la Cantemir și Stolnicul Cantacuzino, la care conștiința autohtoniei românești fuzionează cu tradiția savantă europeană asupra originii latine a limbii române și a continuității viețuirii românilor în spațiul carpato-dunărean⁵². În consecință, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când începea disputa în jurul continuității românești, teoria autohtoniei românilor nu apărea din neant. Ea avea în urmă cinci veacuri de atestare documentară și era cultivată deopotrivă de cărturarii români și străini. În substanța ei, teoria are la obârșie o dublă tradiție – una populară românească, cealaltă savantă europeană – a cărei fericită sinteză își află expresia în scrierile intelectualilor sași și, mai cu seamă, ale cărturarilor umaniști români din secolele XVII – XVIII. În toată această perioadă, interesul lumii savante pentru originea românilor a fost precumpănit științific, de unde și tratarea chestiunii în afara unor constrângeri politice.

O dată cu sfârșitul veacului al XVIII-lea situația se schimbă. Intelectualii români din Transilvania, preocupați de soarta poporului lor aflat sub apăsarea socială și politică a nobilimii maghiare și a patriciatului săsesc, transformă teza continuității românilor în vechea Dacie într-un instrument capital al luptei de emancipare socială și națională. În replică, apare sub pana lui Sulzer și teoria imigraționistă, expresie a intereselor „națiunilor” privilegiate din provincia intracarpatică. Ideea centrală a cărții acestuia, *Geschichte des transalpinischen Daciens* (Wien, 1781–1782), este originea sud-dunăreană a românilor; din Balcani, ei au început să migreze în secolele XII – XIII la Nord de Dunăre, unde i-au aflat pe unguri și sași în așezări statornice și cu instituții temeinice. Sensurile politice ale teoriei sunt prea lămurite: *drepturile istorice*, revendicate de români, își schimbau tabăra! De partea lui s-au pronunțat și alți reprezentanți ai stărilor privilegiate, care refuzau românilor, majoritari în Transilvania, drepturi politice. De cealaltă parte, replica românească a fost dată de corifeii Școlii Ardelene care, pe linia unei lungi tradiții, susțineau originea curat latină a românilor și continuitatea lor necurmată pe teritoriul vechii Dacii cu argumente preluate de la cărturarii români din Principatele extracarpatiche

și din operele erudiților europeni cercetate de ei în bibliotecile din Viena și Roma. Disputa, ce nu depășește primele decenii ale secolului al XIX-lea, are loc pe teren exclusiv transilvan, hrănită din conflictele sociale și politice de aici. În Principatele Române, în Ungaria, ca și în restul Europei ea a rămas, în această primă etapă, fără ecou. Aici continua să fie cultivată în literatura științifică și politică ideea stăruinței românilor pe teritoriul vechii Dacii.⁵³

Disputa, abandonată vreme de mai bine de o jumătate de secol, este reluată cu o înverșunare fără precedent în anii '70 ai veacului trecut sub imperiul marilor evenimente politice din bazinul Dunării. De o parte, are loc unirea Principatelor extracarpătice într-un unic stat, România (1859), care la mai puțin de două decenii urma să-și cucerească neatârmată pe câmpurile de luptă din Balcani (1877–1878). Cele două evenimente au avut o puternică rezonanță în rândurile românilor din Transilvania, care vedeau în ele primii pași pe drumul unirii lor cu frații de peste Carpați și spre realizarea României Mari. De cealaltă parte, a luat naștere în 1867 monarhia dualistă Austro-Ungară, în urma compromisului încheiat de Habsburgi cu nobilimea și burghezia maghiară, pentru a asigura supraviețuirea anacronicului imperiu multinațional. Prețul compromisului a fost plătit în primul rând de slavii și românii subjugăți de monarhia bicefală. Actul a fost însoțit de anularea ultimelor rămășițe de autonomie a Transilvaniei și de încorporare forțată la Ungaria. Reluarea disputei de către R. Roesler (*Rumänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871) inaugura o nouă etapă a dezbaterei, ce se întinde până la sfârșitul primului război mondial. Teoria lui Roesler, ce avea să devină oficială în Ungaria compromisului dualist, reia argumentele lui Sulzer, la care adaugă un aparat savant construit din progresele înregistrate de cercetarea filologică și istorică. Substratul politic al teoriei este incontestabil la toți susținătorii teoriei imigraționiste din această nouă etapă și trădează reacția cercurilor șovine din monarhia austro-ungară în fața intensificării luptei de emancipare națională a românilor din Transilvania, în ajunul și în cursul primului război mondial. De partea cealaltă, în România, o dată cu nașterea unei școli istorice noi, ai cărei reprezentanți s-au format în marile universități din Occident, dezbateră își pierde finalitatea ei politică imediată, ca și în cazul generației de istorici și filologi ai Școlii Ardelene; în consecință, disputa părăsește latura

pătimasă în profitul unei cercetări desfășurate într-o atmosferă academică, de unde și lipsa de unitate a punctelor de vedere formulate de istoricii și filologii români, care merg de la apărarea tezei continuității în termeni radicali (A.D. Xenopol, B.P. Hasdeu) la susținerea unei versiuni a teoriei imigraționiste (O. Densusianu). În această nouă etapă are loc „europeanizarea” disputei, lumea savantă de pe continentul nostru împărțindu-se între partizani și adversari ai tezei continuității, în funcție de mijloacele și spiritul critic cu care era înzestrat cercetătorul, dar și de opțiuni subiective ori chiar de considerente de ordin politic.⁵⁴

La sfârșitul primului război mondial, când începe o altă etapă în desfășurarea dezbaterii în jurul continuității românești ce acoperă următorul sfert de secol, Ungaria *compromisului dualist* dispărea, iar statul ce o continua era constrâns să se așeze în teritoriile cu populație majoritar maghiară. Dar clasele conducătoare refuză să accepte noua realitate și lozincă *unității naționale* în limitele *Ungariei Mari* devine ideea-forță a politicii și ideologiei lor pentru următoarele decenii. Vechile provincii ale *coroanei Sf. Ștefan* – Transilvania, Slovacia, Croația, Dalmația și altele – urmau să revină la *patria-mamă*. În noul context politic, *dreptul istoric* avea să exercite un adevărat primat între argumentele ideologiei horthyste, chemat să justifice legitimitatea stăpânirii Ungariei asupra teritoriilor pierdute în 1918 în virtutea *dreptului primului venit* și a rolului civilizator jucat de maghiari în bazinul Dunării. Teza imigraționistă, îmbrățișată printr-o unanimitate suspectă, devine în anii '30 o dogmă politică și cea mai mică abatere de la ea înseamnă *dezertare*.⁵⁵ Dar finalitatea politică a teoriei reiese și mai limpede în anii ultimului război mondial, când ea este cercetată în lumina *totalității istoriei românilor*, devenită la unii reprezentanți ai școlii maghiare „*obiectul preocupărilor și programului vieții lor*”.⁵⁶ Știința este inundată de politică iar puținele contribuții reale se pierd în masa interpretărilor tendențioase ale faptelor. De cealaltă parte, după primul război mondial România reușea să-i cuprindă între limitele ei pe românii aflați până atunci sub dominație străină. Pentru ea, ca și pentru alte state din Europa Centrală și Sud-Estică, ideea menținerii *statu-quo*-ului în regiune, de care atârna integritatea țării, domina politica externă a următoarelor două decenii. Ca și în alte împrejurări, cercetarea istorică nu putea să rămână indiferentă la marile probleme politice și naționale ale timpului. Dar și acum, dezbaterea se desfășoară în afara unor constrângeri

politice imediate, ceea ce explică atmosfera în care ea se poartă ori existența unor puncte diferite de vedere în cercetarea istorică și filologică românească, inclusiv susținerea teoriei imigraționiste (Alexandru Philippide). Ceea ce caracterizează cercetarea românească este perspectiva largă din care este abordată problema la cei mai mulți reprezentanți ai ei, fie că este vorba de istoricii N. Iorga și V. Pârvan, fie de filologii Sextil Pușcariu și N. Drăganu, pentru care aria de formare a poporului român acoperă ambele maluri ale Dunării, românii fiind urmașii întregii romanități răsăritene. Pe teren european, partizani și adversari ai continuității românești nu încetează să se înfrunte.⁵⁷ Printre aceștia din urmă se numără și Ferdinand Lot, a cărui lucrare *Les Invasions barbares*, ce lua poziție în favoarea teoriei imigraționiste, a trezit replica fostului său elev de la Sorbona, Gh.I. Brătianu.

La un secol și jumătate distanță de la apariția cărții lui Sulzer, disputa generase o imensă literatură, din care puțin era însă relevant din punctul de vedere al științei. Politica, ce provocase disputa, era principala responsabilă și pentru gravele prejudicii aduse, de o parte și alta, cercetării științifice a problemei. Dar progresele încă limitate în studiul chestiunii țineau și de cauze de alt ordin. Lipsa instrumentelor de lucru, în principal a edițiilor critice ale surselor narrative, este una dintre cele mai importante. Abia în perioada interbelică au fost elaborate ediții critice ale principalelor izvoare istorice, indispensabile cercetării temeinice a problemei. Să adăugăm la aceasta și slaba dezvoltare a arheologiei, ce a cunoscut primele progrese notabile abia în deceniile dintre cele două războaie mondiale, dar care avea să aducă adevărate lumini în studiul continuității numai în perioada postbelică. Metodele de abordare a problemei de către istorici și filologi constituie o altă cauză importantă. Multe studii asupra chestiunii aveau un caracter mărunț și ignorau progresele din domeniile vecine. N-au lipsit încercări de a situa cercetarea într-un cadru interdisciplinar, dar competența limitată a specialistului în teritorii ce nu-i erau familiare greva asupra rezultatelor demersului său. Să adăugăm, în sfârșit, și faptul că izolarea – uneori deliberată – a problemei de contextul ei natural european îngreua și mai mult sarcina cercetării.

Cartea lui Gh.I. Brătianu trebuia să fie, la origine, o simplă recenzie a lucrării lui F. Lot. Dar recenzia a luat dimensiunile unei monografii, ce apare în versiunea franceză în 1937. Pasionat de problemă, istoricul

publică doi ani mai târziu un studiu întins – *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques* – în care examina, pentru întâia dată, chestiunea în toată amploarea sa din perspectiva informațiilor date de arheologie. În 1940 apare *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, versiunea românească a lucrării, monografiei din 1937 adăugându-i-se și dosarul arheologic al problemei. În sfârșit, în 1942 publică a doua ediție franceză a cărții.

Lucrarea lui Gh.I. Brătianu înscrie un moment important în evoluția studiului problemei. El aducea în cercetarea ei o remarcabilă cultură generală, cunoștințe solide în domeniile vecine și, mai presus de toate, o nouă metodă de investigație, exersată atât de fructuos în studiile de istorie europeană. Se poate afirma că în această lucrare savantul român dă măsura posibilităților sale. Însăși natura teritoriului studiat, vitregit în surse scrise, reclama punerea în valoare a tuturor resurselor *noii istorii*, înțeleasă într-un sens larg și nu restrânsă la Școala Analelor, *noua istorie* la a cărei elaborare savantul român a avut partea sa de contribuție.

„Istoria, nota Lucien Febvre, se face cu documente scrise, fără îndoielă. Când ele există. Dar ea se face, ea trebuie să se facă fără documente scrise dacă acestea lipsesc. Cu tot ceea ce ingeniozitatea istoricului îi poate permite să folosească pentru a-și fabrica mierea, în lipsa florilor obișnuite. Deci, cu cuvinte. Cu semne. Cu peisaje și tăblițe de lut. Cu formele câmpului și cu buruieni. Cu eclipse de lună și cu harnașamentul atelajelor. Cu expertize de piatră de către geologi și cu analize de săbii metalice de către chimiști. Într-un cuvânt, cu tot ceea ce, aparținând omului, servește omului, exprimă omul, înseamnă prezența, activitatea, gusturile și modul de a fi al omului”.^{57bis} Aceste rânduri, devenite deja celebre și care traduc admirabil viziunea Școlii Analelor asupra noțiunii de document istoric, exprimă și poziția savantului român față de izvor, așa cum ne apare ea în lucrarea de față. Încă din prefata ediției românești el sublinia, cu referire la studiul problemei ce ne preocupă, că „dovezile se descoperă în fiecare moment în solul însuși al țării, în moravurile și obiceiurile ei, care așteaptă de atâtea secole să fie aduse la cunoștința lumii”.⁵⁸ În absența surselor clasice, istoricul se vede obligat să construiască cu materiale culese din alte domenii sau chiar inventate de imaginația sa. Brătianu caută izvoare pretutindeni: în cronici și în acte de cancelarie, în geografie și în etnografie, în filologie și în arheologie. Mai mult, el introduce o altă

categorii de documente, pe care le așază la rubrica intitulată *condițiile vieții reale*, ce scapă prea adesea cercetării istoricului și filologului. Odată descoperite, materialele sunt inventariate, sistematizate, li se constată limitele dar și forța probatorie, luate laolaltă. Această metodă de lucru l-a condus pe istoric la una dintre cele mai importante concluzii ale cercetării sale în cel mai controversat aspect al problemei: părăsirea provinciei romane nord-dunărene de către Aurelian. „*Noi socotim totuși că evacuarea Daciei trebuie să fie considerată nu în virtutea unui singur text, ci în întregimea faptelor și realităților istorice. Ea apare atunci ca un episod într-o serie de evenimente asemănătoare, nu ca o «cezură definitivă» în istoria stăpânirii romane în Europa Orientală, ci așa cum s-a spus, pe bună dreptate, de curând, ca o «flotare», o fluctuație strategică și politică, în apărarea dunăreană a imperiului. Ea a însemnat, fără îndoială, o retragere a granițelor romane, dar n-a întrerupt contactul permanent între cele două maluri ale Dunării și n-a împiedicat schimburile de populație și imigrațiunile succesive, care au păstrat romanității orientale o suprafață de expansiune, ale cărei limite depășeau în același timp șirurile Carpaților și ale Balcanilor.*”

O cercetare interdisciplinară, născută din realitatea aceleiași aridități a domeniului studiat, era al doilea imperativ al anchetei sale. Dialogul istoriei cu alte științe umane constituia, în viziunea medievistului român, o condiție indispensabilă progreselor studiilor istorice din vremea sa. Cu atât mai necesar era acest dialog în cercetarea unei probleme care se dovedise aproape insolubilă din punctul de vedere al posibilităților școlii critice. O cercetare ce se sprijină numai pe o singură categorie de izvoare risca să eșueze într-o chestiune de o asemenea complexitate. „*Este evident, remarca savantul român în La mer Noire cu referire la problema continuității, că nu se poate determina existența unui popor și destinul său pe unicul criteriu al limbii; acesta este, neîndoielnic, un element esențial, dar trebuie să-l așezăm în cadrul mai general al ansamblului manifestărilor vieții umane, care este de o diversitate nemărginită*”.⁵⁹ De la acest ansamblu al manifestărilor vieții umane, de la urmele pe care le-a păstrat peste secole a pornit istoricul în studiul continuității dacoromâne. Critica de texte și lingvistica, etnografia și arheologia sunt examinate separat, în capitole distincte, pentru ca, în încheierile sale, savantul să dea seamă de totalitatea argumentelor extrase din fiecare domeniu. Din colaborarea fap-

telor istorice și lingvistice a desprins concluzia „alcătuirii limbii române primitive în întreaga regiune care se întindea din vechea Dacie Traiană până dincolo de Dunăre, în provinciile trace și ilirice ale Peninsulei Balcanice. Fără îndoială au fost două perioade distincte în evoluția acestei limbi: prima, care se încheie cu invazia slavilor în Balcani, în care centrul de greutate al romanității orientale în formare se găsește desigur la Sudul Dunării, acolo unde imperiul a putut să-și păstreze cetățile, târgurile, episcopatele; celălalt, al doilea, care ne arată o limbă nouă, pătrunsă acum de elemente slave, în dialectele sale dinspre miazănoapte și o primă despărțire a vorbirilor romanice din această parte a Europei, împinse în același timp către Sud, Est și Nord de presiunea triburilor slave, înaintând către Adriatică și Egee... Iată ce ar confirma net presupunerea pe care am putut-o deduce și din examinarea faptelor istorice: că Dunărea n-a fost niciodată o barieră și că raporturile între populația de limbă romanică, de la un mal la celălalt, n-a încetat niciodată”. În mod asemănător, din coroborarea datelor din cronicile medievale cu cele extrase din etnografie și geografie istorică, savantul oferă cheia faimoasei probleme a „tăcerii impresionante” a surselor. „Faptul că ei [românii] nu sunt amintiți în mod lămurit în textele contemporane nu implică neexistența lor: el înseamnă doar supunerea lor unor puteri străine, care le impun fie numele lor etnic, fie pe acela al teritoriului pe care și-l supuseseră stăpânii lor. Îmi pare că aceasta este singura interpretare a tăcerii izvoarelor, care să nu fie potrivnică logicei faptelor și deosebitelor date ale lingvisticii. Țările de la gurile Dunării au avut această particularitate, că au fost totdeauna un drum de trecere, mai mult decât un centru politic militar: atunci când câmpia Tisei și a Dunării de mijloc, pusta Europei Centrale, era o rezervă naturală de pășune, care-i atrăgea pe nomazi și cavaleria lor, iar Balcanii opreau pe năvălitori și constituiau o cetate naturală, în lupta lor împotriva imperiului bizantin, drumul de la Carpați la Dunăre și la Nistru nu era decât o etapă în înaintarea năvălitorilor și nu reținea multă vreme cetele lor, pe care le alunga presiunea altor popoare din stepă. Iată de ce numele etnice, care ne arată pe stăpânitorii succesivi ai acestor ținuturi, au variat astfel, încât bizantinii găseau mai ușor de a-i confunda sub o rubrică artificială, împrumutată de la autori clasici.”

O anchetă comparativă a constituit un alt imperativ al cercetării lui Gh.I. Brătianu. În opoziție cu cei mai mulți dintre specialiștii problemei

care au studiat-o în chip izolat, ruptă de contextul geografic și politic al începuturilor Evului Mediu, istoricul român integrează spațiul nord-dunărean orizontului larg european. Evoluția Daciei la sfârșitul Antichității îi apare nu divergentă, ci solidară cu aceea a celorlalte provincii ale imperiului. Această solidaritate de evoluție merge de la criza secolului al III-lea, care a generat ruralizarea economiei și declinul vieții urbane, în Occident ca și în Dacia, până la fenomene la scară restrânsă, cărora, atent, istoricul le surprinde similitudinile dar le descoperă și diferențele. De criza veacului al III-lea în imperiu este legată una dintre ideile dominante ale cărții savantului român. O dată cu ea, *„întreaga sa structură economică și socială a fost zguduită, însăși concepția de stat și de guvernământ a suferit, după atâți ani de monarhie, apoi de anarhie militară, una din cele mai mari transformări ale istoriei. De-ar fi să stăruim asupra trăsăturilor esențiale, care fac din acest secol de criză o adevărată prefigurare a Evului Mediu, sunt două care se manifestă cu mai multă intensitate, de la un capăt la celălalt al lumii romanice: orientalismul, care triumfă tot mai mult, nu numai în sincretismul religios al vremii și în formele noi ale vieții artistice, dar și în noul regim politic și economic; particularismul, care în ținuturile orientale este o reacțiune victorioasă a vechilor civilizații, și în lumea nouă a Occidentului, o renaștere a tradițiilor locale ... E limpede că arta și graiul vremurilor protoistorice au reapărut la suprafață, ridicate de talazul din adâncuri al războaielor barbare și al anarhiei militare, care distruge, împreună cu orașele, cel mai puternic meterezi al civilizației greco-romane... Și dacă secolul al III-lea este în mare parte o răzbunare a satelor împotriva orașelor, răzbunare care a degenerat adesea în răscoală, datorăm arheologiei, desigur, pentru o bună parte, o cunoaștere mai deplină și mai exactă a acestui aspect nou al sfârșitului lumii antice“*. În aceeași ordine a paralelismelor dintre evoluția Daciei și aceea a provinciilor occidentale ale imperiului se înscrie și constatarea istoricului în legătură cu cultura materială din societatea romano-barbară de la sfârșitul Antichității. Multe obiecte de cultură materială, dacă nu cele mai multe chiar cele de factură barbară, au aparținut, în Occident, ca și în Dacia, populației locale romane, care a imitat după o practică mult mai veche formele de cultură și modul de viață ale noilor stăpânitori. În alt caz însă, acela al unității lingvistice românești în contrast cu celelalte limbi romane, Brătianu surprinde cauzele evoluției divergente de pe teritorii

vechii comunități romane. Limba română, ce are cel mai vechi nucleu în Transilvania, este „din toate limbile romanice, cea mai populară și mai puțin influențată de latina clasică... Ea vădește în același timp conservatismul roman al acelor părți ale Daciei Traiane, unde colonizarea Romei a fost cea mai intensă și cea mai îndelungată: aci au fost așezările mai numeroase și mai înfloritoare, aci se mai păstrează și astăzi, în afară de Dobrogea, urmele romane cele mai impunătoare. În același timp putem constata din nou ușurința de circulație a termenilor de dincolo de Dunăre și aceea a fuziunii ce s-a realizat între vorbirea de la miazăzi și cea de la miazănoapte. În orice altă limbă, particularități atât de accentuate ca acele ale Vestului românesc ar fi dus la alcătuirea unui dialect profund deosebit de al celorlalte ținuturi: cazul limbii italiene și al diviziunilor ei dialectale e îndeajuns de cunoscut. La noi însă a stăpânit, cum s-a observat cu multă dreptate, unitatea organică a graiului rural, lipsit de influența centrelor orășenești care statornicesc particularismele și despart dialectele. O stare de regresivitate culturală a păstrat astfel unitatea limbii”.

La o jumătate de secol de la apariție, lucrarea ar putea apărea discutabilă în unele fapte de detaliu. Autorul însuși, cu modestia sa bine cunoscută, admitea că unele ipoteze pot fi riscante, contestabile. Dar ea impresionează și azi prin metoda de cercetare a istoricului și prin concluziile sale generale, confirmate deplin de cercetările postbelice.

Din imensa cantitate de studii de detaliu și de ansamblu asupra problemei, ce i-au urmat lucrării lui Brătianu, ne vom opri atenția asupra uneia dintre cele mai semnificative cercetări. La trei decenii de la apariția cărții lui F. Lot, L. Musset refăcea bilanțul *marilor invazii* la scara continentului nostru în lumina studiilor postbelice. Interesul sintezei medievistului francez este indiscutabil, dacă ne gândim că el ne dă pulsul cercetării istorice europene față de problema continuității la câteva decenii de la atitudinea negativă a marelui său compatriot. L. Musset nu pare să fi cunoscut lucrarea istoricului român. Dar similitudinile de metodă, de cercetare dintre cei doi istorici merg până la identitate. Aceeași viziune largă asupra noțiunii de document, căreia i se dă cea mai mare extensie posibilă. Aceeași cercetare interdisciplinară, care singură este aptă să dea seama de întreaga complexitate a studiului unei epoci atât de sărace în izvoare scrise. Aceeași solidaritate de evoluție a societății românești cu restul lumii europene.

Semnificativă în această privință este concluzia istoricului francez relativă la originile și evoluția poporului român la începuturile Evului Mediu. „Este necesar fără îndoială, observa L. Musset, să insistăm asupra paralelismului ce a afectat destinele celor două ramuri ale poporului român; în ambele cazuri, ruina vieții urbane și a structurilor politice a provocat aceeași reacție de apărare: o «reconversiune rurală», o revenire la formele agro-pastorale preromane. Fenomenul a avut loc sub Aurelian în cea mai mare parte a Daciei, sub Justinian și urmașii săi imediați la Sud de Dunăre, dar el a fost, în substanță, identic. El n-a permis decât salvarea unei mici părți a populației. Terenul, în esență, devenise vacant: slavii au exploatat situația. Cât privește lunga tăcere ce domnește asupra românilor din Nord până în secolul al XII-lea, ea nu este mai extraordinară decât cea care învaluiе originile poporului albanez, altă supraviețuire preslavă, ce se manifestă în Illiricum occidental începând cu veacul al XI-lea, în spatele orașului Dyrrachium. Supraviețuirea unei serii de insule obscure «valahe» (grec. Blachi, germ. Walchen) în întreg bazinul dunărean, din Suabia până în Transilvania, trebuie privită ca un tot. Cele mai occidentale au fost în cele din urmă germanizate, acelea din centru înghițite de invazia maghiară. Se menținură numai cele din Răsărit și din Sud. Adevărata enigmă n-ar fi atât supraviețuirea lor, cât extraordinara carieră demografică a insulelor din Transilvania, cât timp cele din Balcani n-au făcut altceva decât să cunoască o agonie lentă”.⁶⁰ Dacă luăm în considerare aporiturile sud-dunărene de traco-romani la consolidarea romanității carpatice în secolele IV – VII, asupra cărora Brătianu stăruia în lucrarea sa, „enigma” vitalității ramurii nord-dunărene ni se înfățiază într-o altă lumină.

Același acord între concluziile istoricului român și rezultatele noilor cercetări ne întâmpină și în privința continuității unor elemente de cultură materială și spirituală preromană în provinciile imperiale din veacurile de criză de la sfârșitul Antichității. În lumina lămuririlor aduse de descoperirile arheologice, L. Musset constată că, sub impactul crizei secolului al III-lea și al migrației popoarelor, civilizației urbane din provinciile din Occident i se substituie o „barbarie indigenă și o barbarie importată ... Barbaria, continuă el, n-a fost adusă din afară; ea este poate rezultatul unui conservatorism, al unei continuități profunde cu trecutul preroman”.⁶¹ Constatarea, ce se potrivește deopotrivă pentru provinciile occidentale și pentru Dacia, dă deplină îndreptățire premisei de la care pornea istoricul român atunci când

face din revenirea la suprafață a formelor de civilizație dacică în cultura materială din Dacia post-aureliană un fapt ce atârnă greu în balanța argumentelor pe care se sprijină teza continuității viețuirii elementului daco-roman pe cele două laturi ale cetății Carpaților la începuturile Evului Mediu.

Să observăm că noile studii au confirmat și punctele de vedere din cercetarea istorică interbelică, îmbrățișate și de savantul român, cu privire la raporturile dintre autohtoni și migratori în edificarea noii culturi materiale din vechile provincii romane. „*Ar fi imprudent să generalizăm, sintetiza L. Musset încheierile desprinse din investigațiile mai noi, dar primejdia de greșeală n-ar fi deloc mai mică dacă nu s-ar pune în seama continuității, în bilanțul general al invaziilor, decât elemente proprii și tipic romane și dacă s-ar înscrie numai în contul germanilor imigranți tot ceea ce, în noua civilizație, este, în chip evident, străin romanității*“.⁶² Și pentru a ilustra concluzia sa, același istoric observa, referindu-se la descoperirile din cimitirele merovingiene, că „*mulți «războinici barbari» sunt țărani get-beget, care au împrumutat de la franci câteva mode vestimentare*“.⁶³ Situația nu este diferită în alte provincii romane căzute, mai devreme sau mai târziu, sub dominația clanurilor migratoare.

În sfârșit, pentru pământul vechii Dacii, luat în stăpânire de valuri succesive de năvălitori germanici și turanici, un alt aspect trebuie trecut în contul continuității. Civilizația materială nord-dunăreană în mileniul marilor migrații se caracterizează, în lumina cercetărilor arheologice, prin evoluție lentă, fără cezuri în timp, și prin unitate în spațiu, chiar dacă în primele secole nu lipsesc aspecte locale ce aparțin fie populației dacice în plină romanizare din ținuturile extracarpătice, fie unor zone de contact între daco-romani și populațiile migratoare. Aspectul culturii materiale contrastează cu imaginea succesiunii brutale a „imperiiilor“ fiilor stepei în bazinul Dunării în Evul Mediu, pe care ne-o înfățișează sursele scrise ale vremii. Explicația acestui paradox între tabloul civilizației materiale și imaginea subiectivă furnizată de sursele scrise asupra realităților politice nord-dunărene o aflăm la L. Musset. „*Mai multe imperii, scrie el cu referire la evoluția vieții politice la începuturile Evului Mediu în bazinul Dunării, care ni se par foarte diferite întrucât ni se citează numai clanurile conducătoare, ce se schimbă cu adevărat, pot fi construite succesiv cu aceleași materiale*“.⁶⁴ Cu alte cuvinte, suntem în drept să vedem, dincolo de succesiunea „imperiiilor“ fiilor stepei, existența unei populații statornice,

oamenii pământului care au format suportul pe care s-au înălțat vremelnicele edificii politice ale migratorilor, dar și fundamentul civilizației materiale din spațiul carpato-dunărean revelată nouă de descoperirile arheologice. Altminteri, dacă aceasta ar aparține exclusiv migratorilor, care s-au succedat la Nord de Dunăre cu o cadență de un secol, ea ar trebui să ni se înfățișeze cu rupturi violente și în formele cele mai eterogene din câte a cunoscut întreaga societate medievală europeană.

Titlul cărții lui Gh.I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, are nevoie de o lămurire. El a fost preluat de istoricul român, cum semnalăm în altă parte, din titlul unui capitol al lucrării lui F. Lot consacrată marilor migrații. Dar la rândul său, medievistul francez s-a inspirat, cel puțin în parte, din titlul lucrării lui A.D. Xenopol, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge* (Paris, 1885), care, între cele dintâi, făcea cunoscut punctul de vedere al unuia dintre reprezentanții tinerei școli istorice românești de la sfârșitul veacului trecut. La o jumătate de secol de la ancheta lui Xenopol, originile poporului român nu mai constituie pentru Gh.I. Brătianu o enigmă în sensul propriu al termenului. Studiile întreprinse în istoriografia română și străină, ca și propria sa cercetare, făceau posibilă o interpretare a „enigmei“. Dar, ca în orice problemă ce ține de teritoriul științei, mai rămăneau aspecte ce necesitau noi investigații. Cercetările postbelice au adus precizări în puncte importante ale problemei, confirmând interpretarea istoricului român în laturile ei esențiale. În același timp, istoria, oricare ar fi obiectivul investigației ei, este situată de Gh.I. Brătianu pe terenul cunoașterii raționale. Nici nașterea poporului român, nici alte evenimente ce i-au însemnat istoria nu țin de domeniul miracolului. Chiar dacă menținerea ființei statale românești în Evul Mediu și în timpurile moderne la confluența intereselor și poftelor de expansiune a trei mari imperii, acolo unde alte popoare și-au pierdut pentru multe veacuri neatârnarea și structurile politice proprii, ori realizarea unității naționale a românilor în epoca modernă în lupta cu aceleași tendințe dominatoare îi apăreau istoricului român de domeniul miracolului.

Stelian Brezeanu

1. I. Ursu, *Concepția istorică. Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor*, București, 1924, p. 18.
2. C.C. Giurescu, *Cuvânt înainte*, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 4.
3. Pentru programul *Noii Școli*, vezi Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, București, 1985, p. 252 și urm.
4. Asupra limitelor cercetării istorice a *Noii Școli*, vezi *Ibidem*.
5. Lui Ch. Diehl, Gh.I. Brătianu avea să-i aducă un pios omagiu la dispariția savantului francez (*Charles Diehl et la Roumanie*, *Revue historique du Sud-Est européen* = *R.H.S.E.E.*, XXII, 1945, p. 24–36).
6. Gh.I. Brătianu, *Un savant et un soldat: Marc Bloch (1886–1944)*, în *R.H.S.E.E.*, XXIII, 1946, p. 6–7.
7. Idem, *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'Empire romain*, în *Istros*, II, 1934, reluat sub titlul *L'or et l'Empire romain*, în *Le Flambeau*, XVIII, 1935.
8. Idem, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1940.
9. Idem, *Nicolae Iorga, Trei Conferințe*, București, 1944, p. 75.
10. *R.H.S.E.E.*, XXII, 1945, p. 67–104; XXIII, 1946, p. 31–56.
11. *Les assemblées d'États en Europe Orientale au Moyen Âge et l'influence du régime byzantin*, *Actes du VIème Congrès International d'Études Byzantines*, Paris, 1948, I, Paris, 1950, p. 35–58.
- 11bis. Pentru bibliografia lucrărilor lui Gh.I. Brătianu, vezi Gh.I. Brătianu, *Memoriu de studii și lucrări 1916–1941*, București, 1942; Idem, *La mer Noire*, p. 16–32, bibliografie întocmită de V. Laurent; *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice universitare*, seria istorie, vol. I, p. 105–118.
12. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, trad. Furcy-Reynaud, 2 vol., Leipzig, 1885.
13. Amintim, între altele, ampla publicație de documente, în 6 volume, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I–VI, Paris–București, 1899–1916. Pentru bibliografia publicațiilor de surse și a lucrărilor lui N. Iorga relative la relațiile Occident-Orient, vezi A. Pippidi, *Bibliografia lucrărilor lui N. Iorga referitoare la Bizanț și cruciade*, în vol. *Nicolae Iorga, istoric al Bizanțului*, București, 1971, p. 235–250.

14. *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, în *Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-Orientale*, IX, 1922, p. 50–54.

15. *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, I, Cluj, 1935.

16. *R.H.S.E.E.*, IV, 1927, p. 389.

17. *Actes des notaires génois de Péra et Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)*, Bucarest, p. 70–71. Pentru alte aprecieri elogioase asupra volumului, vezi W. Silberschmidt, în *Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930, Hft. 5, p. 499–502; V. Vitale în *Rivista Storica Italiana*, XLVII, 1931, p. 98 etc.

18. *Byzantion*, IV, 1928, p. 838.

19. *R.H.S.E.E.*, VI, 1929, p. 292. Alte recenzii elogioase la H. Sée, în *Revue Historique*, CLXI, 1929, p. 350–351; Mario Ruffini, *La rassegna italo-romena*, Milano, 1930, ottobre, p. 2–3; L. Halphen, în *Revue critique d'histoire et de la littérature*, Paris, 1931, sept., p. 393–394; W. Silberschmidt, în *Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte*, XXVI, 1933, Hft. 1, p. 57–59; V. Vitale, în *Archivio Storico Italiano*, XCVI, 1938, p. 231; E. Byrne, în *American Hist. Review*, 36, 1930, p. 367–368, etc.

19bis. *L'hypèrère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle*, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 37–48; *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, *Byzantion*, V, 1929–1930, p. 83–107; *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, *Bulletin Historique de l'Académie Roumaine*, XVII, 1930, p. 49–63; *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans*, *Byzantion*, VI, 1931, p. 641–656; *Une expérience d'économie dirigée. Le monopole du blé à Byzance au XIe siècle*, *Byzantion*, IX, 1934, p. 643–662.

20. R. Janin, în *Échos d'Orient*, 36, 1937, p. 363.

21. *Byzantion*, XII, 1937, p. 688.

22. G. Ostrogorski, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, XIII, 1959, p. 48. Alte judecăți favorabile asupra cărții, vezi la W. Ensslin, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIX,

1939, 1, p. 203–211; G. Stadtmüller, în *Historische Zeitschrift*, 1938, Bd. 157, Hft. 3, p. 619–620; O. Treitinger, în *Historisches Jahrbuch*, 1938, Hft. 1/2, p. 156–157; P. Lemerle, în *Revue des Études Anciennes*, 1938, t. XL, p. 94–95; N.A. Constantinescu, în *R.H.S.E.E.*, XIV, 1937, p. 72–76; M. Lascaris, în *Byzantinoslavica*, 1937, 5–6, p. 284; G. Praga, în *Rivista Storica Italiana*, 1937, fasc. IV, p. 1–4 etc.

23. *R.H.S.E.E.*, XVI, 1939, p. 175.

24. *Annales de l'Institut Kondakov*, Belgrad, XI, 1940, p. 266.

25. *Echos d'Orient*, 38, 1939, p. 480–481.

26. Gh.I. Brătianu, *N. Iorga. Trei Conferințe*, București, 1944, p. 15–16.

27. Asupra poziției lui Gh.I. Brătianu în cercetarea istorică europeană interbelică și, în special, în raporturile sale cu Școala Analelor, vezi L. Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des «Annales»*. *Quelques interférences*, *Analele Universității București*, Seria Istorie, 28, 1979, p. 36–38.

28. *R.H.S.E.E.*, XXIII, 1946, p. 5–20.

29. *Ibidem*, p. 12.

30. *Servages de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, p. 445–462.

31. M. Bloch în *Ibidem*, II, 1930, p. 463–464; VIII, 1936, p. 108–109; X, 1938, p. 87–89.

32. G.I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București, 1938, p. 8.

33. *Ibidem*.

34. *Ibidem*, p. 8–9.

35. *Ibidem*, p. 7–8.

36. *Ibidem*, p. 11.

37. *Ibidem*, p. 12.

38. *Ibidem*, p. 19–20.

39. *R.H.S.E.E.*, XXIII, 1946, p. 278.

40. G.I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 41.

41. *Ibidem*, p. 36.

42. *Ibidem*, p. 38.

43. *Ibidem*, p. 43.
44. *Ibidem*, p. 51.
45. *Ibidem*.
46. *Ibidem*, p. 51–52.
47. Gh.I. Brătianu, *Teorii nouă în învățământul istoriei*, Iași, 1926, p. 18.
48. Pentru mai ample considerații asupra chestiunii vezi introducerea lui V. Râpeanu la noua ediție a *Tradiției istorice despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. LIV și urm.
49. *R.H.S.E.E.*, XXII, 1945, p. 289.
50. G. Barraclough, *Tendances actuelles de l'histoire*, Paris, 1980, p. 238 și urm.
51. S. Brezeanu, „Romani” și „Blachi” la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*, *Revista de istorie*, 34, 1981, nr. 7, p. 1334–1339.
52. Problema este studiată în substanță de A. Armbruster, *Romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Bucarest, 1977.
53. Pentru această etapă din istoria disputei, vezi S. Brezeanu, *La continuité daco-roumaine. Science et politique*, Bucarest, 1984, p. 45–64.
54. *Ibidem*, p. 65–80.
55. L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, II, 1936, p. 368.
56. Z. Toth, *Recherches historiques sur les problèmes roumains*, *Revue d'histoire comparée. Études hongroises*, XXI, 1943, p. 242.
57. S. Brezeanu, *La continuité daco-roumaine*, p. 81–95.
- 57bis. L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, ed. a II-a, Paris, 1965, p. 428.
58. Gh.I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric*, p. 8.
59. Idem, *La mer Noire*, p. 61.
60. L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, Paris, 1969, p. 202–203.
61. *Ibidem*, p. 222.
62. *Ibidem*, p. 224.
63. *Ibidem*, p. 261.
64. *Ibidem*, p. 63.

Amintirii lui
ALEXANDRU XENOPOL,
profesor la universitatea din Iași, a cărei carte
Une énigme historique: Les Roumains au Moyen Âge
este, de jumătate de veac,
fundamentul acestor cercetări.

CUVÂNT ÎNAINTE

Îndată ce a apărut cartea d-lui Ferdinand Lot asupra năvălirilor barbare, din care un capitol privea originile poporului român, enigmă și minune istorică în dezvoltarea națiunilor, am socotit, ca fost elev al eminentului medievist al Sorbonei, că îmi revenea sarcina de a-i răspunde, înainte ca alții, mai apropiați de acest subiect prin studiile și specialitatea lor, să-și fi spus cuvântul. Darea de seamă ce o pregăteam a luat însă repede proporțiile unui mic volum, care a și apărut în limba franceză, în vara anului 1937.

Primirea atât de binevoitoare ce s-a făcut acestei lucrări, atât la noi, cât și peste hotare – și recunosc că m-au mișcat îndeosebi rândurile prin care fostul meu profesor îmi cerea un alt exemplar pentru biblioteca Lavisse, spre a răspândi mai mult critica mea printre studenții săi –, ca și, desigur, semnalarea unora din erorile comise de mine însumi, m-au îndemnat să pregătesc această ediție românească, în nădejdea că va putea interesa un cerc mai larg de cititori.

N-am înțeles însă să dau numai o versiune în limba noastră a textului francez, traducere la care m-a ajutat dl. Al. Iordan de la Biblioteca Academiei Române. Am adăugat un capitol asupra datelor arheologice, care a apărut și el deosebit, într-o broșură în limba franceză, și am modificat cu totul unele pasaje, punându-le, pe cât mi-a fost cu putință, la curent cu bibliografia mai recentă. Astfel, am adăugat la capitolul al II-lea unele considerații asupra tezei d-lui Keramopulos, atât de mult discutată în presa noastră; la capitolul al IV-lea, precizări relative la numele *Romaniei* și la rezultatele anchetei întreprinse pentru alcătuirea Atlasului lingvistic al României; la capitolul al V-lea, contribuții la înțelesul social al numelui de *vlah* și *rumân*, și o rectificare, necesară, a interpretării ce o încercasem, a relatărilor geografilor musulmani din veacul al X-lea și al XI-lea.

Îmi dau bine seama că ar mai fi însă foarte multe de adăugat și de îndreptat, dar, din capul locului, lucrarea nu a fost și nici nu trebuie privită ca o examinare completă a unei probleme atât de vaste și de grele. Ea a avut doar rostul de-a aduce o lămurire și un răspuns.

Nu e însă mai puțin adevărat că pe tărâmul științific, ca și pe altele, nu putem rămâne în liniștea unor *beati possidentes* [prea fericiți posesori]. Noi am considerat chestiunea românească închisă, o dată ce ne-am statornicit granițele de astăzi. Dar istoria nu se oprește în loc. În jurul nostru fierb tot mai aprig energiile altor popoare, năzuințe de expansiune, poftă de răzbunare.

Prea multă vreme, pe când alții revărsau asupra lumii civilizate sute de broșuri și de cărți de propagandă, sau răscoleau izvoarele istorice spre a afla un nou temei al drepturilor lor, noi n-am știut să opunem acestei bătălii de argumente și dovezi, care uneori pregătește alta mai aspră și mai sângeroasă, decât indiferență sau dispreț. Rezultatul acestei atitudini este cartea unui om de competență și obiectivitatea științifică a lui Ferdinand Lot.

Și doar adevărul a fost, este și va fi de partea noastră, iar dovezile se află la tot pasul în pământul însuși al țării, în graiul și în obiceiurile românești, așteptând de atâtea veacuri să fie date la lumină. Să o facem cât mai devreme, căci timp s-a pierdut destul.

Evenimentele ce se desfășoară în jurul nostru, în ceasul în care închei aceste pagini, mă determină să nu mai întârzii publicarea versiunii românești, pe care mi-o asigură binevoitorul sprijin al Fundației pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”. „*La asemenea lucru – scria odinioară cronicarul –, gând slobod și fără valuri trebuiește; ci noi trăim cumplite vremi, de cumpănă mare pământului nostru și nouă*”. Aș fi deplin mulțumit dacă în judecata viitorului, cârticica aceasta va aduce o mărturie a liniștii și a seninătății cu care neamul nostru, de atâtea ori încercat, poate încă o dată să înfrunte vremurile, încrezător în dreptul și în destinul său.

Gheorghe I. Brătianu

3 septembrie 1939

INTRODUCERE

Une énigme et un miracle historique: Le peuple roumain este titlul unui capitol din lucrarea pe care dl. Ferdinand Lot [1], îndrumătorul studiilor medievale, al cărui elev am fost, a consacrat-o năvălirilor barbare și populării Europei, considerându-le ca o introducere la înțelegerea ultimelor tratate de pace¹.

Nu ne putem bucura îndeajuns de inițiativa învățatului autor al *Sfârșitului lumii antice și începuturile Evului Mediu*; nimeni nu era mai îndreptățit, prin studiile sale anterioare, să lumineze problema originilor istorice ale noii Europe, contestată de câțiva ani în părțile noastre de o propagandă îndemnatică și statornică, căreia îi place să aducă, în sprijinul tezelor susținute, argumente științifice pe care încearcă să le înfățișeze cu aparența unei perfecte obiectivități. Nimeni nu era, de asemenea, mai bine pregătit pentru a înțelege importanța unei evoluții de care puțini dintre contemporani au ținut seamă, spre a arăta, astfel, opiniei publice rătăcite de tradiții istorice greșit înțelese, că tratatele de pace din secolul al XX-lea au restabilit, în fapt, o rânduială națională și politică care își are originile în Evul Mediu [2] și că ele au desăvârșit închiderea parantezei imperialismelor erei moderne, în Europa Centrală și Orientală, așa cum prăbușirea Imperiului otoman a fost pentru popoarele balcanice – fără a excepta pe însuși poporul turc – cauza nu a unei creații artificiale de state noi, ci a unei adevărate renașteri naționale. Surparea dublei monarhii a Habsburgilor și căderea Imperiului țărilor au fost condițiile necesare pentru renașterea Poloniei, pentru unitatea română și iugoslavă. În concepția autorului, a arăta că tratatele din 1919 și 1920 n-au fost, în această parte a Europei, rezultatul nedrept al unei voințe arbitrare a învingătorilor, că ele n-au distrus fără rost tradiții monarhice de mai multe ori seculare și că au restabilit

¹ *Les Invasions barbares*, Paris, Payot, 1937, I, partea a III-a, secțiunea a treia, p. 278-300.

dimpotrivă, cu greșeli de amănunt de neînălțurat, echilibrul națiunilor pe care așezarea popoarelor în Evul Mediu a creat-o odinioară în aceste regiuni, înseamnă a contribui nu numai la înțelegerea pactelor internaționale care au statornicit noua așezare europeană, dar a face o operă de dreptate și de adevăr. Desigur, evenimentele ce se desfășoară sub ochii noștri au dat iarăși întâietate altor factori și altor forțe, ce depășesc cadrul național. Dar chiar acești factori nu vor putea să nu țină seamă, în așezările ce se vor statornici în cele din urmă, de principiul național și etnic ce a stat la temelia dezvoltării lor. Orice s-ar spune de nestatornicia lucrurilor omenști, e necesar totuși să se știe și să se repete că „*sunt lumini care nu se sting, o dată ce au fost aprinse*”¹.

Nu am intenția să analizez în întregimea ei această lucrare, care este ur-marea, dacă am înțeles bine intenția autorului, a frumoasei sale cărți asupra invaziilor germane, întregind volumul consacrat de colecția Glotz „*destinelor Imperiului în Occident*”. Ceea ce îmi propun să examinez aici sunt cele două capitole consacrate „*miracolului istoric*” al poporului român, întregite prin câteva pagini asupra *vlahilor* din Balcani și a relațiilor lor cu slavo-bulgarii².

Din pricina bogăției materialului am fost nevoit să depășesc limitele unei dări de seamă. Unele din părerile d-lui Lot trebuie apropiate de cele ale câtor-va lucrări recente, datorate istoricilor și filologilor din Europa Centrală și Orientală, de care el însuși n-a putut lua cunoștință înainte de tipărirea cărții sale. Mă grăbesc să adaug că această apropiere nu privește decât concluziile, iar nu tendințele și metodele cu totul diferite. Am fost, astfel, adus să examinez din nou cele două argumente esențiale ale profesorului meu, problemele atât de discutate ale părăsirii Daciei și ale unității primitive a principalelor dialecte românești și să consider, în lumina noilor cercetări, observațiile pe care le-am făcut acum câțiva ani, asupra înțelesului geografic al denumirilor etnice, în cea mai mare parte a izvoarelor istorice din Sud-Estul Europei în Evul Mediu. Sper că aceste contribuții nu vor fi fără folos. De câțiva ani, unii istorici care nu sunt români au deschis din nou în fața opiniei europene o *problemă românească*, pe care noi am crezut-o rezolvată.

Este deci timpul de a face cunoscut punctul nostru de vedere în acest proces, pe care alții l-au început, și cel mai frumos omagiu pe care pot să-l aduc îndrumării profesorilor mei de la Sorbona e de-a lua parte la această dezbatere într-un spirit de obiectivitate științifică, care este desigur al lor, deși nu este cel al adversarilor noștri.

¹ *Op. cit.*, II, p. 292.

² *Ibidem*, I, p. 229, 233–34, 270–72. Capitolul despre România din vol. II (p. 173–182) privește vremea contemporană. Vezi mai departe, p. 149–150.

CAPITOLUL I

PĂREREA D-LUI LOT ASUPRA ORIGINILOR POPORULUI ROMÂN

În examinarea problemei, de atâtea ori dezbătute, a originilor poporului român, dl. Lot s-a văzut obligat să ia parte la marea controversă, care de mai bine de un secol opune pe partizanii continuității dacoromâne celor ai imigrării. Principalele argumente ale uneia și ale celeilalte teze sunt repede trecute în revistă, dar de la început, cele în favoarea teoriei imigrării par a cântări mai mult în judecata istoricului: slaba colonizare a Daciei după cucerirea lui Traian, mărturia formală a biografiei lui Aurelian scrisă de Vopiscus și a rezumatului lui Eutropius, despre părăsirea totală a Daciei în a doua jumătate a secolului al III-lea, desființarea desăvârșită a romanizării la Nordul Dunării după această epocă și mai ales în Transilvania. „*Niciodată, între sfârșitul celui de al IV-lea și al XIII-lea secol, nu este vorba de o populație romană trăind în vechea Dacie. Această tăcere de zece veacuri este impresionantă*”¹.

E adevărat că o mărturie formală nu e neapărat irecuzabilă și că tăcerea scriitorilor bizantini, „*singurii de care trebuie să ținem seama*”, poate fi datorată lipsei lor de interes pentru o plebe săracă și tăcută, ei rezervându-și toată atenția cuceritorilor barbari, care ocupă succesiv aceste ținuturi. Spirit cu totul obiectiv, autorul a înțeles gândul politic ascuns al istoricilor unguri și austrieci, care, după Hunfalvy și Roesler [3], au susținut că valahii nu sunt autohtoni în Transilvania și că ei au imigrat în masă compactă după cucerirea maghiară, care a colonizat o țară pustie: „*Trebuie să lăsăm la o parte ceea ce poate fi tendențios în această teorie. Chiar întemeiată din punct de vedere istoric, ea nu ar fi mai puțin nejustificată din punct de vedere politic.*

Nici un popor din Europa n-a fost așezat, de când lumea, pe pământul pe care îl ocupă în prezent. Românii nu trebuie să cedeze Transilvania, mai mult decât englezii Marea Britanie sau ungurii Valea Tisei, pentru a

¹ Op. cit., p. 282.

se reîntoarce cei dintâi în Germania, sau ceilalți în Siberia. Argumentele trebuie să le cântărim, fără nici o considerație de politică contemporană”¹.

Problema fiind astfel pusă și bine chibzuită, istoricul constată că indicațiile argumentelor de ordin lingvistic sunt hotărât contrarii teoriei continuității. Vocabular slav bogat în termeni bisericești și de organizare de stat, relațiile foarte vechi ale Bisericii române cu metropola de la Ohrida², prezența cuvintelor albaneze în limba română, totul pare să atârne în cumpană în favoarea ipotezei formării poporului român la Sudul Dunării, într-un mediu balcanic. Acest mediu ar fi fost, de asemenea, mai favorabil latinizării decât Dacia, nu îndeștul de romanizată și fără îndoială golită de populația ei, după marea criză a năvălirilor barbare din secolul al III-lea. Însăși unitatea limbii române, care se afirmă până și în dialecte așa de îndepărtate, ca macedo-româna din miazăzi, nu se poate explica decât printr-o despărțire relativ recentă a celor două graiuri, „*poate către secolul al X-lea*”³.

Trebuie să presupunem deci existența a două migrații: una determinată de părăsirea Daciei și de retragerea ultimilor coloniști romani dincolo de Dunăre, în cele două Dacii constituite de Aurelian în Moesia, după anul 271; cealaltă, în sens invers, efectuată de valahii transdunăreni către miazănoapte, fără îndoială înainte de secolul al X-lea, migrație înceată și progresivă, care ar fi avut ca efect repopularea Transilvaniei, dar fără a străbate Bulgaria dunăreană și Muntenia, lăsată în stăpânirea ocupației slave și a năvălirii cumanilor. „*Așezarea valahilor n-a putut să înceapă cu Valahia modernă. Muntenia a fost repopulată de către valahii coborâți din Carpați. Ceea ce ne aduce la concluzia că valahii au trebuit să ocupe mai întâi Transilvania, iar dacă în această regiune ei sunt imigrați veniți dinspre miazăzi, au trecut neapărat marele fluviu la Vest de Porțile de Fier. Data poate fi în mod aproximativ determinată prin diferite considerații. Dacoromâna era despărțită de aromâna, vorbită de către iliro-romanii din Serbia și Croația, începând cu secolul al X-lea, astfel încât concordanțele lingvistice existente între albaneză și dacoromână nu se găsesc în aromână.*

Această constatare ne duce la concluzia că viitorii români se despărțiseră de viitorii Morlahi la această epocă”⁴.

De altă parte, rezultă limpede, din mărturiile hrisoavelor regilor Ungariei și din Cronica rusească zisă a lui Nestor, că „*românii erau în Transilvania încă din secolul al XI-lea, al X-lea sau chiar al IX-lea*”.

¹ *Ibidem*, p. 283.

² Vezi pentru aceasta mai departe, p. 106 și urm.

³ *Ibidem*, p. 287.

⁴ P. 288–89.

Într-un cuvânt, dl. Lot a adoptat în liniile sale esențiale, dar cu o deosebire de trei sau patru secole, teoria susținută mai recent de Alexandru Philippide în lucrarea asupra *Originii românilor* [4], „*carte care este mai mult opera unui filolog decât a unui istoric*“.

Nu te poți împiedica de a nu releva deosebirea dintre cele două migrații – una sprijinită pe un text precis: rezumatul lui Eutropius, privind regiuni delimitate de geografia politică a Imperiului roman; cealaltă întemeiată, dimpotrivă, pe tăcerea izvoarelor istorice, pe fapte de ordin lingvistic și urmând totuși un itinerar mai complicat decât cel arătat de texte. E vorba într-adevăr de o adevărată călătorie în zig-zag a strămoșilor poporului român. *Daco-ilirienii* ar fi străbătut întâi Banatul, ar fi ajuns în Transilvania și s-ar fi răspândit de acolo, printr-o nouă expansiune de la Nord spre Sud și Est, în Muntenia și în Moldova. Dintre toate națiunile deprinse a călători, românii, enigma și miracolul Evului Mediu, ar deține astfel cu siguranță recordul nestabilității teritoriale!

Dar ar însemna să anticipăm asupra concluziilor acestui studiu, comentându-le de pe acum pe cele ale eminentului autor al *invaziilor barbare*. Problema a fost atât de discutată, că ar fi de prisos să înșirăm din nou o bibliografie prea cunoscută, sau să rezumăm părerile contradictorii ale partizanilor continuității și ai imigrării. Ceea ce trebuie reținut e că această a doua teorie, cu variante asupra cărora ne propunem să revenim, câștigă de câțiva ani tot mai mult teren; ea a fost admisă, în parte, de învățați români ca Philippide și l-a atras pe un medievist de talia lui Ferdinand Lot.

A aflat desigur un răsunet mai puternic în țările vecine României de astăzi, care n-au încetat de la război să ridice revendicări tot mai vehemente împotriva stipulațiilor teritoriale ale ultimelor tratate de pace și au făcut să premeargă revizionismului politic o adevărată ofensivă științifică, tinzând să dovedească temeinicia pretențiilor lor și să-i denunțe pe români ca pe adevărați uzurpatori ai unei situații nemeritate și nedrepte, – dacă nu din punct de vedere strict etnic, cel puțin din acela al tradiției și al istoriei. Ceea ce trebuie să demonstreze e că poporul român, „*singurul dintre popoarele europene care nu are istorie proprie până la sfârșitul Evului Mediu*“¹, nu era deloc îndreptățit să-și stabilească stăpânirea politică asupra teritoriilor pe care nu le-a ocupat, în mersul întâmplător al pribegiilor sale, decât de la

¹ P. Mutaftchiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, p. 279.

o dată recentă și că națiunile care au fost silite la sfârșitul războiului, printr-o pace nedreaptă, să-i cedeze aceste provincii, au cele mai mari drepturi din lume să le reclame și să le reia. De aceea, înainte de a analiza argumentele cărții recente a d-lui Lot, cu totul străin – după cum o afirmă, de altfel, el însuși – de acest gen de preocupări, trebuie să rezumăm pe scurt diferitele puncte de vedere ale istoricilor din țările vecine, care sunt toți de acord în a susține teoria imigrației în ceea ce privește originile poporului român, pe teritoriul ce-l ocupă astăzi.

Ar însemna să lungim fără folos acest studiu, dacă am analiza aici lucrări mai vechi, a căror înșirare nu ar aduce nimic nou; mă voi mulțumi deci cu mărturia lucrărilor mai recente, care pot fi considerate în același timp ca cele mai reprezentative ale părerilor amintite mai sus și care au totodată avantajul de a ne arăta punctul la care au ajuns cunoștințele noastre și stadiul actual al cercetărilor și al problemelor. Spre a fi însă în afara oricărei bănuieli de păreri preconcepute, fie chiar legitime, voi provoca desigur mirarea eventualilor mei preopinanți, declarând că iau deocamdată de bune aceste teorii, socotindu-le cu totul justificate prin examenul obiectiv al izvoarelor și verificate în întregime prin studiul atent al faptelor și al condițiilor istorice; dar totodată, pentru a nu arăta vreo preferință, trebuie să consider argumentele și concluziile lor deosebite, de o valoare riguros egală. Va fi chiar necesar, înainte de a începe orice altă cercetare, să comparăm aceste rezultate, și să coordonăm ideile mai mult sau mai puțin convergente.

Întreprind această lucrare cu atât mai mult interes, cu cât îmi pare că acest lucru n-a fost făcut sub această formă – și nu fără motiv – de către istoricii români¹, cărora nu le-a convenit să întrunească într-un singur mănunchi argumente pătrunse de un spirit dușmănos națiunii lor, spre a ajunge la concluzii întotdeauna defavorabile și uneori injurioase, după mentalitatea și temperamentul diferiților autori. Îmi pare totuși că este o pregătire indispensabilă a oricărui studiu obiectiv și serios al chestiunii atât de întunecoase și controversate a originilor și a alcătuirii istorice a poporului român.

¹ Vezi pentru o revistă generală a diferitelor păreri A. Sacerdoțeanu, *Considerațiuni asupra istoriei românilor în Evul Mediu*, București, 1936, p. 14 și urm. Lucrările analizate aici nu sunt menționate, afară de aceea a d-lui Mutaftchiev.

CAPITOLUL II

TEORIA IMIGRĂRII ÎN CÂTEVA LUCRĂRI RECENTE

À *tout seigneur, tout honneur*; în primele rânduri ale istoricilor care se opun ideii continuității dacoromane și românești la Nordul Dunării și în Carpați, se află bineînțeles ungurii. Sunt desigur cei mai interesați să combată această teză și n-au lipsit de la această datorie. Printr-o fericită întâmplare, vederile școlii istorice maghiare asupra acestei chestiuni au fost de curând rezumate într-un studiu de înțeles general, datorat d-lui L. Tamás¹.

Autorul a avut grijă de a indica planul chiar în introducere, nelăsând să se strecoare nici o îndoială asupra spiritului și scopului acestei lucrări. Dl. Tamás a grupat elementele a ceea ce îi place să denumească o „*sinteză critică*” în cinci capitole: primul conține lămuriri generale asupra celor patru ramuri principale ale poporului român, între altele o scurtă privire asupra istoriei sale politice, urmărită până în zilele noastre. Denumirile etnice indigene ale românilor sunt puse înadins în vederea concluziilor referitoare la trecutul acestui popor... Al doilea capitol, ne spune autorul, este unul din cele mai importante... ar trebui găsite contraargumente acceptabile.

Acei care, pentru a nu se obosi, vor renunța a le combate și vor continua să creadă în dezvoltarea limbii române primitive pe un teritoriu care, în afară de unele provincii ale Peninsulei Balcanice, ar fi înglobat de asemenea vechea Dacie Traiană, vor arăta printr-o asemenea atitudine disprețul lor pentru orice argumentare științifică. Esențialul celui de al treilea capitol e că

¹ *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, I, 1935, p. 1–96 și II, 1936, p. 48–83 și 245–374. Vezi și ca post-scriptum, de același, *Roumanie-Hongrie*, *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXII, iulie, 1939, p. 22–28. De lucrările unui alt exponent al tezei maghiare, prof. Al. Domanovszky, ne vom ocupa cu alt prilej. Vezi deocamdată studiul meu *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIV-siècle. La politique du Sénat en 1332–33 et la notion de latinité*, *Acad. Roumaine, Études et Recherches*, XI, 1939, p. 19–22.

„trebuie subliniat că tradiția savantă care face pe românii din Transilvania coborâtori din coloniștii lui Traian, aduși în Dacia la începutul celui de al doilea secol al erei noastre, nu apare decât în secolul al XV-lea și că în timpul Evului Mediu mai mulți autori au considerat pe români drept un popor venit din Orient“. Autorul mai are grijă să ne anunțe că în al patrulea capitol se ocupă „de argumentele pozitive și negative care tind să probeze că originea poporului și a limbii române trebuie căutate în ținuturile sud-dunărene“. Al cincilea capitol și ultimul este consacrat Notarului Anonim al regelui Béla, „singurul izvor medieval care cunoaște pe români în Transilvania, în epoca cuceririi maghiare“, iar problema întâietății elementului românesc în Transilvania, se înțelege întâietatea la năvălirea maghiară, este expediată în câteva pagini finale, scurte dar decisive¹.

Nu e vorba de a face aici analiza critică a argumentelor filologului ungur: ar însemna să lungim la infinit aceste observații. S-ar putea, de exemplu, să relevăm contrazicerea între primul capitol, care afirmă „că în secolul al X-lea al erei noastre strămoșii românilor trăiau încă în Peninsula Balcanică“, dar că migrațiile vieții lor păstorești i-au împrăștiat spre toate punctele cardinale și „că e într-adevăr de mirare să-i vedem ocolind Dacia Traiană, unde Carpații le ofereau toate condițiile cerute de viața lor păstorească“², și al treilea, unde se spune nu mai puțin limpede: „chiar bănuind că regiunile muntoase situate la Nordul Dunării au fost teatrul unei vieți păstorești neîntrerupte de la epoca romană până la imigrarea românilor, continuitatea eventuală a exercitării acestei ocupații nu ar implica³ numaidecât prezența constantă a păstorilor români în regiunile indicate“. Ceea ce era, deci, atât de uimitor la începutul lucrării nu e decât firesc la capitolul al treilea, revenindu-se totuși, ca o supremă concesie, la prima părere în cel următor. S-ar putea, de asemenea, examina cu mai multă atenție statisticile pe baza cărora autorul consideră că a dovedit că românii erau foarte puțin numeroși în Transilvania în secolul al XIII-lea și că populația românească nu s-a mărit „în salturi“ decât începând din secolul al XVII-lea, în urma masivelor imigrări din Valahia. Ne e de ajuns să amintim relatarea unui martor obiectiv, călătorul german Conrad Jacob Hildebrandt, din 1656–58, care socotește pe *valahi* nu numai ca pe poporul

¹ *Op. cit.*, I, p. 2-3.

² *Ibidem*, p. 5.

³ II, p. 69.

cel mai numeros în ținuturile Oltului și ale Mureșului, dar și cel mai vechi coborâtor al grănicerilor romani – ce-i drept, după germani, pe care îi confundă cu dacii lui Decebal. Iată deci că, încă din veacul al XVII-lea, vechimea românilor din Ardeal era un fapt recunoscut¹ [5]. S-ar vedea, de asemenea, că faimosul hrisov din 1293 al regelui Andrei al III-lea, ultimul dintre Arpadieni, adresat capitolului din Alba-Iulia, care hotăra să se așeze la Székes (Secăreni) toți Olahii care se găsesc pe moșiile seniorilor, nu este îndestulător pentru a stabili într-un mod atât de categoric „că e vorba cel mult de câteva mii suflete, pentru așezarea cărora întinderea unei singure proprietăți era suficientă”. Ar fi ușor de demonstrat că nu e vorba cu siguranță în acest document, „ignorată de știința românească”, decât de valahii dintr-o anumită regiune din Transilvania, că e vorba între altele de șaizeci de familii care au dreptul la scutirea de impozite asupra unei proprietăți a capitolului și că, mai mult, în aceeași epocă erau, în alte părți din Transilvania *nobili* valahi, de care nu putea fi desigur vorba să fie scoși de pe pământurile lor, spre a fi îngrădiți în hotarele strâmte ale domeniului regal din Székes (Secăreni). S-ar părea, de altfel, că nici textul exact al diplomei nu îndreptățește această interpretare². Iar în ceea ce privește anacronismele Notarului Anonim, *vlahii* fiind pentru dl. Tamás tot atât de neverosimili ca și *cumanii*, în vremea așezării maghiarilor [6] la marginile Transilvaniei, se poate ușor înțelege că ambele denumiri, deși aparțin unei epoci mai recente, se aplică unor popoare de același neam din timpurile mai vechi, adică dacoromânilor și pecenegilor³.

Dar toate aceste considerații ne-ar duce prea departe și ar constitui o digresiune prea lungă⁴.

Ne va fi de ajuns să amintim aici datele esențiale ale tezei d-lui Tamás care nu face, de altfel, decât să rezume lucrările unei întregi serii de

¹ V. Conrad, J. Hildebrandt's, *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine u. Constantinopel*, ed. F. Babinger, Leiden, 1937, p. 70–71.

Pasajul „*In alten Mörösch*” s-ar putea citi mai degrabă „*In Alt und Mörösch*”, în Olt și Mureș.

² N. Drăganu, *L'ancienneté et l'expansion du Peuple Roumain d'après la toponymie, l'onomastique et la langue, Balcania*, I, 1938, p. 26 în n.

³ L. Tamás, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, II, p. 355 și urm. Despre înțelesul numelui de *vlahi*, vezi mai departe p. 99 și urm.

⁴ Vezi darea de seamă critică a d-lui P. Henry, *Rev. historique*, t. CLXXIX, p. 226–27 și CLXXX, 1937, p. 406 și urm. reprodușă în *Revue de Transylvanie*, IV, 1938, p. 347–53.

istorici și de filologi din țara sa. După metoda pe care îmi propun să o urmez, trebuie să admit, deocamdată, că are întru totul dreptate iar concluziile sale sunt în întregime și ale noastre.

Să presupune, deci, că ar fi demonstrat:

1. Că părăsirea Daciei a fost integrală, că romanizarea, de altfel superficială, a acestei provincii depărtate a fost cu totul nimicită de către năvălirile barbare din secolul al III-lea, că ipoteza continuității române în Dacia e cu totul fără temeii.

2. Că numele de *Romanus*, păstrat de poporul român ca denumire etnică, reprezintă înțelesul *Romaniei* provinciale din secolul al IV-lea, înțeles pe care nu putea să-l aibă în timpul lui Aurelian și care arată deci și mai limpede formarea unei romanități balcanice, iar nu carpatice.

3. Că teoria continuității poporului român în vechea Dacie Traiană e opera erudiților Renașterii și că în Evul Mediu misionarii franciscani și dominicani îi credeau pe valahi coborâți din unele ținuturi depărtate ale Asiei Centrale (confuzie, de altfel destul de evidentă, cu pecenegii și cumanii).

4. Că romanii balcanici, amestecați cu slavii, au emigrat progresiv, urmându-și turmele nomade, în regiuni ocupate altădată de Imperiul roman, dar părăsite cu desăvârșire după secolul al III-lea, și că această imigrare a avut loc cel mai devreme după secolul al X-lea, spre a lăsa maghiarilor, care treceau Carpații la sfârșitul secolului al IX-lea, prilejul de a ocupa în Panonia și Transilvania regiuni în totul pustii și de a exercita astfel, fără posibilitate de contestare, *jus primi occupantis* [dreptul primului venit].

5. Că nu erau în Transilvania, în secolul al XIII-lea, decât un număr neînsemnat de valahi, colonizați prin generoasa, dar imprudenta inițiativă a regilor arpadieni și că numai începând din secolul al XVI-lea și al XVII-lea numărul lor a crescut cu iuteală în urma imigrărilor constante de la Est și Sud, regiunile dunărene, populate de urmașii păstorilor balcanici, care se stabiliseră acolo și se înmulțiseră cu o repeziciune uimitoare [7].

Acestea odată admise, nu ne rămâne decât să aflăm aiurea patria adevărată a acestor neobosiți călători ai Evului Mediu și să delimităm teritoriul pe care s-a format poporul român, știut fiind că nu trebuie să-i mai căutăm originile în vechea Dacie Traiană.

¹ Un rezumat al acestei teorii, în articolele lui E. Szász, *Transylvania, Hungarian Quarterly*, II, 1936–37, p. 305–6 și L. Ottlik, *National peace in Transylvania, ibidem*, III, 1937, p. 296 și urm.

De unde au venit românii, dacă Transilvania le este interzisă înainte de secolul al XI-lea și al XII-lea? Sunt ei originari, cum își închipuie Wilhelm de Rubruck și Roger Bacon, din Asia sau măcar din stepele Rusiei meridionale? Din acest punct de vedere nu e decât logic să cercetăm părerile istoricilor ruși. Ar trebui să citez aici cărți mai vechi și îndeosebi scrierile lui Filip Bruun asupra regiunilor Mării Negre, dacă întâmplarea unei corespondențe nu m-ar fi făcut să iau cunoștință de planul unei lucrări privind tocmai aceste probleme și datorată de altminteri unui cititor atent al lucrărilor lui Bruun și al izvoarelor sale. Spiritul acestui studiu este așa de asemănător aceluia care îl inspiră pe filologul ungar, concluziile sale prezintă un paralelism atât de remarcabil cu cele ale colaboratorilor lui *Archivum Europae Centro-Orientalis*, că n-am putut să rezist ispitei de a-i apropia pe acești autori, atât de strâns uniți prin simpatia lor comună pentru poporul român și istoria acestuia.

Cu prilejul publicării unei lucrări recente asupra *Vicinei și Cetății Albe*¹ am auzit întâia dată de dl. Iacob Bromberg, emigrat basarabean locuind în apropiere de New York, care, de atunci, s-a făcut cunoscut prin câteva note polemice la adresa României, în ziarele americane. În cele două scrisori foarte lungi pe care a crezut necesar să mi le trimită, cu privire la această carte, scrisori pline de o erudiție cam dezordonată, dar totuși abundentă, îmi făcea cunoscut un proiect, pe care, de altfel, de atunci l-a realizat; la data la care îmi scria, lucrarea era încă în pregătire și titlul său provizoriu era *Historical and toponymical notes on Dobrudja, Moldo-Wallachia and Bessarabia*. Judecând după o scrisoare de 18 pagini, cu un scris mărunt, era locul să credem că însușirea caracteristică a acestui erudit nu este concizia și că revista care va întreprinde publicarea studiului său va trebui să-i rezerve un spațiu considerabil. De altfel nu ne-am înșelat: publicarea în două numere ale reviste *Byzantion* a studiului menționat ne-a îndreptățit întru totul prevederile².

„De câțiva ani, scria dl. Bromberg la 3 septembrie 1935, *studiez documentele istorice ale țărilor din Câmpia Dunării cu intenția precisă, o mărturisesc, de a spulbera pretențiile istorice ale națiunii care se numește din secolul al XIX-lea «română» asupra unui teritoriu căzut sub stăpânirea*

¹ București, 1935, Universitatea din Iași, *Studii de istorie generală*, I.

² I. Bromberg, *Toponymical and historical Miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, *Byzantion* XII, p. 151–207 și XIII, p. 9–72.

sa în 1918, datorită unei înlănțuiri accidentale de împrejurări, unice în istorie. În prezent, pregătesc publicarea unei lucrări asupra așezării slavilor către anul 550 d.Hr., după Iordanes și Procopius, cu divagații numeroase despre alte epoci și alte izvoare. Voi arăta că tocmai Basarabia e leagănul istoric al slavonității, adică sălașul ei în epoca în care această rasă a fost numită pentru întâia oară cu numele de slavi, care după aceea s-a înrădăcinat. Teza mea nu-i cu totul nouă, fiind atinsă de mulți cercetători, începând cu P.J. Šafařík...”

La 17 februarie 1936, dl. Bromberg precizează: „*Principatul lui Dragoș era slav și chiar rusesc și deloc românesc (termenul «La Russie moldave [8]» e întrebuințat de savantul meu prieten, dl. G.V. Vernadsky). E imposibil de dovedit că Ștefan cel Mare vorbea românește. Dar e în afară de orice îndoială că vorbea rusește*”¹.

Cum toate aceste considerații erau întovărășite de unele comentarii asupra unor chestiuni de istorie și politică contemporană, se va înțelege lesne de ce nu am urmat raporturile mele epistolare cu dl. Iacob Bromberg. Mă voi rosti cu alt prilej asupra valorii izvoarelor și mai ales asupra interpretării lor, în lucrarea d-lui Bromberg. Dar dacă trebuie să primim dinainte concluziile sale, cum am făcut-o pentru eminentul său coleg de la Budapesta, nu către răsărit trebuie căutate originea poporului român și leagănul migrațiunilor sale. Dacă Transilvania a fost ocupată de unguri cu mult înaintea sosirii valahilor, iar Basarabia și chiar Moldova sunt rezervate slavilor, nu ne rămâne decât să trecem Dunărea și să ne îndreptăm cercetările spre Peninsula Balcanică. De altfel, nu a fost un Imperiu *balcanic* al vlahilor și al bulgarilor, cu mult înaintea întemeierii Principatelor Dunărene? Dar pentru aceasta trebuie să recurgem la istoricii bulgari, și în primul rând la erudiția d-lui P. Mutafchiev².

Se știe că istoricul bulgar cu acest nume a întreprins, într-o lucrare publicată acum zece ani în limba sa părintească, iar mai târziu într-o redactare franceză revăzută, îndreptată și, mi se spune, mult îndulcită, o critică vehementă a lucrărilor d-lui Iorga asupra istoriei Evului Mediu bizantin și balcanic. Nu avem intenția să-l urmărim în toate detaliile acestei polemici; aceasta ne-ar duce, de asemenea, prea departe. Scopul

¹ Regăsim aceste tendințe, într-o formă nu mai puțin agresivă, în studiul publicat în *Byzantion*. Cf. XII, p. 184–85 în n., p. 205 și mai ales finalul, XIII, p. 68–69. Aduug că dl. G. Vernadsky nu admite deloc această solidarizare, după cum mi-a comunicat la timp.

² *Bulgares et Roumains...*, Sofia, 1932.

lucrării este de altfel absolut identic cu acela al studiilor pe care le-am examinat mai sus; românii n-au locuit niciodată, la începutul Evului Mediu, regiunile pe care le ocupă în prezent, și mai ales n-au stat niciodată în provinciile care ar putea să fie un obiect de litigiu din punct de vedere bulgar.

„Numele românesc al Dunării este desigur cea mai bună dovadă că poporul român s-a format în ținuturi depărtate de marele fluviu: românii n-au apărut în vecinătatea sa decât atunci când cele două maluri și chiar regiuni mai depărtate în interior erau locuite de slavi, de la care ei i-au învățat numele... [8bis] Vechea populație romanizată a Munteniei occidentale actuale (am văzut că în Muntenia orientală n-a existat niciodată), a Transilvaniei, a Moesiei și a Scitiei Minor a fost împrăștiată și nimicită în vremea migrațiilor. Urmele sale neînsemnate s-au contopit și au dispărut în mijlocul barbarilor care le-au urmat în țările dunărene; acest proces de asimilare și exterminare a fost încheiat de slavi. În epoca slavo-bulgară primitivă – se poate afirma cu certitudine – nu se afla populație romană în regiunile limitrofe ale Dunării“¹.

Nu e vorba, în nici un caz, de Bulgaria dunăreană și, în special, de Dobrogea, unde se amintesc cetățile protobulgare, care au fost regăsite până la malul Dunării. Dar mai mult încă, nu sunt valahii nici în Bulgaria occidentală, în aceea a regatului lui Samuil și a fiilor săi: *„În secolul al XI-lea grosul valahilor balcanici locuia în regiunile unde îi găsim și în zilele noastre – Tesalia și munții vecini, către Epir, și hotarul Macedoniei de Sud-Vest. În Macedonia chiar, atunci, ca și acum, nu se găseau decât sate valahe risipite sau chiar caravane nomade“².* Nu se afla – sau prea puțin – în al doilea Imperiu bulgar, acela al Asăneștilor, unde totuși cronicarii cruciadei a patra nu cunoșteau decât pe *li Blac et li Commain*. A căuta în aceste regiuni urmele istorice ale valahilor nu-i decât o nouă nesocotință a imperialismului românesc, care, după ce și-a isprăvit cuceririle spre miazănoapte, pregătește o nouă expansiune, nu mai puțin nedreaptă, către sud. Dl. Mutaftchiev o afirmă cu tot dinadinsul, în chipul cel mai categoric³.

A urma o discuție începută în acest spirit ar însemna să ajungem la violențe de limbaj. Nu acesta este scopul nostru, și dacă am citat părerile

¹ *Op. cit.*, p. 135–36.

² *Ibidem*, p. 209.

³ *Ibidem*, p. 281.

d-lui Mutaftchiev, am făcut-o pentru că ele reprezintă, cu siguranță, expresia cea mai categorică și cea mai vehementă a unui punct de vedere pe care-l împărtășesc și alți istorici bulgari. Desigur că și ei înlătură cu aceeași energie ipoteza formării poporului român în Muntenia și în Bulgaria, ca și ungurii pe aceea a continuității dacoromane în Transilvania sau unii ruși pe aceea a prezenței românilor în Moldova și în Basarabia, în Evul Mediu. Unde se găsește atunci această regiune misterioasă a obârșiei noastre? De unde s-a ivit acest popor, devenit pe neașteptate așa de numeros, încât a cotoplit locurile tuturor vecinilor săi, fără să țină seamă de titlurile lor legitime de proprietate și de prioritate? Întrebarea a fost pusă chiar d-lui Muftaciev de către dl. P.P. Panaitescu¹, într-un studiu critic apărut acum câțiva ani, iar istoricul bulgar i-a răspuns în ediția franceză a lucrării sale. „*Sunt gata, spune el, să-i satisfac curiozitatea în câteva cuvinte, socotind să-mi dezvolt părerea pe larg, altădată și în altă parte. Consider ca leagăn primitiv al românilor regiunile părții de Vest a Peninsulei Balcanice, mai exact cele situate dincolo de hotarele de Nord-Vest ale Macedoniei, către Serbia de Sud, Herzegovina, o parte din Muntenegru și Bosnia de Sud. Împrăștiate în această vastă regiune muntoasă, elementele romane au supraviețuit epocii incursiunilor barbare și au găsit aici un refugiu. De acolo, o parte din români s-au răspândit către Sud, unde au ajuns la Pind și în Tesalia, alții către Nord, de-a curmezișul zonelor muntoase dintre Bulgaria actuală și Serbia și de acolo către Transilvania. Pentru acest motiv, în regiunile menționate, mai mult decât în oricare altă parte a peninsulei, urmele nomenclaturii topografice românești (și nu romane) au fost păstrate. În această regiune, valahii erau vecini apropiați ai albanezilor, ceea ce explică numeroasele elemente comune ale celor două limbi*”².

Iată o afirmație limpede. Dacă aruncăm o privire pe hartă putem să constatăm că regiunea care e hărăzită ca patrie de origine poporului român corespunde aproape teritoriului Iugoslaviei actuale, exceptând Croația și Slovenia. Nu am avut posibilitatea să cunosc în această privință părerea istoricilor iugoslavi și nu aș putea spune dacă această teorie, de altfel

¹ *Les relations bulgaro-roumaines au Moyen Âge*, Revista Aromânească, I, 1929, p. 9 și urm.

² *Op. cit.*, p. 326–27. Această teorie nu e nouă. O regăsim în oarecare măsură în *Histoire de la langue romaine* a lui O. Densusianu, ca și în lucrările unor slaviști, încă de la Miklosich. Vezi I. Bărbulescu, *L'Individualité de la langue roumaine et ses éléments slaves anciens*, Arhiva, XLIV, 1937, p. 26–27.

interesantă, a d-lui Mutafović a fost comentată la Belgrad sau la Zagreb. Dar în lipsă de dări de seamă sau de lucrări mai recente, i-am putea opune această declarație nu mai puțin categorică, a celui maestru al studiilor balcanice, care a fost Constantin Jireček:

„Ținuturile situate între munții stâncoși ai Muntenegrului, regiunile învecinate și afluenții Moravei sunt patria cea mai veche și mai constantă a poporului sârb. E o regiunea muntoasă, răcoroasă și săracă, la Vest o regiune carstică, la Est munți împăduriți cu pășuni alpestre, proprii pentru creșterea vitelor, care nu puteau atrage mult pe cuceritori. Dar ea înfățișa de când lumea toate condițiile necesare vieții păstorești. Poziția țării era prielnică dezvoltării unui popor viguros, expansiv și războinic, care putea să se apere în contra atacurilor popoarelor străine, în munții săi și văile întărite de natură, dar care avea, de asemenea, obiceiul să ia ofensiva spre câmpiile de-a lungul Adriaticei și spre văile de la Sud și de la Est. Condițiile naturale au determinat aici un plus de populație, pe care aceste regiuni muntoase puteau să-l reverse în ținuturile câmpiei, depopulate de năvălirile istorice...”¹.

„Centrul țării sârbești, adaugă Stoian Novaković, a fost format de Valea Limei, unul din principalii afluenți meridionali ai Drinei. Trebuie adăugat aici Valea Ibarului și cursul superior al Moravei occidentale. Țară puțin întinsă, formată din poalele și cele mai înalte podișuri ale unui masiv, care e socotit printre cele mai înalte ale peninsulei. Apele acestei regiuni coboară către Sava, Dunăre și Adriatică.. E un ținut hotărât de natură însăși, spre a deveni locul de naștere al unei rase”².

Dacă se admite, de altă parte, împreună cu același Jireček, că așezarea iugoslavilor în aceste regiuni era cu desăvârșire încheiată către jumătatea secolului al VII-lea³, e și mai greu de-a împăca aceste două teze, mai ales dacă românii n-au pătruns la Nordul Dunării înaintea secolului al X-lea sau al XI-lea. Aceeași regiune n-a putut fi, în același timp, leagănul istoric a două națiuni și a două limbi diferite, una slavă și alta latină.

În fine, să mai adăugăm la toate aceste ipoteze privitoare la originile românilor și așezările lor la Nordul Dunării teoria recentă a unui învățat grec, dl. Keramopoulos, cu specială privire la aromâni sau cuțovalahi, cum

¹ C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 9.

² S. Novaković, *Les problèmes serbes*, Arch. f. slav. Philologie, XXXIII, 1911, p. 441.

³ *Ibidem*, p. 100; cf. S. Novaković, op. cit., p. 440: „La fin du VIIIe et le commencement du IXe siècle peuvent être déjà considérés comme l'époque de la cristallisation”.

îi numește în titlul însuși al comunicării sale¹. Spre deosebire însă de cercetătorii amintiți mai sus, dl. Keramopulos nu numai că nu admite nici o emigrare a românilor din Dacia în provinciile balcanice, dar socotește că nu poate fi nici o legătură de sânge sau de origine etnică între dacii romanizați, de pe teritoriul României de astăzi, și elementele romanizate din Sudul peninsulei, rezultat al unui proces istoric cu totul deosebit. Cu alte cuvinte, n-ar exista între limba română și dialectul aromân o apropiere mai mare decât între limbile romanice deosebite ale Europei Apusene – franceză, italiană, spaniolă –, românii din Nordul Dunării fiind daci care și-au însușit vorbirea latină, iar aromânii – grecii care și-au pierdut limba, așa cum și-o pierduseră în vremile moderne unele ramuri ale elenismului din Asia Mică. La aceasta se mai adaugă unele considerații ciudate asupra numelui de *vlah*, apropiat de cuvântul arabo-semit *fellah*, care înseamnă și astăzi în Egipt țaran, muncitor al pământului, după cum denumirea de *aromâni*, pe care și-o dau vlahii balcanici, n-ar avea un înțeles etnic, ci ar reprezenta doar amintirea cetățeniei Imperiului roman, din care au făcut parte². Pe când istoricii maghiari și bulgari ne contestă teritoriul, colegul lor grec ne anexează populația, lipsind poporul român de întreaga sa ramură meridională, transdunăreană.

Nu voi reveni asupra amănuntelor acestei argumentări care, precum se vede, nu e prea convingătoare. Un citat din lucrarea mai veche a d-lui Iorga nu e o dovadă hotărâtoare a deosebirii radicale între limba aromânilor și aceea a dacoromânilor, pe care, dimpotrivă, toți specialiștii filologiei și lingvisticii le consideră ca ramuri apropiate ale aceleiași limbi. Dl. Keramopulos are, de altfel, grija de-a recunoaște lipsa sa de competență în această materie, pe care o vădește îndeajuns nerecunoașterea termenilor păstorești, înșirați la sfârșitul comunicării. Și cum s-ar putea socoti admisibilă stăruința, într-adevăr mai mult decât miraculoasă, a străjerilor așezați de romani în secolul al II-lea î.Hr., după cucerirea Macedoniei, din care ar coborî, în aceleași localități și în aceleași regiuni, vlahii de astăzi? În Peninsula Balcanică, străbătută în decursul veacurilor de nenumărate mișcări de populații, o asemenea dăinuire e de necrezut³.

¹ *Que sont les Koutzovalaques? Un problème ethnologique*, communication faite à l'Académie d'Athènes. *Les Messager d'Athènes*, 5193–5200, ian. 1939.

² *Idem*.

³ Vezi în această privință răspunsul d-lui Th. Capidan, *L'origine des Macédo-Roumains*, București, 1939, p. 26.

De altfel, fără a mai aminti de izvoarele bizantine cunoscute, Kekaumenos sau Kinnamos, care pomenesc din secolul al XI-lea și al XII-lea obârșia dinspre miazănoapte a vlahilor, mă voi mărgini să amintesc aici, în ce privește pe românii din Balcani, două texte medievale, din care cel puțin al doilea nu a fost încă folosit de istoricii noștri. Cel dintâi e cunoscuta descriere a dominicanului francez de la 1308, care ne arată „*între Macedonia, Ahaia și Tesalia*“ poporul foarte numeros, numit *Blazi*, care a părăsit pășunile romanilor din Ungaria, după năvălirea maghiarilor¹. Al doilea este *Libellus de Notitia Orbis* al altui dominican, arhiepiscopul Ioan de Sultanyeh, în Persia, trimis în Apus de Timur Lenk, învingătorul lui Baiazid, în 1405. În Peninsula Balcanică, în afară de sârbi, el nu cunoaște în Macedonia decât pe *vulgari*, care însă sunt coborâtorii coloniștilor romani și își trag numele din „*limba vulgară romană. Ei se laudă a fi romani și arată prin limba ce o vorbesc a fi ca și romanii*“². Este evident că această etimologie e fantezistă, dar nu e mai puțin interesant să vedem confuzia între numele bulgarilor și limba aromânilor, desigur mult mai numeroși și mai răspândiți în aceste regiuni decât în zilele noastre³.

Făcând însă abstracție de această ipoteză a fostului președinte al Academiei din Atena, care e încă mai greu de admis decât de combătut, enigma rămâne întreagă, ca și întrebarea pe care o ridică în mod firesc: de unde au venit atunci românii? Să fie un caz de generație spontană în zorii timpurilor moderne? Enigma rămâne întreagă și concordanța tuturor acestor păreri autorizate care ne obligă să căutăm originea românilor din Evul Mediu pretutindeni, în afară de România, ajunge la această concluzie paradoxală dar evidentă, că acest popor care n-are istorie, nu are nici origine, nici patrie. Ar fi într-adevăr de deznădăjduit, dacă n-ar fi mai degrabă de râs. Or, trebuie să revenim, după un secol, la cele ce spunea în lecția sa de deschidere la Academia din Iași, Mihail Kogălniceanu: „*Neavând istorie, fiecare popor dușman ne-ar putea zice: «Originea ta este necunoscută, numele tău nu-ți aparține, mai puțin pământul pe care locuiești».* Și într-adevăr toate aceste cuvinte ni s-au spus de către străini, au negat originea noastră, pământul ni s-a sfâșiat, drepturile ni s-au călcat

¹ Vezi mai jos, p. 84.

² Dr. Anton Kem, *Der Libellus de Notitia Orbis Johannes III (de Galonifontibus?) O.P. Erzbischofs von Sultanyeh, Archivum F.F. Praedicatorum*, VIII, 1938, p. 102–103.

³ Vezi G. Murmu, *Les Roumains de la Bulgarie médiévale*, Balcania, I, 1938, p. 11.

în picioare, numai pentru că n-am avut conștiința naționalității noastre, numai pentru că n-am avut pe ce să ne întemeiem și să ne apărăm drepturile.“ Această protestare dramatică din 1843 să fie oare îndreptățită și în 1939?

În orice caz, trebuie constatat că, dacă se dă dreptate tuturor autorilor care contestă continuitatea poporului român pe teritoriul său, fără a vădi vreo preferință pentru unul sau altul, se ajunge cu toată buna credință la cea mai absurdă din concluzii. Dacă am încercat să stabilim aceste apropieri și concordanțe, este pentru a arată, o dată mai mult, că n-am putea adopta aceste teorii fără un examen critic, cu atât mai necesar, cu cât sunt inspirate de sentimente dușmănoase națiunii române, și că autorii lor nu se feresc de a le da pe față. Dacă am fi ispitiți să acuzăm școala istorică românească de interpretări tendențioase, pentru a sluji scopuri patriotice, ar trebui să avem cel puțin aceleași rezerve pentru istoricii și filologii țărilor vecine, care urmăresc studiul acestor chestiuni, într-un spirit cu totul altul decât cel științific¹.

Ei acordă, într-adevăr, cea mai mare importanță literei unor anumite documente și unor anumite relații, fără să vadă, totuși – și cea mai bună dovadă e rezultatul final al cercetărilor lor – că a ne opune texte, fără a ține seama de condițiile generale ale vieții și de dezvoltarea istorică, ne depărtează de realitate, aproape tot atât, dacă nu mai mult, ca o citire greșită sau o interpretare imperfectă. Vom încerca să aplicăm aici studiului acestei probleme o metodă diferită.

¹ Se va vedea, din pasajele ce le reproducem mai jos, din lucrările recente ale d-lor E. Gamillscheg, C. Patsch și W. von Wartburg, cât de mult se depărtează vederile și metodele istoricilor și filologilor germani de asemenea procedee.

CAPITOLUL III

ORIGINILE POPORULUI ROMÂN

EVACUAREA DACIEI

Punctul de plecare al marii controverse despre originea românilor este, desigur, chestiunea cuceririi romane a Daciei și a evacuării sale în 271, din ordinul lui Aurelian. Se știe că, după războiul victorios al lui Traian și nimicirea regatului dac, noua provincie, care avea de mult timp relații comerciale destul de intense cu imperiul [9], a devenit o regiune de colonizare *ex toto orbe Romano* [din toată lumea romană] [10]. A fost, desigur, în urma exploatării minelor din Transilvania, care au adus imperiului [11] un însemnat spor monetar¹, un adevărat *gold rush* către noile cetăți, o emigrație așa de numeroasă, încât Adrian, care se gândea la un moment dat să evacueze acest post înaintat al stăpânirii romane, pentru motive strategice, a trebuit să renunțe la acest proces, spre a nu lăsa în voia barbarilor marele număr de coloniști care se stabiliseră acolo, din timpul domniei predecesorului său².

Abia cu un veac și jumătate mai târziu, după marea criză a secolului al III-lea, Aurelian a fost nevoit să procedeze la această micșorare a frontului amenințat de către năvălitori și să așeze linia de apărare a imperiului la Dunăre. Dacă povestirea lui Vopiscus, biograful *Istoriei Auguste*, inspire puțină încredere, rezumatul lui Eutropius, care e probabil izvorul, este categoric și, după dl. Lot, „*deasupra oricărei bănuieli*“. Se poate citi acolo: „*Iliria și Moesia fiind pustiite, (Aurelian) a evacuat provincia*

¹ J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 72.

² C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, II, Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. Wien*, XXVII, 1925, p. 208 și urm. Pentru discuții mai recente, cf. Tamás, *op. cit.*, I, p. 72 și urm.

Daciei, desnădăjduind de a o mai putea păstra, și a stabilit în Moesia Mijlocie pe romanii pe care îi aduse din orașe și din sate și numi această Moesie Mijlocie, Dacia; ea desparte astăzi cele două Moesii”¹.

Abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae [romanii aduși din orașele și de pe ogoarele Daciei], spune Eutropius; *sublato exercitu et provincialibus* [aduse armatele și provincialii], scrie Vopiscus. Aceste texte sunt desigur categorice [12]. Inscriptiile romane aflate în Dacia nu trec peste anii 255–258. După 256 e lămurit că nu s-a mai bătut aici monedă². Într-adevăr, după dezastrul suferit de către armatele imperiale, în lupta cu goții, la Abrittus în Moesia, unde împăratul Decius și-a găsit moartea în 251, Dacia nu mai putea fi păstrată din punct de vedere militar. Chiar dacă n-ar fi fost așa de imperioasă, după cum afirmă unii istorici, acțiunea împăratului Aurelian n-a fost mai puțin necesară³. Cele două legiuni cantonate în Transilvania după cucerire, a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica, riscau în fiecare clipă să se găsească părăsite în mijlocul barbarilor, care pustiau în lung și în lat Peninsula Balcanică. Este, desigur, mult mai greu să apreciezi numărul exact al locuitorilor provinciei care au urmat plecarea armatelor și a funcționarilor.

Pentru dl. Homo, biograful atât de conștiincios al lui Aurelian, „*expresiile provinciales (Vita Aureliani) spre deosebire de armată, populi (Ibidem) romani (Eutropius, Rufus Festus), ἀνδρες καὶ γυναικες (Synkellos) se aplică întregii populații urbane și rurale*” (*abducti ex urbibus et agris populi*)⁴.

Dar cum poți să-i stabilești numărul? Pârvan socotea în jurul unui milion populația Daciei în momentul evacuării, luând o medie de zece locuitori pe kilometru pătrat [13], și conchidea că deplasarea unei mase atât de considerabile trebuie să fi fost anevoioasă, dacă nu imposibilă⁵.

¹ *Op. cit.*, p. 281.

² Vezi și V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 96 și urm. E de notat că acest fapt nu a fost întotdeauna socotit, pentru alte provincii, ca o dovadă absolută a evacuării lor de către romani. Vezi pentru Britania la începutul secolului al V-lea, P.G. Collingwood, *Roman Britain, An economic survey of ancient Rome*, Baltimore, 1937, III, p. 63.

³ Vezi și lucrarea d-lui Motogna, *Năvălirea goților în imperiul roman și părăsirea Daciei*, extras din *Anuarul Liceului „A. Mureșanu” din Dej*, 1936–37.

⁴ L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, p. 316 în n.

⁵ *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 8.

Istoricii unguri sunt de părere că pustiirile suferite de Dacia în urma invaziilor barbare tind să reducă această cifră la două sau trei sute de mii¹, ceea ce ar fi mai ușor de închipuit într-o regiune în care migrațiile în această proporție erau destul de dese². Trebuie să mărturisim că aceste ipoteze ne par lipsite deopotrivă de orice certitudine.

Mulți istorici, printre care și dl. Homo, au fost ispițiți să interpreteze aceste texte sau, după expresia lui Renan, să le solicite: „*Întreaga populație care trăia în apropierea taberelor legionare: familiile de soldați, veterani retrași din serviciu, negustori etc., au urmat armata pe malul drept al Dunării. Dar au trebuit să rămână prin sate un însemnat număr de vechi locuitori, care trăiau în bună înțelegere cu goții și nu aveau nici un interes să părăsească provincia. De altfel, o evacuare completă ar fi fost, desigur, imposibil de înfăptuit, fără un nou război; goții nu s-ar fi împăcat cu plecarea întregii populații civile. Dacă această populație se împăca cu noul regim, Aurelian nu avea nici un motiv să se arate mai intransigent decât ea*”³.

Acest argument are valoarea sa; s-a recunoscut, mai pe urmă, că această populație nu avea nici un interes să treacă Dunărea, pentru a se așeza pe malul drept, în regiuni nu mai puțin pustiite de trecerea goților și a sarmaților ca acelea pe care trebuia să le părăsească și unde l-ar fi găsit, în afară de aceste primejdii, pe receptorul roman, executor nemilos al unei fiscalități tot mai apăsătoare⁴. Nu ar fi primul, nici singurul caz al unei înțelegeri între provincialii romani, ruinați de cheltuielile militare ale Imperiului și cuceritorii barbari, fericiți de a exploata mai ușor, în folosul lor, veniturile muncii băștinașilor.

Dintr-o vreme puțin mai târzie, sunt în această privință două mărturii categorice: una din Apus, sfatul dat de Avidius lui Clovis, regele francilor, sub zidurile orașului Avignon, pe care-l asedia: „*De ce să stai cu o armată în fața locului întărit, ocupat de vrăjmaș? Pustiești ogoarele, pășunile, tai viile și măslinii, distrugi toate roadele pământului și totuși îi faci prea*

¹ L. Tamás, *op. cit.*, I, p. 81 și urm.

² Ar fi de așteptat să se găsească urme mai numeroase ale populației romane din Dacia trecute dincolo de Dunăre. Avem, ce-i drept, originea „transdunăreană” a mamei împăratului Galeriu (vezi mai departe, p. 91), sau o diplomă militară din Dacia aflată la Palatovo, lângă Dupnica, în Bulgaria (D. Detschew, *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, *Klio*, XXX (1937), p. 185–99), dar, cel puțin deocamdată, nu e mult.

³ L. Homo, *op. cit.*, p. 316–17.

⁴ C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I. ed. a 2-a, p. 166.

puțin rău. Trimite-i mai degrabă solie și impune-i să-ți plătească tribut în fiecare an, pentru ca astfel țara ta să fie la adăpost și să stăpânești în veci pe acei ce-l plătesc“¹.

Iar cealaltă, de la sfârșitul secolului al VI-lea, din regiunea balcanică și dunăreană: „Romanii au fost din nou atacați de popoarele afurisiților barbari cu părul despletit, ce se numesc avari, care s-au pus în mișcare și au înaintat dinspre răsărit, și de poporul apusean al sclavonilor și de alții numiți longobarzi. Aceștia erau sub stăpânirea Khaganului, regele avarilor. Ei au mers să asedieze două orașe ale romanilor și alte cetăți. Ei au spus locuitorilor: «Ieșiți, semănați și secerați; nu vom lua de la voi decât jumătate din bir“².

Se cunoaște din viața Sf. Severin, scrisă de Eugippius, ordinul dat în 488 „tuturor romanilor“ de a părăsi Noricul (adică Bavaria din Sudul Dunării) pentru a se refugia în Italia; el n-a împiedicat, totuși, pe aceeași romani de a rămâne, în Nordul Alpilor „până către secolul al IX-lea, cel puțin“³. Și era vorba acolo, în plină regiune germanică, de o populație cu siguranță mai puțin numeroasă, și fără îndoială la fel de săracă precum cea a Daciei. La acest exemplu, pe care l-a invocat într-o comunicare la Institutul Franței, dl. Iorga a adăugat, de curând, exemplul Britaniei, unde, după părerea unui istoric englez, civilizația a dispărut după retragerea legiunilor, dar rasa a rămas⁴. Nu e poate inutil de a reaminti că nu s-ar putea compara colonizarea romană și influența ei în această provincie insulară din extremul Nord cu aceea a Daciei, atât de înfloritoare, după Eutropius, încă din vremea lui Hadrian.

„Populația rurală pare să fi fost mai puțin atinsă de aceste evenimente, din mai multe pricini. La apropierea primejdiei, ea avea obiceiul de a fugi, cu vitele sale etc., în refugii pe care și le crease, adeseori din epoca preromană, prin păduri sau prin mlaștini, dar mai ales pe vârful munților... cu ajutorul stâlpilor sau al unor îngrădiri construite în formă de metereze, ziduri, șanțuri, garduri, baricade și obstacole de toate felurile. Populația rurală constituia, cel puțin pentru noii stăpâni, germanii, un important venit și într-adevăr ea n-a fost nevoită să muncească mai greu

¹ Grégoire de Tours, *Opera*, Mon. Germ. Hist. SS. Rer. Meroving. I, L. II, 52, p. 95.

² Mich. Syrianul, X, 21. Cf. L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, Byzantion, IV, p. 157.

³ F. Lot, *op. cit.*, *ibidem*.

⁴ N. Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2, p. 347.

pentru ei decât mai înainte pentru căpeteniile ei romane. Ei nu aveau nici un folos să se lipsească de meseriași... care în târgușoare și mai ales în orașe se pricepeau să lucreze așa de bine bronzul, fierul, aurul și argintul – argintarii, turnătorii în bronz, căldărarii, fierarii și rotarii...¹.

Oare aceste rânduri au fost scrise de vreun partizan îndârjit al continuității dacoromane care ar refuza să se plece în fața mărturiilor categorice ale izvoarelor? Deloc. Ele privesc Alsacia după plecarea legiunilor și instalarea definitivă a triburilor germanice pe malul drept al Rinului, care au cotropit din nou Galia, pentru a nu o mai părăsi, în primii ani ai secolului al V-lea. Ceea ce pare a dovedi că ipoteza unei retrageri a populației rurale în pădurile și în munții Daciei, în primii ani ai ocupației barbare, nu ar fi așa de absurdă, cu atât mai mult cu cât ea este dovedită chiar pentru unii cuceritori; regele got Atanaric, în 376, s-a retras cu toți ai săi în Caucaland, *locum altitudine silvarum inaccessum et montium*, pe care sarmații tocmai îl părăsiseră și care e identificat azi cu unii munți din Banat [14]. Încă din 367, goții se refugiau în *Montes Serrorum*, Carpații, în fața înaintării amenințătoare a legiunilor împăratului Valens. Mai înainte încă, în 323, împăratul Constantin a surprins dincolo de Dunăre pe o înălțime împădurită, în Muntenia, bandele lui Rausimod care tocmai pustiiseră Moesia Superioară și Tracia și le-a silit să înapoieze locuitorii pe care-i luaseră cu sine². Pe de altă parte, dacă populația civilă rămasă în Dacia n-a lăsat urme epigrafice ale persistenței sale de a locui ținuturile cotropite [15], emigranții instalați dincolo de Dunăre, în noua Dacie, creată de Aurelian, după cum August stabilise odinioară germanii pe malul drept al Rinului³, nu au lăsat nici ei mai multe. Ceea ce ar face să se creadă că numărul lor nu a fost așa de mare, după cum s-ar presupune în urma părăsirii totale a unei provincii de populația ei civilă și militară.

În sfârșit, istoricii maghiari înșiși sunt de acord că „*pentru Banat s-ar putea admite supraviețuirea câtorva fragmente romanizate, cel mai târziu până la începutul secolului al V-lea*”⁴. Ei adoptă, în această privință, concluziile d-lui Patsch, care, studiind mișcările sarmaților în secolul al IV-lea de la un mal la altul al Dunării, a ajuns să deducă, din examinarea

¹ R. Forrer, *L'Alsace romaine*, Paris, 1936, p. 200–201.

² Patsch, *Beiträge z. Volkerkunde v. Südosteuropa*, III, *ibidem*, 208, 1928, p. 18, 45, 64.

³ E. Albertini, *L'empire roumain*, p. 298.

⁴ L. Tamás, *op. cit.*, I, p. 88.

textelor și a săpăturilor arheologice, o continuitate de viață economică în această provincie, care nu se poate explica decât prin prezența locuitorilor ei, rămași credincioși nu imperiului, ci proprietăților lor; el a tras concluzia că „în Banat, precum de altfel și în Dacia, o parte din locuitorii romani au rămas la locurile lor”¹. [16]

Dar oricât de adevărată ar putea să apară această ipoteză și oricât de izbitoare ar fi analogiile cu alte provincii mai bine cunoscute ale Imperiului roman, s-ar putea discuta la infinit despre valoarea textelor care menționează evacuarea, despre tăcerea epigrafiei și sărăcia comorilor monetare în centrul și în Nordul Daciei, ca și despre condițiile generale economice și demografice care le contrazic.

Aceste argumente nu aduc nimic nou, nici într-un sens nici în altul. Ceea ce trebuie să stabilim aici nu-i nici gradul de autenticitate al lui Eutropius sau al lui Vopiscus², nici concordanța lor cu mărturiile epigrafice sau monetare, ci valoarea practică a acțiunii lui Aurelian și a consecințelor ei pentru viitorul provinciilor dunărene și al romanității orientale. Această transferare bruscă de populații din Dacia în Moesia este un fapt unic, fără precedent și fără urmare? Părăsirea Daciei este într-adevăr o „cezură definitivă” în romanizarea acestei provincii, romanizare care, ni se spune, nu înaintase mult într-un secol și jumătate de colonizare cu elemente dintre care foarte puține erau originare din Italia, iar un mare număr, de ar fi să credem inscripțiile, veneau din regiunile orientale ale imperiului? Să fie adevărat că, după retragerea legiunilor și a coloniștilor care le-au urmat, s-a pus capăt oricărui contact posibil de la un mal la celălalt al Dunării, amintirii Romei, a civilizației și a limbii sale? Ar fi oare prea îndrăzneț de a pretinde că a pune astfel problema înseamnă în bună parte a o și rezolva?

Într-adevăr, pentru vremea anterioară nu ar fi greu de găsit, încă înainte de cucerirea romană a Daciei, exemple de migrații sau de invazii în masă, dincoace și dincolo de Dunăre. E de ajuns de a trimite la studiul atât de conștiincios al d-lui Patsch: sub domnia lui Augustus, 50 000 de geți sau daci au trecut Dunărea și Strabon îi regăsea pe urmașii lor în Tracia³. Sub aceea a lui Vespasian 100 000 de transdanubieni au fost sta-

¹ C. Patsch, *Beiträge, Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. Wien*, 1925, p. 215, Cf. M. Besnier, *Hist. romaine*, (col. Glotz) IV, p. 244.

² Vezi bibliografia la Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2, p. 333–335 în note.

³ C. Patsch, *ibidem*, vezi *Sitzungsber.* 214, 1932, p. 113.

biliți pe malul drept al fluviului, prin grija guvernatorului Moesiei, energicul Tiberius Plautius Silvanus¹. Cuceririle lui Traian trebuiau să provoace dimpotrivă un reflux către Nord.

În ce privește romanizarea, s-au putut naște îndoieli în privința eficacității ei, într-o regiune atât de expusă războaielor și invaziunilor, pe care chiar urmașul lui Traian s-a putut gândi să o părăsească. Ea ar fi fost mai desăvârșită într-o țară mai liniștită, sub un regim mai calm decât acela al veșnicelor războaie de graniță, împotriva dacilor independenți și a sarmatilor, sau cu primele valuri ale năvălirilor germane. Dar tocmai exemplul altor provincii de hotar ar dovedi mai degrabă contrariul: „*Există în Franța un mare număr de departamente, care prezintă o imagine foarte diferită, un aspect cu mult mai liniștit, unde rolul soldaților și al cetăților întărite dispare aproape în întregime, în comparație cu acela al populației civile. De aceea aceste regiuni au păstrat uneori mult mai bine caracterul lor galic decât Alsacia, unde pasul legiunilor a grăbit și a intensificat romanizarea. Caracalla, în anul 212, a dat acestei romanizări consacrarea oficială, declarând pe toți cei din cuprinsul hotarelor, fie în Italia, fie în provincii, cetățeni romani. În Alsacia, această romanizare se efectua cu atât mai repede cu cât viața populației civile era strâns legată de viața militară*”².

Nu a fost oare asemănător cazul Daciei? E cu atât mai probabil, cu cât romanizarea nu este un fapt etnic și e greu de presupus ca, prin coloniștii din toate regiunile imperiului, adevărat mozaic de rase și naționalități, să se fi putut modifica în sensul latinității sângele dac al locuitorilor mai vechi ai provinciei. Ceea ce s-a petrecut în noile provincii ale imperiului la începutul secolului al II-lea e mai ales un fapt lingvistic, influența crescândă a limbii latine, limba civilizației și a stăpânirii, a cărei pătrundere s-a făcut mai repede, datorită vieții de tabără și activității furnizorilor și negustorilor, care erau în relațiuni constante cu armata și administrația militară [17]. De altfel, chiar între oameni de origine diferită și din părți depărtate ale Imperiului, limba latină era elementul necesar de legătură³.

¹ C. Patsch, *ibidem*, vezi p. 165; cf. V. Pârvan, *Dacia*, ed. românească, București, 1937, p. 173.

² R. Forrer, *L'Alsace romaine*, p. 107.

³ L. Hahn, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906, p. 216, și A. Graur, *Romanizarea Daciei prin coloniști străini*, *Rev. Fundațiilor Regale*, III, p. 669 și urm.

Jireček a încercat odinioară să delimiteze în Peninsula Balcanică zonele influenței latine și ale influenței grecești. Linia sa de demarcație, verificată pe urmă de Philippide și corectată de Skok, merge de la Alessio pe Adriatică la Prisrend și Skoplje, pentru a urca apoi la Nord și la Nord-Est, până la punctul situat între Piroț și Bela Palanka, și a ajunge la hotarele cetăților grecești de pe litoralul pontic. Noi cercetări asupra romanizării Peninsulei Balcanice par a fi dovedit acum că această linie de împărțire e puțin cam artificială, că Macedonia și o bună parte din regiunile meridionale ale peninsulei erau latinizate sau măcar bilingve, latina fiind vorbită și scrisă aici nu mai puțin decât greaca¹. Hinterlandul balcanic prezenta deci, în al II-lea și chiar al III-lea secol, o bază mult mai serioasă pentru pătrunderea latinei dincolo de Dunăre și pentru romanizarea lingvistică a Daciei, decât se putea bănui până acum.

Să trecem în fine la examinarea urmărilor părăsirii, ordonate de Aurelian. Încă sub succesorii săi imediați [18] și în timpul tetrarhiei, paza Dunării a fost cu totul reorganizată de Galerius și Dioclețian. Sub domnia lui Constantin [19], orașul Tropaeum Traiani a fost ridicat din ruinele sale, cetățile Dunării restaurate și puse în bună stare, *capetele de pod reasezate pe malul stâng*². Față de *Transmarisca*, actuala Turtucaie, s-a ridicat *Constantiniana Daphne*, de cealaltă parte a Dunării [18 bis].

Influența romană, întărită prin victoriile împăratului, i-a redus pe goții și pe sarmații care ocupau atunci Banatul, Oltenia și Muntenia actuală la un asemenea grad de supunere, încât întemeietorul Constantinopolului putea să se mândrească că a cucerit a doua oară Dacia și că a reînnoit isprăvile lui Traian³.

Să credem în mărturia nepotului său Iulian, care era cu siguranță departe de a-i fi favorabil. Din punct de vedere geografic, regiunile malului stâng al Dunării se numeau în secolul al IV-lea și chiar al V-lea *Gotia*, nume care va trece pe urmă asupra Crimeii, ultimul refugiu al goților pontici; malul drept, acela al apărării romane, era în această epocă o *Ripa Gotica*. Dar relațiile cu imperiul erau dese și strânse; pătrunderea creștinismului o dovedește ușor⁴ [20].

¹ Patsch, *Beiträge*, V, p. 154 și urm.

² C. Diclescu, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923, p. 22 și urm.

³ Patsch, *ibidem*, III, p. 23.

⁴ Cf. V. Motogna, *Un secol din istoria Daciei în timpul năvălirilor barbare. Epoca încreștinării poporului românesc*, Cluj, 1937.

Se cunosc martirii noii credințe, încurajați de episcopii stabiliți în Sciția Minoră, Dobrogea actuală; moaștele lor, cum sunt acele ale Sf. Sava, omorât în 372 pe malul Buzăului, au fost cerute de Vasile cel Mare, episcopul Cezareei din Cappadocia, cele ale Sf. Nicetas au fost aduse la Mopsueste în Cilicia. Douăzeci și șase de goți creștini au fost arși într-o biserică, din ordinul unui locotenent al lui Atanaric; rămășițele lor au fost culese cu evlavie de către prințesa Gaata și fiica ei, care purta numele latin de *Dulcilla*; ele le-au trimis la Cyzic pe Marea Marmara¹ [21].

Migrațiile nu au încetat; în 334, în urma unei revoluții sociale în țara sarmată, argaraganții învinși, în număr de 300.000, au trecut Dunărea și au primit din ordinul împăratului Constantin posesiuni în Macedonia, în Tracia și în Dobrogea. În 358, împăratul Constanțiu lupta în Banat împotriva sarmaților limigani și distrugea două din triburile lor. În amintirea acestei expediții, cetatea romană *Constantia* se ridică încă în secolul al V-lea, pe malul stâng, în fața revărsării gurii Moravei². A afirma că după 271 orice contact a fost întrerupt între Dacia Traiană, lăsată în stăpânirea goților, și Dacia Aureliană din Balcani cu mult înaintea trecerii în masă a goților, fugind în fața noilor năvălitori pe teritoriul imperiului, e cu totul potrivnic realității istorice.

Aceste legături transdunărene n-au încetat nici după invazia hunilor. Acești groaznici cuceritori s-au umanizat destul de repede. Este, între descrierea clasică a lui Ammianus Marcellinus – călăreții cu nasul câm, îmbrăcați în piei de animale și mâncând carne crudă, ținută sub șea – și aceea a lui Priscus, primit o jumătate de secol mai târziu la curtea lui Attila, toată deosebirea dintre primele valuri ale năvălirii și cârmuirea unui imperiu, care nu porunceă numai barbarilor³. Toate aceste împărății nomade se aseamănă. Evoluția celei a hunilor, în timpul scurtei sale existențe, e destul de asemănătoare aceleia a Imperiului avar care i-a urmat, sau chiar cu soarta marelui Imperiu mongol din secolul al XIII-lea, căruia i-a fost un fel de profesor. Năvălitorii tătari din Ungaria sunt, pentru

¹ Patsch, *ibidem*, III, p. 57–59.

² *Ibidem*, II, p. 182 și urm., 190–91.

³ L. Halphen, *Les Barbares*, Ed. a 2-a, p. 28 și urm.

autorul lui *Carmen Miserabile*, ceea ce erau hunii din secolul al IV-lea pentru ofițerul roman, iar primirea fratelui Wilhelm de Rubruck de către locotenenții Hanului amintește destul de bine relatarea ambasadurului bizantin la curtea regelui hun. Administratorii au urmat repede războinilor, și exploatarea regulată a popoarelor învinse, jafurilor dezordonate ale cuceririi. Totdeauna s-au făcut schimburi între *Barbaricum* supus hunilor și imperiu; când Priscus s-a dus cu ambasada sa la reședința lui Attila, i s-a cerut o lungă listă de dezertori refugiați pe teritoriul roman și el a regăsit de cealaltă parte, la huni, un mare număr de romani care, de bunăvoie sau de nevoie, se instalaseră și își exercitau acolo meseriile lor. La curtea regelui se vorbea și se glumea în mod obișnuit în limba hună, în cea gotă și în „*limba Ausoniei*“, care nu este alta decât latina. Desigur, trebuie se ținem seama de relațiile comerciale, dar erau încă romani în Panonia, care nu încetaseră de a vorbi limba lor. Dunărea în secolul al V-lea, nu mai puțin decât în vremurile anterioare, nu constituia o barieră și nu putea să împiedice influența civilizației superioare a lumii romane: alături de palatul de lemn al lui Attila se ridicau termele de marmoră, construite pentru consilierul său Onesigisiu, de un arhitect roman din Sirmium [22]. Începea însă a se face simțită presiunea slavilor. Nu vom reface aici istoria năvălirilor lor, care se va găsi, după atâtea alte lucrări, și în cartea d-lui Lot, ce constituie punctul de plecare al acestui studiu¹ [23]. În secolul al VI-lea, Iordanes îi arată împărțiți în două grupe principale: *sclavenii* și *anții*. Primii se întind de la *civitas Novietunensis* și de la lacul Mursa, până la Nistru și la Vistula, ceilalți, „*cei mai puternici dintre toți*“, de-a lungul Mării Negre, între Nistru și Nipru. Dacă lacul Mursa înseamnă mlaștinile la confluența Savei și a Dunării, ar fi poate mai potrivit de a indentifica *Novietunum* cu *Neviodunum*, municipiul roman al Panoniei Superioare, *Νοῦόδοῦνον* la Ptolomeu, mai apropiat de Sava² decât depărtatul Noviodunum, Isaccea, la Gurile Dunării [24]. Textul din *Getica*

¹ Les invasion barbares, I, p. 219 și urm. vezi Iordanes, *Getica*, 34, M.G.H., A. ant., V.

² Pentru acest oraș, V. Pârvan, *Dacia*, p. 163, 166 și B. Soria în Pauly-Wissowa, *R. E.*, Sv. *Neviodunum*. E într-adevăr mai logic de-a arăta întâi marginile apusene ale lumii slave și de-a trece pe urmă la Nistru și la Vistula, decât de a sări din Dobrogea la Sava și de a se întoarce pe urmă la țărmurile răsăritene ale anților. Slavii sunt de altfel cunoscuți la hotarele Istriei către sfârșitul secolului al VI-lea.

ar fi astfel mai ușor de înțeles și ordinea descrierii sale mai logică. Această veche ipoteză a lui Fessler, reluată mai pe urmă de Chalupka, e oarecum întărită de faptul că Mihail Sirianul în cronica sa – un izvor mai târziu, dar nu mai puțin important – vorbește de „*poporul apusean al sclavonilor*”¹. Pe de altă parte, cercetări mai noi identifică pe anți, ramura orientală, cu *An-Tsai*, ai izvoarelor chineze din secolul al II-lea d.Hr., care sunt *alanii*. Ar fi deci vorba de triburi slave, sub stăpânirea unei aristocrații iraniene (alane)² [25], cum s-a întâmplat, mai târziu, cu bulgarii în Peninsula Balcanică și cu varegii în Rusia. E un motiv mai mult să dăm textului lui Iordanes această interpretare.

Oricum, în ultimii ani ai lui Justin I, triburile slave năvăliseră în Peninsula Balcanică. Când supuse avarilor, când răzvrătite în contra noilor stăpâni ai stepei [26]; ele înaintau în masă compactă. Sub urmașii lui Justinian, întreaga regiune la Est de Carpați până la Dunăre devenise o Slavinie, cum fusese odinioară o Gotie. Toponimia dovedește că slavii străbătuseră arcul Carpaților și că ei pătrunseseră, de asemenea, în Transilvania. În curând, avangardele lor au asediat Tesalonicul și au pătruns până în Moreea, care va deveni, timp de câteva secole, o țară slavă. Se pare că acest val, a cărui revărsare s-a întins în toată Peninsula Balcanilor din secolul al VII-lea „*cu o putere de neînvins*”³, a șters totul și nu lăsa să mai subziste nici o urmă a romanității dincoace și dincolo de Dunăre.

Și totuși, chiar și în această vreme, care, mai mult decât aceea a lui Aurelian, trebuia să însemne o *cezură*, elementele romane sau romanizate nu au încetat să treacă Dunărea și să se amestece cu noii năvălitori. Când în 578 hanul avarilor, aliat cu romanii din Constantinopol, a pătruns în Muntenia, pentru a-i ataca pe slavi în propriile lor locuințe, el a găsit aici, după cum spune Menandru, o provincie bogată nu numai în alimente și prăzi de tot felul, dar, de asemenea, în prizonieri romani, ridicați de către aceiași slavi în cursul expedițiilor în Balcani⁴. În secolul al VII-lea, sub

¹ Vezi mai sus, p. 35. Cf. L. Hauptmann, *Byzantion*, IV, p. 138–140.

² Cf. G. Vernadsky, *On the origins of the Antae*, *Journal of the American Oriental Society*, 59, p. 96 și urm.; *The Spali of Jordanes and the Spori of Procopius*, *Byzantion*, XIII, 1938, p. 263–266; *Goten und Anten in Südrussland*, *Südostdeutsche Forschungen*, III, 2, 1938.

³ Lot, *ibidem*, p. 221. L.V. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, p. 47.

⁴ C. Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 87.

domnia lui Heraclius, Actele Sf. Dimitrie din Tesalonic menționează stabilirea în Panonia a unei întregi populații, ridicată de avari din provinciile balcanice. „*Acești captivi, de la această epocă s-au amestecat cu bulgarii, avarii și alte popoare și, având prunci din alianța lor mutuală, au alcătuit un popor numeros și mare. Fiecare copil primi de la tatăl său tradițiile și istoria rasei sale, după obiceiurile romane... (Urmașii) își împărțeau unii altora amintirea vechii patrii a părinților lor și-și aprindeau astfel unii altora în inimi dorința întoarcerii, căci mai bine de șaizeci ani se scurseseră de când părinții lor suferiseră pustiirea barbarilor*”¹. Sfârșiră prin a convinge pe Cuber sau Cubrat, șeful pe care li-l dăduse hanul avarilor, ca unui popor deosebit; după ce s-au răsculat contra acestuia din urmă, au trecut Dunărea stabilindu-se în „orașele părinților lor”, până în Câmpia Ceramesică, aproape de Tesalonic [27]. Orice s-ar putea gândi despre amploarea acestei îndoite migrațiuni, nu e mai puțin evident că acest dute-vino al prinșilor și al emigraților de pe un mal pe celălalt al Dunării n-a încetat, cu toată năvălirea slavă, ci chiar fără îndoială din pricina ei. Stabilirea stăpânirii bulgare asupra triburilor slave, balcanice și dunărene, nu trebuia nici ea să o întrerupă; la începutul secolului al IX-lea, dacă ar fi să-l credem pe Simion Logotetul, Krum trebuia să constituie un fel de Macedonie în Muntenia dunăreană, cu populația pe care el o adusese din Peninsula Balcanică. Acești pribegi, trecând prin tot felul de aventuri, trebuiau să se întoarcă pe teritoriul bizantin către 837–838, sub domnia lui Teophil² [28]. Să nu uităm, în fine, că aceste deplasări masive de populații constituiau pentru Imperiul bizantin o tradiție politică, dar și un factor de securitate. Încă de la începutul secolului al IX-lea, împăratul Nikefor I poruncise să fie adunați creștinii din toate provinciile imperiului, să se lichideze în termenul cel mai scurt posesiunile lor imobiliare și să fie stabiliți în „*Slavinia*”, la „*granițele militare*”, pe care voia să le întemeieze pe frontiera bulgară. Isaurienii aplicaseră pe o scară întinsă această politică

¹ O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV-e siècle*, Paris, 1919, p. 127 și urm. Intoarcerea lor ar fi avut loc pe la 678, Lot, *op. cit.*, I, p. 270.

² N. Adontz, *L'âge et l'origine de Basile I-er, Byzantion*, VIII (1933), p. 478–79. Cf. H. Schönemann, *Die Kenntnis der byz. Geschichtschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn*, Berlin-Leipzig, 1922, p. 4, 5. Vezi pentru această populație și mai departe, cap. V, p. 77–78.

de colonizare, de care Roma dăduse odinioară mai multe pilde [29]. În Balcani, migrațiunile ne-au înfățișat întotdeauna acest dublu aspect: al inițiativei private și al actului de autoritate, care s-au completat ori s-au opus, după împrejurări.

Jireček observase că, pe măsură ce peninsula se umplea cu slavi care înaintau către Egee și Adriatică, Dacia se golea de triburile care o ocupau de prin secolul al VI-lea, aproape în întregime, și că elementele rămase la Nordul Dunării, aveau să fie absorbite de populația românească¹.

Această presupunere e cu atât mai verosimilă, cu cât populația romană rămasă în Dacia primise aproape fără întrerupere ajutoare, constituite fie de prinșii luați de slavi și de avari [30], fie prin emigrația populației romane din Balcani, retrasă spre Nord, în urma stabilirii triburilor slave dincolo de Dunăre. Istoricul român Radu Rosetti a mers până la a explica alcătuirea poporului român numai prin amestecul slavilor, care ocupau regiunile dunărene, cu populația romanizată răpită, pe care o aduceau cu ei din Peninsula Balcanică².

Această ipoteză a părut, cu drept cuvânt, prea simplă. E vorba în realitate de trei pături etnice succesive:

1. Coloniștii romanizați, rămași în Dacia, după retragerea legiunilor, al căror număr e fără îndoială cu neputință de precizat.

2. Robii, târâți dincolo de Dunăre de către cuceritori: germani, huni, avari ori slavi.

3. Populația romanizată din regiunea balcanică, mai cu seamă din cele două Dacii aureliene, care a trebuit să treacă din nou Dunărea, pentru a fugi de îndoita presiune a slavilor, care se așezau, pe de o parte, în Bulgaria, împingând în Tesalia și în Epir pe viitorii vlahi ai Pindului, și ocupau, pe de alta, regiunile Iugoslaviei actuale. Tradiția istorică a slavilor a păstrat amintirea acestei invazii sau, mai bine zis a, acestei întoarceri. Cronica zisă a lui Nestor, scrisă la Kiev, către anul 1100, afirmă lămurit că înaintea invaziei ungarilor, în ultimii ani ai secolului al IX-lea, vlahii îi cuceriseră pe slavii din Panonia și din regiunile învecinate³ [31].

¹ Jireček, *op. cit.*, I, p. 101.

² R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, I, București, 1907, p. 21.

³ *Chronique dite de Nestor*, ed. Léger, XIX, p. 19. D. Vernadsky, *Byzantion*, XIV, 1939, p. 182–83, vede încă în *valahi* pe franci, identificare puțin probabilă. Francii în Panonia au luptat cu avarii.

Acesta nu trebuia să fie de altfel ultimul schimb de populații în aceste regiuni. O migrație în sens invers a trebuit să se producă în urma invaziei ungurești înseși. Geograful anonim care făcea la începutul secolului al XIV-lea o descriere a Europei Orientale, pentru a servi de călăuză regilor angevini ai Siciliei și proiectelor de cruciadă ale lui Carol de Valois, menționează în Peninsula Balcanică, „*între Macedonia, Ahaia și Tesalonic, marele popor al vlahilor, care fuseseră altădată păstori ai romanilor și pe care ungurii îi alungaseră din pășunile lor*”¹. Nu ar fi într-adevăr de mirare ca sosirea maghiarilor și năvălirile lor, în prima jumătate a secolului al X-lea, să fi determinat un reflux al romanilor din Panonia și din Dacia către Sud, ceea ce ar explica numărul atât de considerabil al *vlahilor* în Peninsula Balcanică în ultimele veacuri ale Evului Mediu. Aceste mari mișcări de populație sunt departe de a constitui un fenomen specific al istoriei românești. Studiindu-se evoluția limbii sârbo-croate, s-a ajuns la concluzia că s-a produs o îndoită deplasare, în sens contrar, a elementelor etnice care reprezintă nuanțele dialectale ale vorbirii iugoslave. Expansiunii balcanice a triburilor slave de la început i-a urmat, sub presiunea invaziei turcești, un reflux mereu mai accentuat, începând cu secolul al XV-lea, de la Sud spre Nord și Nord-Vest, care a lăsat urme evidente în evoluția lingvistică. O oarecare nestabilitate teritorială a mișcărilor „metanastasice”, ori schimbări de locuință, au caracterizat întotdeauna demografia medievală a acestei părți a Europei².

Ce ar trebui să reținem din aceste nesfârșite serii de migrații care trec Dunărea aproape în fiecare secol, după sfârșitul stăpânirii romane dincolo de fluviu, până la restabilirea suveranității Imperiului Bizantin, după războaiele victorioase ale împăraților din dinastia macedoneană? Că nu a fost niciodată o despărțire totală, o „cezură definitivă” între cele două maluri ale fluviului. E neîndoios, și aceasta se înțelege și mai bine dacă se examinează argumentele de ordin filologic și lingvistic, că poporul român nu s-a format *numai* în Dacia prin singurul fapt al coloniștilor părăsiți de Aurelian și amestecați cu slavii. E vădit că ei au trebuit să primească

¹ O. Górka, *Anonymi descriptio Europae Orientalis*, Cracovia, 1916, p. 13. Vezi și mai sus, p. 68 și urm..

² A. Belić, *Le caractère de l'évolution du serbo-croate*, *Le Monde Slave*, II, 1925, p. 34–35. Cf. I. Cvijić, *Des migrations dans les pays yougoslaves*, *Revue des Et. Slaves*, III, 1923, p. 5 și urm. și *La péninsule balkanique*, p. 112 și urm.

rămășițele elementelor romanizate ale Peninsulei Balcanice, care au putut să se dezvolte aici, mai înainte, într-un mediu mai prielnic conservării latinității.

Dar e cu totul neexact de a presupune că teritoriul ocupat acum de români a fost cu totul părăsit de către strămoșii lor și că n-a mai fost nici un contact între provinciile năpădite de barbari și cele apărute de Imperiul roman. Istoricește, acest fapt e stabilit în mod neîndoios: în secolul al IV-lea, al V-lea, al VI-lea, al VII-lea și al IX-lea, populații întregi au trecut Dunărea de la Sud la Nord și de la Nord la Sud. Din acest contact permanent, din acest schimb continuu în care evacuarea lui Aurelian nu e decât un episod, a ieșit unitatea poporului român și a limbii sale, ca și așezarea sa geografică actuală. Ne rămâne să examinăm problema lingvistică, astfel cum au definit-o lucrările recente, și a lămurii tăcerea izvoarelor care a izbit pe istoricii moderni. Nădăjduiesc că se va găsi în aceste considerații confirmarea faptelor istorice, a căror mărturie am invocat-o.

CAPITOLUL IV

ORIGINILE POPORULUI ROMÂN

UNITATEA LINGVISTICĂ¹

Argumentele de ordin lingvistic vin să întărească teza imigrației, adoptată de dl. Lot. După dânsul, trecerea unui oarecare număr de cuvinte albaneze în limba română ar indica în mod limpede vecinătatea refugiaților din Dacia Aureliană cu Dardania și Prevalitania, sălaș primitiv al albanezilor [32]. Dar acest argument prețuiește și mai mult pentru latina însăși. „În Dacia sud-dunăreană, daco-românii se găseau într-o țară unde limba obișnuită era latina, atunci când în Moesia Inferioară era greaca... Latinizarea Daciei s-ar explica și mai bine, dacă viitorii «români» coboară din refugiații așezați la Sudul Dunării în 271 și cufundați într-un mediu iliro-roman”².

Știm azi că linia de demarcație între regiunile latine și ale limbii grecești era cu mult mai puțin precisă în provinciile balcanice decât se admitea până acum. Dar iată că o altă considerație ne aduce la aceeași concluzie: „Lingviștii au remarcat că limba română vorbită în Transilvania, în Muntenia nu oferă particularități dialectale, cel puțin accentuate. E un indiciu că ocuparea acestor ținuturi de către oameni vorbind «română» nu se ridică la o îndepărtată antichitate (al II-lea – al IV-lea secol, de exemplu).

Mai mult: între dacoromâna vorbită azi la Nordul Dunării și macedo-româna vorbită la Sud, în Macedonia, în Tesalia, în Epir, în Grecia, de

¹ Datorz cele mai multe referințe ale acestui capitol bunăvoinții d-lui Al. Rosetti, profesor la Universitatea din București. Vezi de altfel lucrarea sa *Istoria Limbii Române*, I. Limba latină, București, 1938; II. Limbile balcanice, București, 1939.

² *Les invasions barbares*, I, p. 286.

către «aromâni», nu există mare deosebire. E vorba de două aspecte ale aceleiași limbi.”¹ Un motiv mai mult pentru a crede într-o despărțire relativ recentă a celor două graiuri și pentru a presupune că unitatea lingvistică atât de remarcabilă a poporului român se datorează unei imigrări a daco-ilirienilor, de la Sudul la Nordul Dunării.

Aceste considerații au desigur valoarea lor și ne obligă să precizăm o chestiune de metodă. De ar fi să credem pe unul dintre principalii lingviști români actuali, dl. Sextil Pușcariu, „*soluțiunea problemei românilor aparține istoriei. Lingvistica poate se oferi istoricului un material prețios, dar nu trebuie să pretindă să rezolve problema, ea singură... istoricul trebuie mai întâi să întreprindă prin propriile sale mijloace reconstituirea perioadei vechi românești; lingvistul va avea să controleze, și dacă e posibil să o întregască cu materialul său.*”² Dar studiul faptelor istorice, în sensul strict al acestui termen, ne dă prea puțin; textele, pentru motive pe care vom avea ocazia să le dezvoltăm mai jos, țin seama de cuceritori mai mult decât de populația pe care aceștia o supun stăpânirii lor. Singura concluzie care se poate trage cu certitudine e această trecere continuă, de la un mal la celălalt al Dunării, a convoaielor de prinși sau de *bejenari* de la sfârșitul secolului al III-lea la începutul celui de al IX-lea, schimburi dese, poate fără mari consecințe politice, dar a căror influență lingvistică este evidentă. Pentru aceasta trebuie să inversăm problema și să considerăm că e dat mai degrabă istoricului să controleze, cu mijloacele destul de slabe de care dispune, datele pe care cercetările lingvisticii i le pot procura. Aceasta nu e, de altfel, una dintre cele mai neînsemnate greutăți ale sarcinii noastre.

Să reluăm deci argumentele lingvistice în ordinea în care au fost expuse; cercetările d-lui K. Sandfeld asupra limbilor balcanice și a înrudirii lor³ par să dea mai multă greutate teoriei care vrea să explice prezența cuvintelor albaneze în română, printr-un contact între cele două popoare și împrumuturi reciproce între cele două limbi [33]. Dar tocmai această ultimă condiție lipsește în acest caz: „*e bine stabilit acum* – ne spune un lingvist, care a făcut recente cercetări în acest domeniu – *că împrumuturile de vocabular presupun un prestigiu social ori cultural, pen-*

¹ *Ibidem*, p. 287.

² S. Pușcariu, *Etudes de linguistique roumaine*, Cluj-București 1937, p. 110.

³ *Linguistique balkanique, problèmes et résultats*, Paris, 1930 (Coll. linguistique publ. par la Soc. ling. de Paris, XXXI).

tru poporul care împrumută celuiilalt cuvintele. În ce epocă s-ar putea crede că albanezii au fost atât de superiori românilor, pentru ca aceștia din urmă să fi împrumutat de la cei dintâi termeni de civilizație ca vatră, bătrân etc. Și chiar admițând această superioritate a albanezilor, aceștia ar fi trebuit să împrumute la rândul lor de la români, cel puțin câteva cuvinte, privind genurile de activitate, în care românii le erau totuși superiori. Nu se poate admite ca românii să fi împrumutat totul de la albanezi, iar albanezii aproape nimic din română. Este evident că limbile balcanice au păstrat un număr de cuvinte aparținând substratului. Pretutindeni unde faptele sunt adevărate, constatăm că vocabularul limbilor a fost influențat de cel al substratului. Nimic nu ne împiedică să credem că această afirmație are aceeași valoare pentru limbile balcanice. Bineînțeles substratul ar putea fi diferit pentru fiecare din aceste limbi. Dar din moment ce găsim un fond inexplicabil, prin datele istorice, și acest fond e aproape comun limbilor vorbite în Balcani, se poate admite, fără teamă de a ne înșela, că suntem pe urmele elementelor aparținând substratului comun¹.

Care este acest substrat: cel trac, cel ilirian sau altul? Iată ceea ce e greu de precizat, în starea actuală a cunoștințelor noastre [34]. Dar e sigur că elemente nu numai preslave, dar chiar preromane, au stăruit în vocabularul limbilor balcanice și chiar în denumirile de localități ale peninsulei. În epoca năvălirilor slave, la sfârșitul secolului al VI-lea, ele se mai întâlneau încă în toponimie, de ar fi să credem mărturia cronicilor bizantine; iată un exemplu pe lângă altele: Σαβουλέν δὲ Μανάλιον ὁ τόπος ὠνόμασθαι ἐπιχωρίῳ προσηγορία τινὶ, [locul se cheamă, în vorbirea autohtonilor, Savulio Manalion], scria Teophylact Simocata, descriind marșul unei armate imperiale de la Marcianopolis spre Haemus². Chiar pentru profani e limpede că numele acestei localități nu are nimic slav, nici latin; de altfel *Sabulus* este cunoscut ca un nume iliric caracteristic, iar *Manalion* ar putea fi apropiat de *Mandylos* sau *Mandyryon*, a cărui origine iliră e de asemenea bine stabilită.³ El face parte astfel din

¹ A. Graur, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, *Bulletin linguistique de la Fac. des Lettres de Bucarest*, IV, 1936, p. 34–39. Cf. Al. Rosetti, *Ist. Limbii Române*, II, p. 26 și urm.

² Ed. Bonn, II, p. 89.

³ Cf. H. Krahe, *Die Illyrier in ihren sprachlichen Beziehungen zu Italikern u. Griechen* 2. *Die Illyrier in der Balkanhalbinsel, Die Welt als Geschichte*, III, 4. 1937, p. 288. Cf. I.I. Russu, *Macedonica, Ephemeris Dacoromana*, VIII, 1938, p. 215: Σάβυλος θεσσαλός. Faptul e interesant și pentru așezarea geografică a ilirilor.

acest substrat care explică, după unii, trăsăturile comune ale limbilor balcanice, într-un moment în care ele nu se mai puteau influența. Iată, de asemenea, pentru ce nu e nevoie, spre a lămuri înrudirea limbii albaneze cu româna, de a căuta un contact teritorial, care e atât de greu de stabilit istoricește. S-ar putea, deci, renunța la ipoteza lui Pârvan, care-i strămuta pe strămoșii albanezilor în Carpați, fără a avea nevoie de a recurge, în această împrejurare, nici la aceea a lui Densusianu, care-i cobora pe românii primitivi până la țărmurile Adriaticii¹.

În ce privește vorbirea romanică, din care ar trebui să derive unitatea lingvistică a limbii române, datele istorice nu confirmă deloc ipoteza, care îi restrânge alcătuirea la mediul iliro-roman și la regiunile occidentale ale Peninsulei Balcanice. E adevărat că, în secolul al VI-lea, o inscripție de la Sirmium, care poate fi datată în jurul anului 580, săpată în limba greacă de către un soldat sau un lucrător, cunoscând imperfect această limbă, cere ajutorul lui Dumnezeu, pentru a păzi Romania de năvălirea avarilor. Fără îndoială că e vorba aici de acea noțiune de *Romania*, opusă teritoriului ocupat de barbari, noțiune ce apare în toată lumea romană în secolul al IV-lea și care a dăinuit după toată evidența mai mult în Imperiul de răsărit, singurul care menținea, după prăbușirea Apusului, ideea unui stat și a unei granițe. Am arătat în altă parte pentru ce acest termen nu implică în mod necesar existența unei autonomii politice; rămâne întrebarea dacă el cuprinde noțiunea etnică a unei romanități. În general, interpretarea ce se dă în ultimul timp acestui cuvânt e în legătură cu stăpânirea *politică* a Romei, a imperiului. Astfel, *Romagna* italiană nu ne arată un caracter romanic mai pronunțat decât alte regiuni ale peninsulei, ci dăinuirea mai îndelungată a posesiunilor imperiale de la Ravenna; iar turcii au înțeles prin Rum ba Asia Mică, ba Rumelia, până și întreaga întindere a Imperiului otoman² [35].

Nu se poate totuși tăgădui, față de barbari, noțiunea de „*cultură latină*” a cuvântului în Apus³. Poate că fără a exagera, cum par a crede unii cercetători, putem atribui o nuanță asemănătoare și înțelesului pe care

¹ Cf. Sandfeld, *op. cit.*, p. 143; Densusianu, *Hist. de la langue roumaine*, I, p. 349. Vezi și T. Capidan, *La romanité balkanique, Balcania*, I, p. 52–53.

² P. Wittek, *Le Sultan de Rum, Annuaire de l'Inst. de Philologie et d'Hist. orientales et slaves*, VI, Bruxelles 1938, p. 1 a extrasului.

³ Vezi darea de seamă a cărții mele: *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, de W. Ensslin, *Byz. Zeitschr.* XXXIX, 1939, p. 206–7.

numele l-a căpătat în acele regiuni ale Imperiului de răsărit, unde se mai vorbea încă, în veacul al VI-lea, o limbă izvorâtă din cea latină și ferită până atunci de influența slavă. Regiunea în care era vorbită s-a dovedit a fi mai întinsă decât aceea ale cărei limite le determinase odinioară Jireček¹.

Într-adevăr, în 587 cronicarii amintesc că trupele generalilor Martin și Commentiolus, care luptau împotriva avarilor în trecătorile munților Bulgariei orientale, s-au risipit în puterea nopții, în urma unei panici provocate de strigătul de *retorna* sau *torna fratre*, scos de un soldat care văzuse alunecând sarcina unui animal de povară. S-a discutat mult în privința acestor cuvinte, în care s-a văzut mult timp un termen de comandă latină, întrebuințat încă în armatele bizantine, dar expresia *frater* sau *fratre* este prea familiară, iar textele menționează în mod expres că aceste cuvinte aparțineau limbii țării: ἐπιχωρίῳ τῇ γλώττῃ, τῇ πατρῷᾳ φωνῇ, ceea ce ar trebui să nu lase nici o îndoială asupra acestui subiect² [36]. Încă în 545, Procopius amintește înșelătoria unui oarecare ant transdunărean, deci al unui alan sau slav din Moldova de astăzi, care putea fi luat drept un general bizantin, pentru că vorbea în mod curent latină, așa cum o putuse învăța în aceste ținuturi³. Ar fi desigur îndrăzneț să deducem din aceste mărturii existența unei limbi românești în această epocă, dar trebuie să ajungem la concluzia că *limba română*, derivată din latina vulgară, era încă vorbită de la un capăt la celălalt al Peninsulei Balcanice și chiar dincolo de Dunăre.

Nu mai e nevoie să subliniem azi rolul fundamental al latinei în formarea limbii române. S-a putut spune de Anglia, unde prima cucerire a Romei n-a lăsat alte urme în vocabularul britanic, decât termenii care desemnează împăratul, drumul și zidul, nu numai că se găsesc acolo monumente romane, dar că ea însăși este un monument roman⁴; cum poate fi însă calificată o limbă, care se servește de termeni latini pentru a-și exprima ideile esențiale, de o întrebuințare zilnică, și împrumută de la

¹ Vezi, în afară de studiile lui Patsch și Skok, deja amintite, și N. Drăganu, *L'ancienneté et l'expansion du peuple roumain, Balcania*, I, p. 28.

² Vezi Philippide, *Originea românilor*, I. p. 506 și urm. Cf. H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*, Helsingfors, 1935, p. 129; vezi și p. 30–31 pentru întinderea vorbirii latine în Balcani.

³ *De bello Gothico*, III, c.14; cf. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, p. 18.

⁴ A. Maurois, *Histoire d'Angleterre*, p. 39.

cele străine termenii speciali, spre a desemna unele ocupații și anumite profesii sau clase sociale?

Desigur, termenii care indică o civilizație superioară, o viață nu numai pastorală, ci agricolă, noțiuni religioase care o apropie de Biserica imperiului, din ultimele sale veacuri, n-au putut să se păstreze și să se dezvolte decât în preajma cetăților de pe malul drept al Dunării. Acolo se găseau în primele secole ale Evului Mediu, după distrugerea orașelor Daciei, cetățile episcopale, capitalele administrative și militare ale provinciilor, care favorizau schimburile comerciale și viața civilizată, unde putea să se nască limba română primitivă, cu evoluția ei atât de repede. Este iarăși sigur că cele patru dialecte ale acestei limbi, dacoromân, aromân, megleno-român și istro-român, sunt atât de apropiate prin legile lor fonologice, concordanțele lor sunt atât de izbitoare că „*nu e posibil de a nu recunoaște o singură și aceeași limbă... suntem obligați să admitem că, înaintea diviziunii în patru dialecte, românii au avut o locuință comună, unde inovațiile lingvistice puteau să se răspândească în toate părțile prin comunicarea lor directă de la om la om*”¹. Dar e oare necesar să presupunem pentru această patrie comună, această regiune primitivă de mare comunicație lingvistică, un *leagăn* delimitat de considerații evident arbitrare? Nu s-ar putea nega că există exemple ale unor extensii asemănătoare; sunt limbi al căror punct de plecare e un domeniu cu totul restrâns, mai puțin decât o provincie, un județ, și a căror suprafață de dezvoltare întrece limitele unui continent; latina însăși a cunoscut asemenea soartă. Dar acest destin lingvistic e acela al popoarelor cuceritoare, a căror misiune e aceea pe care poporul roman și-a dat-o: *regere imperio populos* [să guverneze popoarele prin imperiu]. S-ar putea vorbi la fel de urmașii săi, ai romanității balcanice și dunărene? Ar fi în contradicție cu tot ce ne învață izvoarele istorice.

„Istoria ne învață că în Orientul european al Imperiului roman, în primele veacuri ale erei noastre, imensul spațiu care se întinde între Adriatică și Marea Neagră pe cele două maluri ale Savei și ale Dunării, cu zone îndreptându-se înapoi și încolo foarte departe, spre Nord și Sud, era locuit de o populație de limbă romanică. Astăzi – făcând excepție cu coasta dalmată – în tot Orientul Europei, singuri românii mai vorbesc limba romanică atât de răspândită odinioară, și noi știm că acești români nu se întindeau spre răsărit așa de mult ca astăzi. Româna apare deci, contrar

¹ S. Pușcariu *op. cit.*, p. 68.

*vechii limbi romane din Orient, ca o limbă care a pierdut din extensiunea ei la Sudul Dunării; e de altfel natural dacă ne gândim că acești latini din Orient nu erau un popor cuceritor, ci unul cucerit*¹. Nu vom menționa aici decât spre amintire elementele române regăsite în Panonia și în Carpații de Nord și de Nord-Est; va fi de-ajuns în această privință trimiterea la lucrarea d-lui N. Drăganu², care a provocat, după cum era de așteptat, critici ungurești³. Dar trebuie să ne întoarcem mai ales la lucrările d-lui Sextil Pușcariu, pentru a ne da seama de starea exactă a chestiunii și a teoriilor în prezentă. El a pus problema foarte limpede, în ultima parte a studiului său asupra reconstituirii limbii române primitive. „Nu mai rămân deci, spune el, decât trei posibilități, care au fost de altminteri susținute toate trei: se poate admite că această dezvoltare comună a vechii române a avut loc: a) numai în Dacia; b) ori numai în Peninsula Balcanică; c) ori în Dacia și în Peninsula Balcanilor, căci erau comunicații între aceste ținuturi. Primul dintre aceste puncte de vedere pare astăzi cu totul părăsit; nici istoricii, nici lingviștii nu înclină să-l mai susțină. Al doilea punct de vedere, anume că naționalitatea și limba română s-ar fi născut la Sudul Dunării și că dacoromânii actuali ar fi imigrat în ținuturile lor prezente către sfârșitul Evului Mediu, află mai mulți partizani printre lingviști decât printre istorici”⁴.

Dacă e vorba de a coordona datele lingvistice cu cele istorice, e imposibil de a nu ajunge în mod logic la al treilea punct de vedere: acela al alcătuirii limbii române primitive în întreaga regiune care se întinde din vechea Dacie Traiană până dincolo de Dunăre, în provinciile trace ale Peninsulei Balcanice. Fără îndoială au fost două perioade distincte în evoluția acestei limbi: prima care se încheie cu invazia slavilor în Balcani, în care centrul de greutate al romanității orientale în formare se găsește desigur la Sudul Dunării, acolo unde imperiul a putut să-și păstreze cetățile, târgurile, episcopatele; celălalt, al doilea, care ne arată o limbă nouă, pătrunsă acum de elemente slave, în dialectele sale dinspre miază-noapte și o primă despărțire a vorbirilor romanice din această parte a Europei, împinse în același timp către Sud, Est și Nord de presiunea

¹ *Ibidem*, p. 75.

² *Românii în veacurile al IX – XIV-lea pe baza toponimiei și a onomastice*, p. 41, 326 și urm.

³ L. Tamás, *op. cit.*, și mai ales I. Kniesza, *Pseudorumänen in Pannonien u. in den Nordkarpathen*, *Ibidem*, p. 97 și urm.

⁴ S. Pușcariu, *op. cit.*, p. 111.

triburilor slave, înaintând către Adriatică și Egee. După slavistul olandez Van Wijk, linia de despărțire a limbilor slave din Balcani păstrează urmele neîndoielnice ale vorbirii unei populații romanice, ceea ce întărește această ipoteză. Dacă se cercetează de-altfel diferențele dialectale ale românei primitive, ne izbește constatarea că adevărata limită între particularitățile Nordului și ale Sudului, hotarul care pare să îndepărteze posibilitatea unei pătrunderi reciproce și să determine separarea domeniilor lingvistice este mai curând Mureșul decât Dunărea¹.

Iată ce ar confirma net presupunerea pe care am putea-o deduce și din examinarea faptelor istorice: că Dunărea n-a fost niciodată o barieră și contactul între populația de limbă romană, de la un mal la celălalt, n-a încetat niciodată. În fine, nu trebuie să nesocotim factorul invaziei maghiare și influența sa asupra populației din Europa dunăreană, în prima jumătate a veacului al X-lea; unele deosebiri lingvistice pot să-și găsească aici originea. Astfel, se crede astăzi că aromânii au fost despărțiți de masa principală a poporului român mai curând decât celelalte ramificații ale sale; „*există într-adevăr concordanțe megleno-dacoromâne și mai ales istro-dacoromâne, care nu mai sunt cunoscute de aromâni. Vechea urmă slavă este, de asemenea, mai puțin accentuată în limba lor decât în celelalte dialecte*”².

Dacă ar fi să reducem totul la migrațiile păstorești și la rezultatele transhumanței, nu e nici un motiv pentru care românii astfel emigrați la Nordul Dunării să nu fi dispărut, ca toți păstorii din Istria, din Galiția sau din Moravia care au sfârșit prin a se pierde în masa populației slave înconjurătoare. Suntem nevoiți să credem, în lipsă de alt argument, că elementele împinse de trecerea slavilor, la Nordul Dunării, în regiunile dace pe care aceștia le părăsiseră, au găsit aici rămășițele unei populații romane, care stăruise după cucerirea barbară³ și căreia imigrările succesive ale prinșilor de război, sau ale meseriașilor aduși din Peninsula

¹ *Ibidem*, p. 115–116.

² *Ibidem*, p. 119. Vezi totuși pentru istro-română părerea diferită a lui Densusianu și, mai recent, Al. Rosetti, *Asupra repartizării dialectale a istroromânei, Grai și Suflet*, V, p. 1 și urm.

³ W. von Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, *Zeitschr. für romanische Philologie*, LVI, 1936, p. 17: „*Es kann wohl heute als erwiesen gelten, dass zahlreiche Romanen auch nach 275 in Dazien verblieben sind, dass sie unter und mit den wechselnden germanischen, slavischen, mongolischen Herrenvölkern gelebt und diese überdauert haben, und dass sie zum Grundstock der heutigen Rumänen geworden sind*“.

Balcanică îi păstrează tradiția latinității vulgare. Altfel, termenii esențiali și primordiali ai vieții de familie, ai vieții religioase, de economie agricolă – și nu numai pastorală – nu ar fi avut forma latină pe care au păstrat-o până în zilele noastre în limba română. Din acest punct de vedere, rezultatele anchetei sistematice, întreprinse cu prilejul alcătuirii Atlasului lingvistic al limbii române, sunt cât se poate de lămuritoare. Ele ne arată, cu o neîndoielnică precizie, păstrarea termenilor de cea mai veche origine latină, nu în regiunea Dunării, unde le-ar fi adus în mod logic migrația din Peninsula Balcanică, dar tocmai în părțile de Vest ale Banatului și ale Transilvaniei. Ne va fi de ajuns să amintim cuvinte ca *nea* (zăpadă), *păcurar* (cioban), *june* (flăcău), *curechiu* (varză), *moare* (zeamă), *pedestru* în înțelesul francezului *piètre*, în locul termenilor corespunzători, de altă origine, răspândiți în celelalte ținuturi românești, de la miazăzi sau de la răsărit. Dăinuirea acestor cuvinte n-are nimic artificial, limba noastră fiind, din toate limbile romanice, cea mai populară și mai puțin influențată de latina clasică, pe care n-a mai întâlnit-o nici în Biserică, nici în administrație, aceasta dezvoltându-se sub înrăurirea greco-slavă a Bizanțului. Ea vedește, în același timp, conservatismul roman al acelor părți ale Daciei Traiane unde colonizarea Romei a fost mai intensă și mai îndelungată [37]: aici au fost așezările mai numeroase și mai înfloritoare, aici se mai păstrează și astăzi, în afară de Dobrogea, urmele romane cele mai impunătoare.

În același timp putem constata din nou ușurința de circulație a termenilor de dincolo de Dunăre și aceea a fuziunii ce s-a efectuat între vorbirea de la miazăzi și cea de la miazănoapte [38]. În orice altă limbă, particularități atât de accentuate ca acele ale Vestului românesc ar fi dus la alcătuirea unui dialect profund deosebit de al celorlalte ținuturi: cazul limbii italiene și al diviziunilor ei dialectice e îndeajuns de cunoscut. La noi însă a stăpânit, cum s-a observat cu multă dreptate, unitatea organică a graiului rural¹, lipsit de influența centrelor orășenești care statornicesc particularismele și despart dialectele. O stare de regresie culturală a păstrat, astfel, unitatea limbii. De aceea, dintre toate teoriile care s-au perindat de un secol asupra acestei chestiuni atât de controversate, trebuie să reținem, în urma examinării faptelor lingvistice și a lucrărilor specialiștilor în

¹ Vezi în această privință Sextil Pușcariu, *Les renseignements de l'Atlas linguistique roumain*, *Revue de Transylvanie*, III, 1936, p. 13–22; *Ost und Westromanisch im Lichte der Sprache*, *Die Tatwelt*, 13, 1937, p. 161–68; *Le rôle de la Transylvanie dans la formation et l'évolution de la langue roumaine*, în *La Transylvanie*, București, 1938, p. 37–69.

materie, concluziile lucrării lui Onciul, din punct de vedere istoric, și ale lui Philippide [39], din punct de vedere lingvistic, pe care le întrunește și le corectează sinteza d-lui Sextil Pușcariu. E ceea ce încercasem să arăt acum câțiva ani, într-o schiță sumară a originilor și a alcătuirii istorice a poporului român¹. Formarea poporului român, spuneam atunci, este epilogul procesului de romanizare din Sud-Estul Europei. Pătrunderea latină în Balcani și în valea Dunării din secolul al III-lea înainte de Hristos, până în secolul al III-lea al erei noastre, înseamnă mai curând progresul unei limbi și al unei civilizații, decât o modificare etnică esențială a regiunilor trace și ilirice. Imigrația italiană n-a fost destul de intensă, pentru a modifica radical păturile adânci și sângele rasei, dar geniul Romei a impus populației din aceste ținuturi legile sale și, mai ales, aș adăuga astăzi, esențialul vocabularului său. Hotarele politice ale lumii romane au suferit în această parte variații considerabile; cucerirea lui Traian le-a dus dincolo de regatul dac al lui Burebista și Decebal și retragerea strategică a lui Aurelian le-a readus, în 271, la linia Dunării. Dar urma neștersă a Romei în Dacia n-a fost numai opera anexării și ea n-a putut fi înlăturată de evacuarea militară; prin obișnuința limbii latine, mai mult încă decât prin coloniile veteranilor și *cives Romani negotiandi causa in Dacia consistentes* [cetățenii romani aflați în Dacia pentru pricini comerciale], ea a putut să supraviețuiască stăpânirii politice a imperiului. În secolul al IV-lea, *Romania* orientală depășea la Nord limitele Imperiului de răsărit, dar centrul său era pe malul drept al Dunării și atingea, prin Valea Moravei, regiunile romanizate de-a lungul căii transversale din Balcani: *via Egnatia*.

După pătrunderea slavilor, în cursul veacului al VI-lea și al VII-lea, în toată Peninsula Balcanică, situația a fost profund modificată. Fără îndoială, viitorii aromâni au trebuit să fie împinși către Pind și Tesalia, strămoșii megleno-românilor să se amestece puțin câte puțin cu bulgarii și centrul romanității orientale, din care a ieșit poporul român modern, a trebuit să se găsească împins înapoi către Nord, în regiunea Daciei Traiane pe care slavii o părăsiseră și pe care a trebuit, după cum ne arată cronică lui Nestor, să o cucerească de la câteva triburi care o mai ocupau încă. Unitatea lingvistică a poporului român nu e număidecât un argument pentru a dovedi data recentă a stabilității sale în ținuturile pe care le ocupă

¹ În limba germană: *Geschichtliche Herkunft und Entwicklung des Rumänischen Volkes*, *Völkermagazin*, IV, 1929; în franceză, în ziarul *L'Indépendance Roumaine*, din 20 și 21 iunie 1929; în engleză, în *Chicago Tribune, Roumanian Supplement*, dec. 1931, p. 7-8, 17.

acum. Nici unitatea limbii ruse, aproape lipsită de dialecte în imensul spațiu pe care-l ocupă în zilele noastre, nici aceea a limbii române nu ar putea fi considerate altfel decât ca o particularitate caracteristică¹, cu totul explicabilă de altfel, din punct de vedere istoric, prin schimbul continuu de populații de la un mal la altul al Dunării și pătrunderea reciprocă a dialectelor lor.

Știu că se face mult caz de toponimia slavă a vechii Dacii Traiane, unde nu s-a păstrat nici un nume de oraș din epoca romană și cea mai mare parte din cursurile de apă au nume cu totul slave. Poate ar trebui să se țină seamă, mai mult decât s-a făcut până acum, de traducerea numirilor de localități: sunt astfel în Dobrogea și la Gurile Dunării câteva exemple cu deosebire izbitoare. Satul *Petra* din epoca romană a devenit *Camena*, ceea ce înseamnă același lucru în limba slavă, iar *Lykostomo*, vechiul nume grecesc al îmbucăturii brațului Chilia, ne-a dat numele modern de Vâlcov, în care se găsește slavul *vlk*, care corespunde exact lui *λύκος*, lupul în limba greacă. Se crede acum că și *Ozolimna*, numele medieval al lacului Razelm, nu e decât traducerea slavă a grecului *Halmyris*, *Soli* în limba slavă reprezentând rădăcina greacă ὄλς, adică *sare*². De asemenea, vechiul nume al Bistriței, Repedea, se regăsește într-un afluent al ei³ [40]. E incontestabil că influența slavă a fost foarte puternică în toată această regiune – nu mai puternică totuși ca aceea a populației romanice în actuala Iugoslavië, a cărei toponimie i-a păstrat deopotrivă amintire, mai ales în regiunile de pășunat [41], dar care nu a devenit mai puțin o regiune slavă, prin același proces de infiltrație și de emigrare nesimțită a populației primitive⁴.

Ceea ce s-ar putea concede partizanilor teoriei imigrației e că regiunea de la Est de Carpați, Moldova și Basarabia, a fost desigur ultima etapă a exapansiunii române în Evul Mediu [42]. Dar aceasta nu îndreptățește deloc teoriile unor slavisti, căci în urma slavilor, după afirmațiile lui Iordanes și Procopius, aceste ținuturi au fost ocupate succesiv

¹ Pușcariu, *op. cit.*, p. 112.

² Pentru Dobrogea, vezi T. Sauciuc-Săveanu, *O inscripție latină... din satul Petra, Camena de azi, Analele Dobrogei*, XV, 1934, p. 3 a extrasului și urm. și V. Bogrea în *Revista Istorică*, XII, 1926, p. 8. în n. Vezi și Gr. Nandriș, *The earliest contacts between Slavs and Roumanians, Slavonic Review*, XVIII, 1939, p. 144.

³ S. Pușcariu, în *La Transylvanie*, p. 41.

⁴ Pentru Balcani, vezi S. Novaković, *Les problèmes serbes, ibidem*, p. 256–57.

de popoarele stepei, iranieni, ca alanii, sau turci, ca pecenegii și cumanii. Asupra acestor nomazi, care au lăsat urme nu mai puțin evidente ale stăpânirii lor în toponimia acestor provincii orientale¹, mai mult încă decât asupra rămășițelor triburilor slave, au cucerit elementele înaintate ale populației române ținuturile care au alcătuit în secolul al XIV-lea principatul Moldovei, dezlipit de influența regatului apostolic al Ungariei. Dar încă din ultimii ani ai veacului al XIII-lea, cum o dovedesc actele notarilor genovezi de la Caffa, românii se aflau stabiliți în mediul cosmopolit al târgurilor de negoț din Crimeea².

E și aceasta o dovadă destul de evidentă a pătrunderii lor în văile de la Est de Carpați, mai curând decât vor să o admită protagoniștii imigrației recente.

Există totuși în aceste ipoteze un fapt care rămâne nelămurit: tăcerea izvoarelor istorice asupra acestei populații romanice, a cărei existență și ale cărei mișcări le arată în același timp cercetările lingvistice. E argumentul *ex silentio*, care a fost atât de des folosit pentru a contesta românii orice continuitate și orice așezare statomică pe teritoriul lor. E locul să examinăm această chestiune deosebit și vom fi nevoiți să punem problema înțelesului exact al numelor, pe care relațiile și diferitele texte ale Evului Mediu le atribuie populațiilor țărilor balcanice și dunărene: este el *etnic* și trebuie să înțelegem că, sub cutare rubrică, se ascunde cutare popor bine determinat, cu limba și trăsăturile sale caracteristice, sau numai *geografic* și se confundă, în aceeași regiune, națiunile diverse care au parcus-o și au locuit-o? Iată ceea ce vom încerca să precizăm.

¹ Philippide, *op. cit.*, II, p. 362 și urm.

² Cf. Gh.I. Brătianu, *Actes des notaires de Péra et de Caffa*, p. 267 și *Vicina et Cetatea Albă*, p. 134–35.

CAPITOLUL V

ORIGINILE POPORULUI ROMÂN

ETNOGRAFIE ȘI GEOGRAFIE

Cele dintâi mențiuni despre vlahi sau valahi, numele care este atribuit poporului român în izvoarele cele mai vechi ale istoriei sale, îi arată împrăștiați pe întreaga întindere ocupată odinioară de către romanitatea orientală. S-ar putea începe cu misterioșii Βλαχορῆχῖνοι, care ar fi vlahii de lângă râul Rihios, din Calchidică, în veacul al VII-lea¹ [43]. Numele lor fiind încă în discuție, nu-i vom aminti decât în treacăt; dar în 976, scriitorul bizantin Kedrenos arată că fratele regelui bulgar Samuil ar fi fost omorât între Castoria și Prespa, în Macedonia, de către vlahii cărăuși (παρὰ τινων βλάχων ὁδιτῶν)² [44].

Câțiva ani mai târziu, însuși Vasile al II-lea Bulgaroctonul conferă unui oarecare Νικουλιτζᾶς stăpânirea asupra vlahilor din ținutul Heladei, adică al Tesaliei. În timpul luptelor împotriva bulgarilor, în 1014, cea din urmă rezistență a armatelor lui Samuil a fost înfrântă, între Serres și Melnik, în trecătoarea Κιμβαλόγγου, al cărei nume are, în mod neîndoios, un aspect românesc și amintește Câmpulungul din Muntenia și Moldova, primul fiind amintit de o inscripție latină din 1300. În secolul al XII-lea, aceste mențiuni devin tot mai numeroase, până a pomeni în 1166, în armatele lui Manuel Comnen, care trebuiau să lupte împotriva ungurilor, adunându-se în regiunile învecinate Mării Negre, un mare

¹ Cf. T. Capidan, *Aromânii*, p. 26 și urm.; S. Pușcariu, *Ancienneté des établissements macédo-roumains, Balcania*, I, p. 22.

² Asupra interpretării acestui text, vezi Bogrea în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de L'Europe Sud-orientale*, VII, p. 50.

număr de vlahi „care se spun a fi coloniști italieni de odinioară”. Acest text din Cronica lui Kinnamos a dat loc unor vii discuții, și cu drept cuvânt este greu să se deosebească: acest mare număr de vlahi erau băștinași din regiunea gurilor Dunării ori erau pur și simplu recrutați din provinciile balcanice ale imperiului¹ [45]. Oricum, cu o jumătate de secol mai înainte, în 1114, Ana Comnena amintea pe vlahii care-i călăuzeau la trecerea Dunării pe năvălitorii cumani și pe unul dintre conducătorii lor, cu numele slav de Πουδίλος sau Budila, care alerga să-i dea de știre împăratului Alexis, în tabăra sa din Anchialos. Mențiunea din vestita *Chanson de Roland*, *Blos*, privește desigur pe vlahii din Balcani: după dl. Grégoire, pe cei din Epir sau poate chiar din Albania². Dar se știe precis că în 1164, înainte ca unitățile valahe ale armatelor bizantine să se adune în câmpia Dunării, Andronic Comnenul a fost prins de către păstori valahi la hotarele Galiției [46].

O inscripție runică de la sfârșitul secolului al XI-lea amintește omorârea unui călător din Scandinavia, Rothfos, de către *Blakumen* care l-au întâlnit, în drumul spre Marea Neagră și Constantinopol, deci cu toată siguranța undeva la hotarul dintre Moldova și Galiția [47]. Amintim în sfârșit că un izvor unguresc din secolul al XII-lea, vestita Cronică a Notarului Anonim, menționează că ungurii, în timpul cuceririlor arpadiene, au găsit în Panonia vlahi și păstori romani care sunt neîndoios ramuri ale aceluiași popor³, și că cruciații lui Frederic Barbarosa trebuiau să întâlnească în regiunea Nișului, la granițele actuale ale Bulgariei și ale Serbiei, rezistența altor vlahi care tocmai se răsculasera, sub conducerea căpeteniilor lor, Petru și Asan, împotriva stăpânirii Imperiului grec.

E limpede că toate aceste indicații se referă la diferitele ramuri ale poporului român, cu toate că la Ana Comnena, ca și în unele texte sârbești, este o tendință de a-i confunda sub acest nume de *vlahi* pe toți păstorii din Balcani⁴ [48] și că mai târziu acest nume etnic a avut și un înțeles social bine determinat, asupra căruia vom avea prilejul să revenim mai amănunțit. Dar acest nume de vlah este departe de a fi singurul prin

¹ L. Tamás, *op. cit.*, II, p. 51.

² H. Grégoire, R. De Keyser, *La chanson de Roland et Byzance, Byzantion*, XIV, 1939, p. 290-91.

³ Ed. Juhász, *Bibliotheca Script. Medii Recentisque Aevorum*, p. 8.

⁴ S. Novaković, *Les problèmes serbes, ibidem*, p. 457, starea nomadă opusă genului de viață al cultivatorilor.

care izvoarele medievale, grecești ori latinești ne arată în această vreme poporul român [49], în regiunile diverse locuite de el.

Este de observat, mai întâi, mania arhaizării la scriitorii bizantini cărora le place să-și desfășoare cu orice prilej erudiția lor clasică.

Așa se explică de ce pentru Choniates, vlahii din Haemus sunt încă *moesieni*, după vechiul nume al provinciei [50], după cum pentru alți cronicari, toți cei ce locuiesc la Nordul Dunării sau al Mării Negre sunt denumiți *sciți*, indiferent dacă acest nume se aplică de-a lungul vremurilor goților sau hunilor din primele veacuri ale Evului Mediu, pecenegilor sau cumanilor, ori chiar tătarilor din epoca mai nouă¹.

Dar este în acest obicei, pe care am avut prilejul să-l semnalăm, mai mult decât o chestiune de modă sau o grijă pentru erudiție: este înțelesul limpede, teritorial, al numelor etnice din Evul Mediu balcanic și dunărean.

Trebuie adăugată o nuanță, a cărei importanță nu e de nesocotit pentru interpretarea lor: aceste nume etnice nu au numai un înțeles geografic, care se referă la teritoriu mai mult decât la populație, ele privesc elementul cuceritor sau clasa stăpânitoare care exercită asupra acestui teritoriu o dominație ori o influență politică, pe baza unui drept oarecare. Acest fapt reprezintă o trăsătură caracteristică pentru toată istoria balcanică:

„Poporul de rând nu era ținut în seamă, și această situație inferioară hotăra în același timp și soarta limbii sale. Stegarii erau nobilii, care mergeau sub baniera regelui sau a împăratului lor. Nu trebuie să uităm niciodată starea de pasivitate supusă, în care se afla în această vreme sentimentul național. Puterea și organizarea seniorială erau trăsătura caracteristică a Evului Mediu. Dacă cutare suveran ajungea destul de puternic pentru a cotropi toată Peninsula Balcanică și a stăpâni întreaga nobilime, ar fi avut dreptul de a-i da semnele alese de el, atât timp cât puterea sa ajungea să-i sprijine năzuințele”².

Iată de ce documentele italiene de la sfârșitul Evului Mediu îi numesc pe românii care ajung în această vreme în târgurile de negoț din Crimeea *unguri*. Este vorba într-adevăr de românii din provinciile dunărene, asupra cărora regatul Ungariei își afirma drepturi sau pretenții de suzeranitate. Nu există cea mai mică îndoială asupra naționalității *unguroaicei Marioara* din 1290; ea este tot atât de unguroaică ca și ungurii amintiți în 1469 sau

¹ Vezi în această privință Vasmer, *Die Iranier in Südrussland*, p. 8.

² Novaković, *ibidem*, p. 464.

1470, în registrele de socoteli din Caffa și care se numesc *Stanchus*, *Demetrius*, *Radus* sau *Stoicha*. Câteodată actul menționează ambele calități: *Velachus sive Ungarus*, valah sau ungur. Se spune, de asemenea, fără deosebire, tot în 1470: *Teodorus Velachus Pollanus*, *Teodor-românul polon*, *Matias Ungarus Pollanus*, *Matei ungurul polon*¹. Ambii termeni sunt deci întrebuințați unul în locul celuilalt, fără deosebire.

Înțelesul geografic este aici cu totul evident: este vorba de valahi „din părțile Ungariei” din această regiune pe care cancelaria patriarhatului de Constantinopol o denumește *Ungro-Vlahia* din cauza vecinătății cu regatul Sf. Ștefan², deoarece supremația politică a acestuia din urmă se întindea pe ambele părți ale Carpaților și cele dintâi monede al principilor Țării Românești și ai Moldovei – ale acestora din urmă până la sfârșitul veacului al XV-lea – poartă încă scutul fasciat cu armele maghiare.

Moldova va fi, de asemenea, pentru patriarhat *Rusovlahia*, Valahia vecină Rusiei [51], care a suferit la un moment dat influența principatului rusesc al Galiției. Este foarte posibil ca *Ongari infideli* din cronica lui Stefano Magno, care se găsesc în primele rânduri ale armatei bizantine în noaptea de 24 spre 25 iulie 1261, în timpul reluării Constantinopolului de către greci, să nu fie ajutoare cumanе, de care regele Ungariei s-ar fi putut cu greu lipsi în timpul războiului împotriva lui Ottokar de Bohemia și a bulgarilor, ci români de la Dunăre, care întâlneau fără îndoială la porțile capitalei o populație aromânească, pe care o menționează Pachimeres.

Vlahii dunăreni aveau de altfel în acea epocă aceeași tactică și același echipament de luptă ca și cumanii care le erau adesea aliați sau conducători. Această cucerire a Constantinopolului de către auxiliarii care pătrund în oraș, printr-un canal subteran, și deschid poarta Selimbriei armatelor lui Alexis Strategopulos, ar fi deci cel dintâi fapt de arme cunoscut, la care ar fi luat parte trupe valahe „din părțile Ungariei”³.

Avem toate motivele să credem că această regulă, de a desemna poporul prin teritoriul său și pe supuși prin stăpânitorii sau suzeranii lor, a fost observată atât de izvoarele bizantine, cât și de actele italiene [52].

¹ Vezi *Vicina et Cetatea Albă*, p. 132 și urm.

² V. Bogrea, *Ungro-Vlahia*, Univ. din Cluj, *Anuarul Inst. de Ist. Națională*, II, p. 366–68.

³ *Vicina et Cetatea Albă*, p. 136–37.

S-a încercat să se stabilească în legătură cu acest fapt unele precizări, care sunt greu de admis în întregime. Astfel, Diculescu, care voia să atribuie gepizilor o importanță mai mare decât aceea pe care au putut-o avea în realitate în alcătuirea poporului dacoromân, a descoperit într-un text al lui Teofanes o distincție ciudată, pe care el socotea că trebuie s-o aplice strămoșilor acestui popor¹.

În timpul expediției întreprinse de generalul bizantin Priscus, în anul 601, împotriva avarilor, dincoace de Dunăre, se vorbește de un număr oarecare de prizonieri luați de către trupele imperiale, dintre care 3000 de avari, 800 de slavi, 3 200 de gepizi și 2 000 de „barbari” (καὶ βαρβάρους δισχιλίους).

Acești „barbari” fără alt calificativ, deosebiți de gepizi, de avari și de slavi, erau dacoromâni, pe care un cronicar bizantin nu putea să-i numească romani, deoarece acest nume era rezervat romeilor, Ῥωμαῖοι, adică bizantinilor înșiși [53]. Deși această ipoteză a fost contestată², ea nu este mai puțin ingenioasă; ea poate fi apropiată de pasajul cu mult mai recent, din Cronica lui Choniates, pentru care vlahii numiți altădată moesieni sunt „barbarii care locuiesc munții Haemus” (τοὺς κατὰ τὸν Ἄϊμον τὸ ὄρος βαρβάρους)³.

Dar este și mai probabil ca scriitorii bizantini să fi pus populația de limbă română din aceste regiuni în rândul „hunilor” ori a „sciților”, așa cum îi numeau ei pe stăpânii vremelnici ai țărilor dunărene [54].

Se observă că, începând din secolul al X-lea, numele de *vlahi* a câștigat tot mai mult teren și a devenit de o întrebuințare curentă. Ceea ce este mai curios este că textele italiene care confundă pe românii de la Dunăre cu ungurii deosebesc pe aromânii din Balcani prin numele lor de vlahi. Am găsit exemple în Analele genoveze, ca și în actele notarilor venețieni⁴.

Acest obicei nu face decât să confirme regula pe care ne-am propus să o stabilim; în Balcani, vlahii sunt, din punct de vedere politic, o naționalitate distinctă și un popor independent, chiar înainte de alcătuirea statelor dunărene; pentru cronicarii și geografi arabi, Imperiul Asăneștilor și Bulgaria sunt încă la începutul veacului al XIV-lea *țara valahilor*⁵ [55].

¹ Diculescu, *Die Gepiden*, I, p. 224.

² L. Tamás, *op. cit.*, p. 30 și urm.

³ Ed. Bonn, p. 482.

⁴ Cf. *Vicina et Cetatea Albă*, p. 137–38.

⁵ Vezi pentru izvoare, *ibidem*, p. 39, 131.

Vlahii nu au fost confundați cu numele vreunui alt popor care i-ar fi supus stăpânirii lui, deoarece ei înșiși au fost, cel puțin la începutul celui de al doilea Imperiu bulgar, un element dominant și poate chiar clasa conducătoare a noului stat.

De aici până la a presupune că termenul de „vlah“ ori „valah“ este, de asemenea, de origine balcanică și că bizantinii l-au primit de la slavii din peninsula¹, care ei înșiși l-au moștenit poate de la germani, nu este decât un pas și încă nu prea greu de făcut. Numai că această constatare ne poate duce la o altă concluzie, mai riscantă, care, de ar fi acceptabilă, ar confirma existența a două elemente în populația dacoromână: românii autohtoni și emigranții din regiunile balcanice – notarul regelui Béla menționează pe *Blachi ac pastores Romanorum* [vlahii și păstorii romanilor] și geograful anonim din veacul al XIV-lea pe *Blazi* care au părăsit *pascua Romanorum* [pășunile romanilor]. Nu este oare în această nuanță o deosebire care ar preciza o origine teritorială, opunând cele două ramuri ale aceluiași popor, *păstorii romanilor*, băștinași ai regiunilor carpatice și dunărene, blachilor, *vlahii* de origine balcanică?

Deși îndrăzneată, această ipoteză este totuși în domeniul posibilităților. Este adevărat că cercetătorii recentți au admis identitatea celor doi termeni: *Blachi ac pastores Romanorum*, precum ne întâmpină aiurea *Sclavi ac Boemi*, popoare de același gen, „*gleichartige Völker*“, ac având aici înțelesul lui „adică“ [56]. Dar aceasta nu exclude posibilitatea a două ramuri foarte apropiate ale aceluiași popor, vorbind dialecte ale aceleiași limbi. Ea este de altfel admisă în parte și de dl. Tamás, care vede însă în *păstorii romanilor* amintiți de Anonim în Panonia, la venirea maghiarilor, o populație romanică asemănătoare *ladinilor* din Raetia care bineînțeles n-are nimic comun cu *vlahii* și ar fi dispărut fără urme după cucerire [57]. O dată ce am admite existența celor două ramuri ale romanității orientale: una a dacoromanilor rămași la Nordul Dunării, cealaltă a vlahilor din Balcani, și am ține seamă de curentul neîntrerupt de migrații, fie periodice – transhumanță păstorească –, fie de transplantare în noi așezări, este aproape imposibil să nu ajungem la concluzia unei fuziuni, din care rezultă de altfel unitatea limbii române de astăzi².

¹ Diclescu, *op. cit.*, p. 225.

² Pentru întreaga bibliografie vezi N. Drăganu, *op. cit.*, p. 14 și urm. și *L'ancienneté et l'expansion du peuple roumain d'après la toponymie, l'onomastique et la langue, Balcania*, I, p. 40. L. Tamás, *Arch. Eur. Centro-Orientalis*, II, p. 360 și urm. Vezi și mai sus, cap. IV, p. 94.

Există un alt fapt care confirmă interpretarea, în același timp teritorială și politică, a numelor etnice ale poporului român în izvoarele medievale: este valoarea socială care se adaugă, foarte de timpuriu, numirii pe care și-o dă singur. Este caracteristic că numele cu adevărat național, *rumân*, a avut un sens peiorativ din punct de vedere social; *rumânii* din documentele românești de la sfârșitul veacului al XVI-lea și al XVII-lea sunt țărani legați de robia ogorului, *coloni et iobagiones* ale actelor latine din Transilvania¹. Înainte de această epocă, în documentele redactate în slavonește, la Nord de Dunăre, în veacul al XV-lea, cuvântul *vlah* ține locul aceluia de *rumân*. Două texte sunt mai ales caracteristice: domnitorul Moldovei, Ștefan cel Mare, într-un fel de proclamație, adresându-se locuitorilor din ținuturile Brăilei, Buzăului și Râmnicului Sărat, pentru a le aduce la cunoștință că susține drepturile la tronul Munteniei ale unui pretendent, îi numește deosebit pe boieri, pe cneji și pe „*săraci*”. Muntenii îi răspund în numele boierilor, cnejilor și *vlahilor*. Este limpede că cele dintâi două categorii, ale căror denumiri sunt slave, reprezintă aristocrația și pe proprietarii liberi, în timp ce ultima, aceea a „*săracilor*” sau a „*vlahilor*”, reprezintă populația sătească născută liberă, legată de ogor².

S-a putut presupune, cu oarecare aparențe de adevăr, că, în această epocă târzie, înțelesul peiorativ al unui nume etnic reprezintă amintirea unei stări sociale și politice anterioare și în special a unei stăpâniri a slavilor, la Nordul Dunării, peste populația de limbă română pe care și-o făcuseră tributară și care era supusă dării și câștigului datorat învingătorilor³.

Nu s-a făcut îndeajuns legătura între această ipoteză și discuția începută mai de mult, în literatura istorică apuseană, în jurul înțelesului social al termenilor *francus* și *romanus*, în textele juridice ale perioadelor merovingiene și carolingiene. Fustel de Coulanges deosebise trei înțelesuri ale fiecărei denumiri: *francus* – om de neam franc, în înțeles etnic; locuitor al regiunii Franția; om liber, *homo ingenuus*. Iar *romanus* – om al populației indigene, în regatele barbare; locuitor al *Romaniei*, din răsărit sau de miazăzi (Italia sau Galia meridională); eliberat din servitutea personală (sclavie), dar legat de pământ: *liberti, colliberti, coloni*⁴.

¹ C.C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I, p. 238 și urm.

² I. Bogdan, *Doc. privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, I, p. 282 și urm.

³ Giurescu, *op. cit.*, p. 243 și urm. Vezi și R. Rosetti, *Despre originea și transformarea clasei stăpânitoare în Moldova*, An. A. R., seria a 2-a, XXV, 1906, p. 147 și urm.

⁴ Fustel de Coulanges, *Nouvelles recherches sur quelques problèmes d'histoire*, p. 370 și urm.

Iar în concluzie, această constatare: „*cel puțin un lucru e sigur, că exista în statul merovingian o clasă de oameni denumită, fără considerații de origine, homines romani și care erau orânduiri printre eliberații «tabulari»*“¹.

Această părere a ilustrului istoric al *Cetății Antice* și al *Instituțiilor Politice ale vechii Franțe* a fost combătută cu înverșunare. În cartea sa asupra *Invaziilor germanice*, dl. Lot o consideră cu desăvârșire înlăturată. „*Fustel de Coulanges, ne spune domnia sa, a pus la contribuție comori de ingeniozitate pentru a încerca să demonstreze că, în aceste legi, cuvântul Romanus înseamnă nu proprietarul roman liber, ci eliberatul, a cărui condiție socială, la romani ca și la germani, era mult inferioară celei a omului liber din naștere, ingenuus. Această teză subtilă și fragilă a fost înlăturată fără cruțare de Julien Havet în Franța, Theunissen în Belgia, Waitz în Germania. Nimeni nu o mai acceptă*“². De asemenea, cu toată autoritatea învățaților ce îl susțin încă, înțelesul de *liber* al cuvântului *francus* i se pare contestabil; cel mult poate fi vorba de oarecare confuzii în jurul unui radical germanic *frech*, care a putut fi apropiat pe urmă de înțelesul libertății.

Fără a relua aici discuția în amănuntele ei, trebuie să constatăm totuși că, în ultimul timp, ea a început din nou. Într-un articol recent, dl. S. Stein, după ce amintește că „*în una din limbile romanice, cea română, cuvântul român avea înțelesul de «țăran»*“ (simplificare poate excesivă a *rumâniei*), ajunge la încheierea că ambii termeni, *romanus-francus* „*trebuie înțeleși în sens social și de breaslă, nu în cel național, deoarece contrastul național nu e dovedit nicăieri, fiind puțin probabil pentru vremea mai veche și cu totul exclus pentru cea carolingiană*“³.

Iată-ne deci întorși, în oarecare măsură, la teza lui Fustel de Coulanges. Ne grăbim însă să adăugăm că și acum această teorie întâmpină hotărâte împotriviri⁴.

Desigur problema e mult mai complexă în textele legislative ale Regatului francilor, decât în diplomația românească din secolul al XVII-lea.

¹ *Ibidem*, p. 365.

² *Les invasions germaniques*, p. 196.

³ S. Stein, *Der «Romanus» in den fränkischen Rechtsquellen*, *Hist. Vierteljahrschrift*, XXXI, 1937, p. 244, 249–50. Cf. *Mitt. des Inst. f. Österr. Geschichtsforschung*, 1929.

⁴ Cf. replica în *Rev. Belge de Philologie et d'Hist.*, XVIII, 1938.

La noi, înțelesul social este limpede. În privința originilor, chestiunea rămâne însă deschisă. S-ar putea presupune că, pentru a exploata mai ușor regiunile cucerite, stăpânii barbari din primele veacuri ale năvălirilor au împrumutat de la Imperiul de răsărit legătura colonatului și i-au fixat de pământul pe care îl lucrau, în folosul lor, pe *romanii* băștinași sau aduși de peste Dunăre. Poate au pus capăt, prin astfel de măsuri, nestabilității periodice a păstoritului [58]. De altfel, însăși legislația imperială, în secolul al IV-lea, oprea pe păstori de a călări¹. Această dispoziție a Codului Teodosian va fi fost desigur aplicabilă, nu numai în Italia, unde mai de mult păstorii Apuliei tulburau așezările orașenilor din ținuturile de miazăzi ale peninsulei, dar și în acele provincii din Balcani, în care produsul principal era brânza, „*cașul dardanic*“, de e să dăm crezare tratatului de geografie economică a Imperiului, scris pe la anul 350 și cunoscut sub numele de *Expositio totius mundi*². Fără a avea același interes ca fiscul imperial, constrâns să așeze de veci pe oricine, în categoria sa și la locul său, barbarii puteau și ei să afle un folos în restrângerea libertății de mișcare a supușilor lor «romani». Ajunge de altfel să amintim sfatul pe care cronicarul sirian îl atribuie avarilor, după năvălirea lor în Peninsula Balcanică: „*Ieșiți, semănați și secerați; nu vom lua decât jumătate din bir*“³.

Chiar ușurând sarcinile locuitorilor, așa cum făceau și regii barbari din Apus, ei încă preferau să-i știe statornici pe anumite locuri, decât urmându-și turmele în văile necercetate ale munților. După cum longobarzii, prin stăpânirea lor în Italia, au contribuit la unificarea lingvistică a peninsulei, micșorând contrastul între vorbirea de la miazănoapte și cea de la miazăzi⁴, s-ar putea spune că avarii și urmașii lor de aceeași origine, în stăpânirea ținuturilor dunărene – mai mult decât slavii, ce le-au fost și ei supuși – au dat un însemnat ajutor procesului de statornicire a populației romanice și romanizate, impunând-i să lucreze pământul în folosul lor. În orice caz, chiar dacă n-au putut aplica în întregime instituția, au contribuit să înrădăcineze pe malul stâng al Dunării, noțiuni împrumutate vieții provinciale de pe malul drept; însă trebuie remarcat că, în Balcani, vlah în

¹ H. Dessau, *Gesch. der römischen Kaiserzeit*, II, 1, p. 415. Cf. *Cod. Theod.*, 9, 30, 2, 5.

² Vezi A. Vasiliev, *Expositio Totius Mundi, Seminarium Kondakovianum*, VIII, 1936, p. 15 și 25.

³ Vezi mai sus, p. 74.

⁴ W. von Wartburg, *Die Entstehung der romanische Völker*, p. 150.

înțelesul social însemna și mai târziu păstorul liber [59], pe când la Nordul Dunării, trebuie subliniat un alt înțeles al acestei denumiri și o concluzie care se desprinde din ea. Este evident că dacă *rumân* era încă în vremurile moderne țaranul legat de ogor, e pentru că *romanus* reprezenta pentru năvălitorii germani, slavi sau avari, din îndepărtatul Evul Mediu, pe colonistul fixat de moșie. Acest termen are așadar un sens de stabilitate, iar nu de imigrație; de subjugare agricolă, iar nu de libertate păstorească¹. El constituie până la un oarecare punct, un argument în favoarea continuității romane și a influenței instituțiilor Imperiului de răsărit la Nordul Dunării, chiar și după sfârșitul stăpânirii sale politice și militare în aceste ținuturi. El poate fi interpretat și ca o confirmare a deosebirii ce am încercat să o stabilim, între ramura autohtonă a românilor din Dacia și *vlahii* imigrați din regiunile balcanice. Bineînțeles că în curând aceste noțiuni s-au confundat.

Această particularitate confirmă și regula pe care ne-am străduit să o precizăm. Într-o epocă în care izvoarele istorice se ocupă de stăpânitorii țării, de conducători și de clasele conducătoare, este foarte natural ca ele să fi nesocotit populația supusă. Ea trebuie să fi fost mai numeroasă și fără îndoială mai cultivată, cel puțin în unele regiuni, decât nomazii care năvăleau și o exploatau. Ea nu va avea valoare însă în ochii cronicarilor și în limbajul cancelariilor, decât în ziua în care ea însăși va putea să-și închege un stat, sau să constituie elementele sale conducătoare. Dar românii au început să joace un rol istoric bine definit ca popor liber, în Balcani către sfârșitul secolului al X-lea și în țările dunărene în cel de-al XIII-lea [60]. Faptul că ei nu sunt amintiți în mod lămurit în textele contemporane nu implică neexistența lor²: el înseamnă doar supunerea lor unor puteri străine care le impun fie numele lor etnic, fie pe acela al teritoriului pe care și-l supuseseră stăpânirii lor.

Îmi pare că aceasta este singura interpretare a tăcerii izvoarelor, care să nu fie potrivnică logicii faptelor și deosebitelor date ale lingvisticii. Țările de la Gurile Dunării au avut această particularitate, că au fost întotdeauna un drum de trecere, mai mult decât un centru politic și militar:

¹ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, II, p. 241 și urm.

² Vezi nota recentă a d-lui H. Grégoire, *Byzantion*, XIV, 1939, p. 303: „C'est un pur hasard qui nous révèle l'existence des Valaques balkaniques avant l'année 1145. Si nous n'avions pas une ligne de Cédrenus et le Strategikon, nous n'en saurions rien; donc pour les Valaques du Nord, le silence des sources n'est pas opposable à l'évidence historique.”

atunci când Câmpia Tisei și a Dunării de mijloc, pusta Europei Centrale, era o rezervă naturală de pășune care îi atrăgea pe nomazi și cavaleria lor, iar Balcanii îi opreau pe năvălitori și constituiau o cetate naturală, în lupta lor împotriva Imperiului bizantin, drumul de la Carpați la Dunăre și la Nistru nu era decât o etapă în înaintarea năvălitorilor și nu reținea multă vreme cetele lor, pe care le alunga presiunea altor popoare din stepă. Iată de ce numele etnice, care ne arată pe stăpânitorii succesivi ai acestor ținuturi, au variat astfel încât bizantinii găseau mai ușor de a-i confunda sub o rubrică artificială, împrumutată de la autorii clasici.

Au fost astfel *sciți* și *sarmați* până în secolul al XI-lea și al XII-lea. Se poate interpreta în același fel numele etnic încă nelămurit, pe care ni-l redau izvoarele musulmane care au fost cercetate și traduse de curând. Este vorba de geografia universală intitulată *Hudud-al-alam, granițele lumii*, alcătuită în 982 la Gozgân, în Afganistanul Septentrional, și de lucrarea persană a lui Gardâzi, *Podoaba istoriilor*, scrisă un secol mai târziu în Nord-Estul Persiei, la 1094¹.

Ambele texte, descriind popoarele turcești, printre care înșiră pe maghiari, menționează două popoare creștine care sunt vecine cu aceștia din urmă și care se numesc, după „*hotarele lumii*“, V. n. nd. r. și Mirvât sau, după Gardâzi, N. dr. r. și M. rdât. Iată, de altfel, ce spun ele: după anonimul afgan, țara Madjgharilor atinge la Est munții, la Vest și la Nord ținuturile Rus, la Sud tribul creștin al V. n. nd. r. care sunt oameni slabi și săraci², care posedă puține bogății: Mirvât sunt vecini cu munții aparținând V. n. nd. r. și se întind de acolo până la țara Pecenegilor și la Marea Neagră.

Geograful persan de la sfârșitul secolului al XI-lea este mai explicit. „*Țara lor*, scrie el vorbind de Madjghari, *este învecinată mării Rumului către care curg două mari fluvii și madjgharii trăiesc între aceste două fluvii și când vine iarna cei care se depărtaseră de fluviu revin în apropierea*

¹ Asupra acestor izvoare puțin cunoscute sau rău interpretate până acum, vezi Minorsky, *Hudud al Alam*, Gibb Memorial Series, London 1937 și *Une nouvelle source persane sur les Hongrois au X-e siècle*, *Nouv. Revue de Hongrie*, LVI, 1937, p. 305 și urm.; A. Decei, *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi*, *Omagiu Al. și I. Lapedatu*, București, 1936, p. 877 și urm.

² Sunt denumiți *bad-dil* (fricoși), ceea ce ar însemna mai degrabă *creștini*, vezi Minorsky, *Nouv. Rev. de Hongrie*, LVI, p. 312.

lui și petrec iarna. Ei sunt pescari și se hrănesc cu pește. (În ceea ce privește) fluviul care e la stânga lor (trebuie să spunem că) în direcția slavilor, este un trib din Rum, (ai cărui membri) sunt toți creștini. Se numesc N. nd. r. Ei sunt mai numeroși, dar mai slabi ca Madjghari. Din cele două fluvii mai sus pomenite, unul se numește Atil și celălalt Dûbâ și când madjgharii sunt pe malul fluviului, ei văd pe N. nd. rieni. Deasupra (sau dedesubtul) acestora din urmă, pe malul fluviului, e un munte mare și o apă țâșnește din el și curge pe coasta lui. După acest munte se găsește o națiune de creștini care se numesc M. rdât“¹.

Aceste relatări au fost de curând analizate de savantul orientalist, dl. V. Minorsky, care a și dat o ediție engleză a lui *Hudud-al-Alam*, în seria Gibb Memorial și de către fostul său auditor român, dl. A. Decei, care s-a ocupat exclusiv de textul lui Gardâzi. Concluziile lor sunt destul de asemănătoare, anume că sunt de comun acord să îndepărteze orice identificare caucaziană a acestor regiuni necunoscute, identificare la care Marquart însuși a sfârșit prin a renunța². În acest caz, după cum credea Barthold, *Dûbâ*, unul din fluvii nu-i altul decât *Dună*, Dunărea; Mirvât sau M. rdât, despre care se credea că pot fi indentificați cu croații, ar fi mai degrabă locuitorii din *Morava* (Morvák în ungurește) ai Marii Moravii a lui Sviatopluk, cucerită de unguri după instalarea lor în Europa Centrală. Rămâne atunci acest popor misterios al N. nd. r. sau V. n. nd. r. care se intercalează între slavi și unguri, de-a lungul Dunării ori al principalilor săi afluenți de pe malul stâng.

Aici interpretările sunt foarte variate. Istoricii și filologii unguri au văzut în acest nume misterios o aluzie la numele unguresc al Belgradului, Nándorfejevár, și în poporul astfel numit, fie o deformare a numelui grecilor, fie a aceuia al bulgarilor³.

Dl. Minorsky, după ce a înclinat mai întâi să-l interpreteze ca o „oarecare populație românească din Moldova sau chiar din Muntenia“, s-a hotărât să apropie acest nume, care nu amintește nimic precis, de acela al triburilor turcești menționate de Masûdi, V. l. nd. r. care cotropeau în 934 teritoriul bizantin, să-l restituie ca *Vunundur* și să identifice astfel pe Onoghundur, sau Onoguri, trib bulgar trecut la creștinism, a cărui

¹ *Ibidem*, p. 308.

² *Ibidem*, p. 310.

³ A. Decei, *op. cit.*, p. 896–97.

stăpânire se întindea în această vreme asupra populației sedentare din această regiune¹.

Dl. Decei a ajuns la rândul său la interpretarea românească la care se oprișe întâi orientalistul rus; el o justifică totuși prin argumente, a căror putere trebuie recunoscută: un popor creștin, mai numeros, dar mai slab decât maghiarii, deci nu un element „stăpânitor“, ci dimpotrivă inferior ca putere militară, trăind aproape de Dunăre, sub marele munte care nu poate fi decât lanțul Carpaților; în fine pentru a ne convinge cu totul, fără a mai ține seamă de factorul religios, originea limpede indicată: un trib az Rum, din Rum sau din Imperiul roman².

Nu e aici o aluzie evidentă, dacă nu la teritoriul Imperiului bizantin, dar la romanitate, la originea romană, latină a poporului român, origine care i-a izbit pe cronicarii bizantini chiar de la început, când au trebuit să se ocupe de el? ³

În acest caz, dacă se admite că toate aceste elemente concordă și că ele se potrivesc numai poporului român, numele de N. nd. r. care nu seamănă cu nimic din ceea ce privește acest popor, nici cu vlahii, nici cu rumânii, trebuie să fie după obiceiul turc, numele vreunei căpetenii necunoscute, ce s-a dat națiunii pe care o comanda; e cazul osmanlâilor sau cel al selgiucizilor. Ar fi singura explicație care s-ar potrivi acestei ciudate alăturări de consoane⁴.

Ipoteza e fără îndoială din cele mai ingenioase, dar ea pare și mai verosimilă, dacă se aplică aceeași metodă, nu numai la numele unui stăpânitor care în mod practic e imposibil de recunoscut în starea actuală a cunoștințelor noastre, dar la acela al unei clase conducătoare, al unui element dominant, suprapus poporului român.

Am încercat întâi, în această privință, o apropiere a numelui redat de izvoarele arabe de acela încă nelămurit, care apare în izvoare mai târzii, din veacul al XII-lea și al XIII-lea, al *brodnicilor*. Aceștia, pomeniți în regiuni foarte depărtate, de către cronicile rusești dincolo de Nistru, de

¹ Minorsky, *ibidem*, p. 310. La Masudi (934), *Walandar* e, de asemenea, un oraș bizantin. Vezi Marquart, *Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge*, p. 61, 449 și urm., unde se face o apropiere între acest nume și acel al *Onogurilor* care dispar totuși după năvălirea bulgarilor; vezi H. Schönemann, *Die Kenntnis der byz. Geschichtsschreiber v. der ältesten Gesch. der Ungarn*, p. 9.

² Decei, *op. cit.*, p. 989.

³ Vezi L. Tamás, *op. cit.*, II, p. 51 și urm.

⁴ Decei, *ibidem*.

diplomele regilor unguri în Transilvania și în Moldova, fuseseră identificați de Onciul, după Uspenski, cu oamenii veniți de la miazănoapte, οἱ ἐκ Βορρὸνης, în ajutorul răscoalei Asăneștilor [61]. Cunoscându-se transcrierea fantezistă a numelor slave, trecute prin deformarea pronunțării grecești, de către scriitorii și geografi arabi, îmi pusesem întrebarea dacă acești N. nd. r. dau V. n. nd. r. nu ar fi aceeași cu acei vordoni sau brodoni ai cronicarilor bizantini și dacă, sub acest nume, nu s-ar ascunde un neam de războinici slavi, sau slavizați, stăpâni ai „*numerosului popor creștin*“ care ar fi românii din stânga Dunării¹.

Dl. Popa Lisseanu, adunând într-un volum al colecției sale de izvoare textele privitoare la brodnici, a mers mai departe și a văzut în acest popor, adesea confundat cu vlahii, pe brutenii menționați în alte documente: de unde pruteni, români din valea Prutului, confundați cu „*moldovenii*“ după descălecare². Nu e locul de-a discuta aici această ipoteză; apropierea pe care o încercasem nu a fost însă primită de alți cercetători, iar consoanele numelui, transmis de geografi arabi, au dat loc la alte interpretări, desigur ingenioase³.

Dl. Henri Grégoire care ne-a arătat adesea o neîntrecută bogăție de lămuriri și etimologii, a dat chiar în același an, în două reviste, două interpretări deosebite ale aceluiași nume. Într-o dare de seamă a ediției d-lui Minorsky, întregită pe urmă de alte note, d-sa vede, în V. n. nd. r. pe Βάγκαρ, care n-ar fi altceva, într-o limbă slavă, decât Οὐγγροι, *ungurii*. Nu intrăm în examinarea amănunțită a acestei identificări care se pare că n-a întâmpinat aprobarea învățaților maghiari, deși unii slavisti s-au arătat favorabili⁴.

Dar într-un articol apărut în același timp într-o revistă germană, asupra numelui și originii ungarilor, tot dl. Grégoire ne dă o versiune deosebită. Vorbind de aceiași vecini ai maghiarilor, ne spune: „*sunt evident cei 12000 de creștini (fără femei și copii) pe care Krum i-a luat la Adrianopol în 813, i-a așezat dincolo de Dunăre și care au rămas acolo până la 836. Se știe doar că în acest an, bătând pe bulgari și pe maghiari, acești macedoneni, adrianopolitani sau adrianiți (Nandar, Nandarin), s-au*

¹ *Une énigme et un miracle historique*, p. 98–101.

² *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. XII, *Brodnicii*, București, 1938.

³ Cf. H. Grégoire, *Byzantion*, XIII, 1937, p. 689; F. Dölger, *Byz. Zeitschr.*, XXXVIII, 1938, p. 258. A. Decei, *Revue de Transylvanie*, IV, 1938, p. 451.

⁴ *Byzantion*, XIII, p. 645–50, 736–38.

îmbarcat pe flota trimisă la Gurile Dunării de împăratul Teofil. Erau atât de lămurit Adrianii încât, în lupta împotriva maghiarilor, au invocat patronajul Sf. Adrian! Izvorul lui Gardâzi, sau mai degrabă această informație privitoare la Nandarin este astfel minunat datată”¹.

Nu am intenția să discut elementele unei explicații filologice, deși chiar pentru profani forma *Nandar-Nandarin* pare mult mai apropiată de N. nd. r., decât Vangari – Οὔγγοι.

Mă voi mărgini la elementul istoric propriu-zis. În textele analizate, poporul astfel numit nu se confundă cu maghiarii, cum ar trebui să fie cazul, dacă numele său ar indica triburi de aceeași origine cu ei. E vorba de creștini, mai numeroși și mai săraci decât cuceritorii, și care se trag din Rum, din împărăția romană. Am mai avut prilejul să amintim această colonizare cu macedoneni, la începutul veacului al IX-lea, a malului stâng al Dunării²: originea lor din Adrianopol e foarte plauzibilă. Dar e mai mult decât probabil că nu avem a face decât cu un alt aspect al aceluiași fenomen, un alt exemplu al aceleiași reguli. Numele de Nandar, Nandarin, reprezintă în acest caz grupul activ, conducător, al imigraților transdunăreni, care se dovedesc în stare să poarte armele, să lupte și să învingă; poporul numeros nu sunt însă ei, oricâte femei și oricâți copii am alătura celor 12 000 de războinici, ci populația romanică, de aceeași origine ca a lor, pe care o aflăm stabilită la poalele munților și în valea Dunării [62]. Părăsind deci, în favoarea acestei a doua ipoteze a d-lui Grégoire, încercarea într-adevăr prea riscantă, de-a regăsi pe brodnici într-un text arab din veacul al X-lea, vedem dimpotrivă în această identificare o nouă întărire a ideii de interpenetrare a elementelor dunărene și balcanice ale romanismului, chiar în vremea ce a urmat năvălirii maghiare, și în același timp o confirmare a presupunerii d-lui Decei. Ea este, de altfel, conformă obiceiului de a desemna popoarele prin numele cuceritorilor sau al conducătorilor, chiar când aceștia din urmă sunt mai puțin numeroși și sfârșesc prin a fi cu totul asimilați de către supușii lor.

Să nu uităm că protobulgarii turci au fost asimilați de supușii lor slavi, iar normanzii orientali, varegii sau rușii, de triburile slave din Rusia kieveană. Și acolo cuceritorii au sfârșit prin a adopta obiceiurile, credința

¹ *Le nom et l'origine des Hongrois, Zeitsch. der morgenländ. Gessellschaft*, t. 91, 1937, p. 630–42.

² Vezi mai sus, p. 82–83.

și limba populațiilor cucerite; ce-i drept, și-au lăsat numele noii comunități naționale, născute din acest amestec, și a rezultat de aici un popor bulgar și o națiune rusă. Dacă un proces asemănător nu s-a dezvoltat în istoria poporului român, și dacă numele său, de o valoare socială inferioară, a stăruit totuși în amintirea urmașilor, e poate pentru că a schimbat prea adesea stăpânitorii săi, ca numele unuia din ei să i se alipească și să-i rămână dea pururea. Totuși numele diferiților năvălitori au putut fi folosite pentru a-l desemna, în cursul veacurilor, păstrându-se însă, ca un substrat permanent, noțiunea unui popor numeros și necăjit, legat prin limbă și prin lege de amintirea acelei împărății a Râmului, pe care o vor regăsi, peste multe veacuri, letopisețele Țărilor Românești.

CAPITOLUL VI

ORIGINILE POPORULUI ROMÂN

DATELE ARHEOLOGICE

Originile poporului român și așezările sale primitive constituie astfel una din principalele enigme, dacă nu cea mai greu de rezolvat, din istoria Europei în Evul Mediu. După cum s-a văzut, susținătorii teoriei continuității și aceia ai imigrării o mai discută încă, interpretând, după vederile lor, mărturiile izvoarelor istorice. Astfel, asupra câtorva puncte și în jurul unor anumite texte, oarecum clasice – Eutropius ori Vopiscus, Nestor sau Notarul Anonim – aceleași argumente se opun de un secol, în numeroase lucrări care se străduiesc de a nu se asemana prea mult, ceea ce nu le reușește întotdeauna. Progresele cele mai însemnate au fost săvârșite, în ultimii ani, în domeniul filologiei și al lingvisticii; va fi de ajuns de a trimite, în această privință, la dările de seamă cele mai complete care au fost publicate¹. Dar mai sunt o serie de lucrări, ale căror concluzii au fost utilizate în altă parte, cu rezultate foarte valoroase: este vorba de cercetările arheologice privind epoca sfârșitului imperiului și aceea a invaziilor barbare. Numai datorită arheologiei, s-a întemeiat marea operă de restaurare a *limes*-ului și a istoriei hotarelor lumii romane care erau tot atât de mult însemnate, prin semne de hotar și întărituri, ca și „nevăzute”². Numai folosind rezultatele săpăturilor, făcute în mormintele epocii barbare, lucrările unui Dopsch ori ale unui Rostovtzev au putut lămuri istoria acestor „veacuri întunecate”.

¹ Cf. Dr. M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit*, *Zeitschr. f. Rom. Phil.*, LIV, 1934, p. 641–715.

² Pentru *limes*, vezi seria de publicații ale *Inst. di Studi Romani*; cfr. și E. Komemann, *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches*, Budapest, 1934.

Aceasta nu înseamnă că nu s-ar fi dezvoltat în România, ca și în țările învecinate, o activitate bogată într-un domeniu ieri încă neexplorat; inițiative fericite s-au manifestat aproape pretutindeni, de câțiva ani¹ [63].

Se cuvine însă de a integra, mai deplin decât s-a făcut până acum, datele arheologice în studiul originilor poporului român, cu scopul de a desprinde elementele noi pe care ele le-ar putea aduce soluționării unei chestiuni, pe cât de vechi, pe atât de controversate.

În stadiul actual al cunoștințelor noastre, nu trebuie, desigur, să ne lăsăm stăpâniți de iluzii: cercetările care au avut loc de la un capăt la celălalt al pământului românesc n-au scos încă la iveală pentru această epocă nici o descoperire senzațională care ar putea confirma sau infirma pe deplin mărturia celorlalte izvoare istorice. Se desprind totuși, din cercetarea acestor lucrări, unele trăsături care nu pot fi nesocotite, de n-ar fi decât pentru a dezvălui o față nouă a problemei.

Punctul de plecare al acestor studii trebuie să fie neapărat același ca și acel al celorlalte lucrări, istorice ori filologice, care au tratat despre originile românilor: Dacia romană, sau mai degrabă *Romania* orientală; și în această privință trebuie să precizăm, de la început, o chestiune de metodă. S-a accentuat tot mai mult – credem, pe bună dreptate – caracterul *imperial* al istoriei romane: trebuie considerate lucrurile, pe cât se poate, cu aceeași largime de vedere și o mărime egală aceleia pe care o întrevădem în spiritul împăraților care s-au succedat de la Vespasian la Constantin, ne spune un specialist al arheologiei și istoriei artelor a epocii târzii a imperiului².

Începând din secolul al III-lea, centrul vieții romane nu mai este la Roma: el este în provinciile care guvernează de acum înainte, la rândul lor, cu împărații lor africani, sirieni, panonieni, iliri care refac unitatea imperiului pe baze noi³.

Dar ar fi cu totul greșit de a despărți istoria unei provincii de a celorlalte, de a nu ține seamă, în manifestările diverse ale vieții locale, pe care administratorii imperiului știau să le respecte, de această mare unitate imperială-care se întindea de la Marea Britaniei la marginile Golfului Persic.

¹ Cf. R. Vulpe, *L'activité archéologique en Roumanie: historique et bibliographie*, Bucurest, 1938. Extras din *l'Archéologie en Roumanie* (Acad. Roumaine: *Connaissance de la Terre et de la pensée roumaine*, IX).

² S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 34.

³ A. Alföldi, *La grande crise du monde romain au III-e siècle*, *L'antiquité classique*, VII, 1938, p. 10–11.

E cazul Daciei romane, ca și al celorlalte provincii ale imperiului; ea nu constituie o excepție nici pe tărâmul politic și administrativ propriu-zis, nici din punct de vedere al vieții economice și sociale, cu atât mai puțin în ceea ce privește manifestările vieții religioase și artistice¹; cel mult, așa precum se va vedea mai departe, unele trăsături ale acesteia sunt mai accentuate decât aiurea. S-ar putea pune întrebarea de ce cred necesar de a stărui asupra unor considerațiuni atât de generale și care par evidente. O fac tocmai pentru că s-a încercat de a se susține teza opusă, și anume că destinele acestei provincii dunărene, care a fost cea din urmă anexată imperiului și a fost despărțită de el cu mult înaintea vecinilor sale, au fost cu totul diferite de cele ale altor regiuni ale lumii romane. Aceste argumente au fost invocate mai ales de către acei care au cercetat sfârșitul stăpânirii romane în aceste părți. Astfel, eminentul istoric al provinciilor romane de la Dunăre, dl. Alföldi, care s-a străduit să demonstreze dănuirea elementului roman în Panonia până la o epocă mult mai înaintată și conlocuirea sa pașnică cu stăpânitorii barbari din veacul al V-lea și al VI-lea², respinge cu totul continuitatea lui în Dacia Traiană, după invaziile goților și părăsirea oficială a Daciei, în a doua jumătate a veacului al III-lea³.

Așa precum o afirmă unul dintre discipolii săi maghiari, „*nu trebuie, – fără a vroi să ne legănăm în iluzii – să confundăm condițiile istorice ale secolului al treilea, contemporane cu evacuarea Daciei, cu împrejurările care, două veacuri mai târziu, au pricinuit căderea Imperiului occidental. Cea dintâi întâlnire a germanilor barbari ai veacului al III-lea cu valorile civilizației romane, care li se descoperă, se dezvoltă încă sub semnul pustirii lipsite de orice restrângere; năvălitorii, ignorând încă cu totul foloasele unei vieți economice, întemeiate pe un sistem monetar, au distrus și incendiat orașele și focarele de civilizație, odată cu centrele provinciale ale vieții comerciale*“⁴.

¹ Cf. E. Panaitescu, *Provincia și Imperiul. Omagiu Al. și I. Lapedatu*, București, 1936, și *Le grandi strade romane in Romania. Inst. di Studi Romani*, 1938, p. 4.

² *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, I, p. 19. Cf. de asemenea *Funde aus der Hunnenzeit, Archeologica Hungarica*, IX, p. 58: „Die Verbindung der in Rede stehenden Keramik mit der spätromischen in Leányfalu ergibt uns einen erwünschten Beleg für das Leben des Romanentums dieser Gegenden am Anfang des 5-ten Jhrs. Wer die *Vita sancti Severini des Eugippius* gelesen hat, wird diese Verhältnisse gut begreifen können“.

³ *A got mozgalom és Dacia feladása*, extr. din *Egytemes Philologia Kozlony*, 1929 și 1930.

⁴ L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains*, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, I, p. 68–70.

Dacia, părăsită de Aurelian, dar pierdută, de fapt, din timpului domniei lui Gallienus, nu poate fi redusă la măsura comună a celorlalte provincii ale imperiului, căzute în mâinile barbarilor de abia la sfârșitul secolului al IV-lea sau al V-lea. Ceea ce ne spun Salvianus și alții despre relațiile dintre provincialii acestei epoci și noii lor stăpânitori, germanii, nu poate privi Dacia din timpul celor dintâi năvăliri ale secolului al III-lea: goții lui Athaulf care s-au așezat în Apus, după cum ne spune Orosius, ca restauratori ai Romei pe care nu o putuseră înlocui, nu au nimic comun cu predecesorii lor, al căror scop era jefuirea și arderea cetăților din Dacia, Moesia ori Asia Mică. Sunt așadar două teze categorice opuse: aceea a unei situații excepționale a Daciei, unde năvălirea din secolul al III-lea n-a mai lăsat nici o urmă a colonizării romane, și aceea care consideră că ceea ce s-a petrecut în celelalte provincii ale imperiului, în aceeași vreme, e o bază suficientă pentru a formula asupra evenimentelor din Dacia o judecată asemănătoare. De altfel, este greu de a admite pentru barbarii din secolul al III-lea, și cu deosebire pentru aceia din regiunile pontice, o atare izolare de lumea greco-romană și o împotrivire atât de totală oricărei adaptări la viața civilizată. Unii autori întrezăresc, încă din secolul al II-lea înainte de era noastră, primul contact între popoarele iraniene și germanice, care se vor arunca mai târziu asupra Europei, și lumea mediteraneeană, peste puțin timp cucerită de Roma; armuri de origine sarmată au pătruns astfel în Italia, încă înainte de imperiu¹. Negustorii romani și eleni își duceau mărfurile și monedele lor foarte departe spre Nord; ele nu erau necunoscute națiunilor care aveau să se adune mai târziu de-a lungul *limes*-ului și să atace cetățile care-l apărau [63 bis]. Dar a discuta această chestiune ar însemna să ne lăsăm târâți în lungi digresiuni; ne ajunge să comparăm aici situația generală a provinciilor imperiului în secolului al III-lea cu aceea a Daciei și să examinăm apoi ceea ce datele arheologice pot adăuga cunoașterii și interpretării celorlalte izvoare. Va fi atunci mai ușor de încheiat.

¹ F. Altheim, *Epochen der römischen Geschichte*, Frankfurt a. M., 1935, II, p. 201 și urm. F. Altheim și A. Szabo, *Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung, Die Welt als Geschichte*, II, 1936, p. 314 și urm.

Imperiul a trecut, de la sfârșitul Severilor până la domnia marilor împărați iliri, *restitutores Orbis*, printr-o criză grozavă de războaie externe și civile, în care a fost aproape gata să se prăbușească. Întreaga sa structură economică și socială a fost adânc zguduită, însăși concepția de stat și de guvernământ a suferit, după atâți ani de monarhie, apoi de anarhie militară, una din cele mai mari transformări ale istoriei. De ar trebui să stăruim asupra trăsăturilor esențiale, care fac din acest secol de criză o adevărată prefigurare a Evului Mediu, sunt două care se manifestă cu mai multă intensitate, de la un capăt la celălalt al lumii romane: *orientalismul*, care triumfă tot mai mult, nu numai în sincretismul religios al vremii și în formele noi ale vieții artistice, dar și în noul regim politic și economic; *particularismul*, care în ținuturile orientale este o reacțiune victorioasă a vechilor civilizații, și în lumea nouă a Occidentului, o renaștere a tradițiilor locale. Secolul Antoninilor fusese secolul păcii și al prosperității: lumea, înlăuntrul *limes*-ului, era acoperită de cetăți bogate și harnice; civilizația uniformă greco-romană le întipărise, din Galii până în Dacia și de la coloanele lui Hercule la porțile Asiei, caracterul monoton al urbanismului său de serie și al mitologiei sale factice. Progresele romanizării, în provinciile europene și africane, atinseseră, ba chiar le depășiseră, pe cele ale elenizării în Orient, care începuse să dea înapoi în fața vechilor zei ai Nilului și Orontelui. Satele totuși, mai mult decât orașele, scăpaseră în parte de înrăurirea sa; administrația și clasele culte vorbeau latina și greaca, dar țăraniii întrebuințau încă vechiul grai al străbunilor lor: iberic, celtic sau tracic, aramaic sau punic. Locuitorii cetăților își împodobeau locuințele cu chipurile zeilor și eroilor din Olimp și din Capitol, dar sătenii păstrau încă olăria rustică a timpurilor preromane. Criza secolului al III-lea a readus deodată la suprafață această viață ascunsă a satelor, întunecată atâta timp de strălucirea orașelor și a frumoaselor reședințe senatoriale. Particularismul fiecărei provincii răzbate sub pătura uniformă a standardizării imperiale: cu cât acest strat se subția, cu atât se afirma mai deplin revanșa neprevăzută a elementelor tradiționale și locale. Se poate urmări această evoluție, în manifestările ei similare, în toate provinciile imperiului [64]. Isidor de Sevilla va putea, în curând, să-i menționeze, ca o naționalitate distinctă, pe *hispani* alături de romani și de goți¹.

¹ E. Patzelt, *Die fränkische Kultur und der Islam*, p. 38.

În Africa, predicile și epistolele sfântului Augustin, nu mai puțin decât mărturiile lui Procopius, lasă să se întrevadă folosirea limbii punice. „În ciuda unei oarecare împotriviri a arabizanților, se pare că trebuie să admitem, împreună cu Gsell, că limba punică și urmele Cartaginei s-au păstrat sub cenușă, în tot timpul Imperiului roman, a episodului vandal și a stăpânirii bizantine. Cartagina a ajuns astfel timpurile Islamului, germe-neseecat de orientalism, gata a reînflori”¹.

De foarte departe, *paenula* cartagineză prevestește burnusul arab, îndepărtând toga; amuleta cartagineză, mâna Fatmei a musulmanilor din Maghreb. Căsătoria siriană a lui Septimius Severus Africanul apare ca un simbol al acestei îndoite revanșe a Cartaginei și a Orientului², al expansiunii orientale și a reacțiunii spiritului local, învinse amândouă de Roma, în vremea cuceririi, reînviată amândouă în timpul decăderii imperiului.

În Siria trecuseră vremurile când legionarul săpa cu mândrie pe stâncă muntelui Sinai: *cessent Syri ante Latinos Romanos*³, (sirienii să se dea în lături înaintea latinilor din Roma). Vechiul fond aramean răzbate sub poleiul greco-roman, vechile nume reapar și se mențin uneori până la noile cuceriri ale Islamului. Vechiul Chalab reappare și înlocuiește elenicul Beroe, vestind Alepul modern; Hamathul biblic face să se uite Epifania greacă și reînvie în siriaceul Hama⁴.

Culte siriene se răspândesc, străbătând imperiul, negustorii orientali își întemeiază pretutindeni coloniile lor; Orientul recâștigă încetul cu încetul cuceririle lui Alexandru și Pompei⁵.

Imperiul vremelnice al Palmyrei atinge aproape, în secolul al III-lea, limitele aceleia al Bizanțului.

Tot astfel Occidentul vede răsărind în războaiele acestei epoci tulburi, un Imperiu al Galiilor care păzește cursul Rinului și ține piept năvălirilor. Este adevărat că nu era un Imperiu galic⁶.

Influența Romei pătrunsese adânc spiritul provincialilor; el nu se va gândi să se mai despartă de ea. Totuși, chiar în Galia, unde se pregăteau să

¹ E.F. Gautier, *Le passé de l'Afrique du Nord*, p. 146.

² *Ibidem*, p. 131 și urm.

³ F. Cumont, în *Cambridge Ancient Hist.*, XI, p. 625; cf. C.I.L., III, 86.

⁴ H. Dessau, *Gesch. der römischen Kaiserzeit*, II, p. 623.

⁵ Vezi în această privință Gh.I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge: la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*, *Rev. Belge de Philologie et d'Hist.*, XVIII, 1939, p. 252–66.

⁶ M. Besnier, *Hist. Romaine*, 10, 1 (col. Glotz), p. 207–208.

reînflorescă marile școli latine de la Autun, Bordeaux și Toulouse, „aceasta nu împiedică limba galică să trăiască, insinuantă și îndărătnică... Învățând limba stăpânitorului, țăranul nu o uită niciodată pe aceea a strămoșilor săi, și în această Galie unde viața ogoarelor redevenea stăpână, țăranul, cu toată starea sa de servitute, își pregătea legea de mâine... Numeroase cuvinte sau forme indigene au supraviețuit înfrângerii aparente, și Biserica însăși a trebuit să adopte termeni celtici”¹. Sunt în toate acestea împrejurări imponderabile care scapă criticii textelor. „Legea pământului, a spus un maestru al acestor studii, presiunea trecutului, se făcea mereu simțită asupra ființei omenești, în ciuda legilor statului roman și a obsesiunii istoriei imperiale”². Este desigur greu de a defini rațiunea acestei dăinuiri a forțelor locale și de a analiza elementele care le pot deștepta. Iată însă ceva mai precis, care ne face să întrezărim, în Galia, o rațiune în totul asemănătoare, deși mult mai atenuată, a spiritului local care se manifestă atât de puternic în alte provincii. S-a accentuat, cu drept cuvânt, monotonia și uniformitatea artei antice, povara zdrobitoare a unei prea îndelungate tradiții care, după ce a produs capodoperele cunoscute, n-a reușit să se desprindă din temele obișnuite și reproducea la infinit, clișee de o calitate și inspirație inferioară³. Încă din acest timp, se vestise reacțiunea, în triumful decorațiunii policrome venite din Orient, și reîntoarcerea la formele locale, atâta vreme înlăturate de stăpânirea formulei clasice. „Se revenea, pe alocuri, la stilul liniar, la acele combinații de cercuri ori spirale care produsese atâtea ciudate motive în bijuteriile vechilor Gali... Reamintim în această privință, adaugă Camille Jullian, noua dezvoltare a simbolismului figurat, fără îndoială sub influențele orientale și creștine. Este posibil ca renașterea svastice, foarte sensibilă mai ales în Galia de răsărit, să se datoreze altor influențe, fie germanice, fie mai degrabă pregalice...”⁴.

În acești ani tulburi, care zdruncină puternica armătură a imperiului și a societății romane, un vechi fond, nu numai preroman, dar chiar preistoric, apare adesea la suprafață și pătrunde brusc în limbajul și în arta timpurilor noi⁵ [65].

¹ C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VIII, p. 267–268.

² Cf. F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, p. 168–169.

³ *Op. cit.*, p. 366.

⁴ *Hist. de la Gaule* VIII, 2, p. 291; cf. t. II, p. 138 și t. VI, p. 88.

⁵ Cf. A. Grenier, *La Gaule Romaine*, în volumul *An economic survey of ancient Rome*, ed. Tenney Frank, Baltimore, 1937, III, p. 635: „Printr-un fel de întoarcere a stărilor anterioare cuceririi romane, aristocrația a devenit mai ales rurală”.

Dacă acest fenomen este sensibil chiar în Galia care fusese, fără îndoială, dintre toate provinciile noi, împreună cu Spania, cel mai deplin și mai adânc romanizată, cu atât mai mult el se poate desluși într-o regiune îndepărtată de marile căi de comunicație și de curând supusă imperiului, cum era Britania. Este de ajuns, pentru a nu lungi prea mult această expunere, de a aminti descrierea pătrunzătoare pe care făcut-o Haverfield, la sfârșitul capitolului pe care îl consacră Britaniei romane în timpul invaziei anglo-saxone, în *Cambridge Medieval History*: „Limba romană dispăruse; vechea civilizație materială romano-britonă, cu planurile locuințelor sale și mobilele lor, hipocaustele și mozaicurile, până și înfățișarea broșelor și a olăriei ei, au dispărut o dată cu ea. Doar solidele aggeres ale drumurilor au rămas în întrebuințare, dar și acelea cu numeroase găuri și locuri goale. Nu mai rămâneau decât frânturi răzlețe ale unei lumi ruinate.

Iar Britonii romanizați, pierzând țara de jos, și-au pierdut orașele și tot aparatul lor de viață urbană. Ei se retrag în mijlocul dealurilor, în Țara Galilor și la Nord – care se va numi mai târziu Strathclyde – și acolo, într-o regiune unde formele cele mai înalte ale civilizației romane nu prinseseră niciodată rădăcini, au suferit o schimbare ușoară de înțeles.

Elementul celt, niciodată stins în această regiune și întărit poate prin imigrări venite din Irlanda, se afirmă din nou. Treptat, rămășițele civilizației romane au dispărut la rândul lor: graiul celtic a reapărut, și ca urmare, arta celtă a epocii vechi a fost îndeajuns de puternică pentru a-și transmite moștenirea Evului Mediu”¹.

De fapt, cu mult înainte de cucerirea germanică, apare renașterea elementului local, pe care romanizarea atât de superficială n-a putut s-o înăbușe complet: trebuie datată chiar din veacul al II-lea renașterea artei celtice preromane care se refugiază, în fața ultimului efort al legiunilor, în părțile cele mai îndepărtate ale insulei, pentru a se afirma, cu și mai multă putere, în monumentele creștine din Scoția².

¹ *Cambridge Medieval Hist.*, I, p. 381. Cf. R.G. Collingwood, *Roman Britain*, p. 145 și urm. și R.G. Collingwood și I.N.L. Myres, *Roman Britain and the English settlements*, Oxford, 1936, p. 250 și urm.

² Cf. C.A. Raleigh Radford, *Roma e l'arte dei Celti e degli Anglo-Sassoni dal V al VIII secolo d. C.*, Roma, *Inst. di Studi Romani*, 1938, p. 4-6. W.A. Jenny, *Keltische Metallarbeiten aus heidnischer und christlicher Zeit*, Berlin, 1935.

Este, cu un caracter mai pronunțat, datorită circumstanțelor cu totul speciale ale stăpânirii romane la limitele extremului Occident, aceeași evoluție care se poate observa în celelalte provincii ale imperiului.

Contactul cu barbarii avea să o accentueze și mai mult. Ceea ce se obișnuiește astăzi a se numi arta epocii năvălirilor sau arta irano-gotică¹ nu este altceva decât o fuziune a preistoriei europene cu orientalismul² care s-au întâlnit dincolo de *limes*, după cum se vor regăsi, sub efectul marii crize, înlăuntrul granițelor sale. În lumea germanică, ce n-a fost supusă stăpânirii romane și n-a suferit decât de foarte departe superioritatea influenței și a civilizației sale, Evul Mediu se cufundă de-a dreptul în preistorie.

Precum în Irlanda ori în Anglia, ornamentația epocii Latène celtice reapare în miniaturile din secolul al VII-lea ori al VIII-lea, în Danemarca la sfârșitul veacului al X-lea o piatră cioplită – acea din Jellinge – înconjură chipul rudimentar al lui Hristos cu motive decorative din vârsta fierului. În Norvegia, straniile chipuri ale unui stil animal foarte vechi se întâlnesc în sculpturile corăbiei de la Oseberg și până sub portalul de lemn al bisericilor din secolul al XI-lea³.

S-ar mai putea aminti încă numeroase exemple.

Știu bine că datele arheologice trebuie întrebuințate cu prudență. Incontestabil, ele ascund adesea curse, care sunt greu de ocolit. „*Din mormintele dezgropate, observă, nu fără ironie, dl. Ferdinand Lot, se ridică uneori fumuri vătămătoare care tulbură spiritul cercetătorilor. Totuși aceste descoperiri cuprind mărturii prețioase, dacă se cere arheologiei tot ceea ce poate da și nimic mai mult.*“⁴

Metoda cea mai bună este de a alătura aceste mărturii celor pe care le aduc celelalte izvoare istorice, și de a ne sili să desprindem din ele trăsăturile lor generale. Dacă această metodă se aplică, cu mai multă amploare decât o poate îngădui o schiță prea scurtă, va fi necesar să observăm, ca o

¹ C. Dawson, *Les origines de l'Europe*, trad. fr., p. 108.

² P. Paulsen, *Der Stand der Forschung über die Kultur der Wikingerzeit, XXII-ter Bericht der Röm. Germ. Kommission*, 1932, p. 193.

³ F.A. von Scheltema, *Die Kunst unserer Vorzeit*, Leipzig, 1936, p. 176 și urm. Cf. de asemenea H. Shetelig, *Préhistoire de la Norvège*, Oslo, 1926, p. 237–255.

⁴ *Bretons et Anglais au V-e et au VI-e siècle. The Sir John Rhys Memorial Lecture*, Brit. Academy, XVI, 1930, p. 14–15.

caracteristică generală a vremii în care Dacia a fost părăsită de către legiuni, particularismul care dăinuie, în fiecare provincie, sub marile principii de unitate ale ordinii romane. De nu era biserica care va relua pe seama ei ideea ecumenică, naționalismul poate că s-ar fi născut cu mult înainte de răsăritul timpurilor moderne; dar energia de fier a împăraților care, de la Aurelian la Constantin, au restabilit puterea imperiului și l-au transformat, a putut să mai întârzie cu câteva secole împletirea destinului său. E limpede că arta și graiul vremurilor protoistorice au reapărut la suprafață, ridicate de talazul din adâncuri al războaielor barbare și al anarhiei militare, care distruge, împreună cu orașele, cel mai puternic meterez al civilizației greco-romane; procesul acestei transformări este desigur mai deplin realizat, în regiunile în care opera de romanizare era mai puțin veche, și deci mai puțin înaintată. Și dacă secolul al III-lea este în mare parte o război a satelor împotriva orașelor, război care a degenerat adesea în răscoală, datorăm, desigur, pentru o bună parte, arheologiei, o cunoaștere mai deplină și mai exactă a acestui aspect nou la sfârșitul lumii antice.

*
* *
*

Rămâne să examinăm acum datele ce le aflăm în Dacia. O chestiune trebuie pusă de la început: se poate constata existența unui particularism dac [66], în același timp cu deșteptarea forțelor locale din Africa, Galia sau Britania? Un prim răspuns, foarte categoric, ne este dat de un text bine cunoscut, dar omis în chip destul de ciudat de cea mai mare parte a istoricilor români¹: este vorba de un capitol din Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 23, în care se descriu, cu numeroase amănunte și în chip foarte viu, operațiunile censului și excesele fiscului, în timpul mării persecuții a lui Dioclețian și a colegilor săi imperiali. Este vorba de Galerius, fiul unei dace transdanubiene, superstițioasă, „*adoratoare a zeităților muntelui*”², care și-a atârnat fiul să lupte împotriva creștinilor: „*Pretutindenii nu-i decât dolii și jale. Ceea ce strămoșii noștri au făcut adesea împotriva învinșilor, a îndrăznit să o săvârșească împotriva romanilor și*

¹ Observația d-lui Grégoire, *Notes épigraphiques, Byzantion*, VIII, p. 54–55.

² L. 9 „*mater eius Transdanuviana infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat*”.

a celor de supușenie romană, pentru că părinții săi au fost supuși censului, pe care Traian învingător l-a împins ca pedeapsă dacilor, îndărătnici în răscoală”¹.

Tratatul înseamnă de asemenea în sarcina lui Galerius, violențele care au caracterizat expediția sa nenoročită în Italia și dorința lui de a șterge amintirea Romei și de a schimba numele Imperiului roman în Imperiu dac. „Este greu de crezut, spune în această privință dl. Grégoire, ca această acuzație a lui Lactantius să fie numai o calomnie. Ieșirile acestui «*armentarius*» i-au oferit cel puțin prilejul”².

Găsim aici în orice caz indicația destul de evidentă a unui „naționalism” dacic, deosebit de agresiv, care se manifestă în însăși epoca în care am constatat renașterea spiritului local în celelalte provincii [67]. Este adevărat că i s-a contestat lui Lactantius paternitatea scrierii *De mortibus persecutorum*³ și că originea dacă a lui Galerius n-a părut unora vrednică de încredere. Dar sunt diferite elemente care vin să confirme această presupunere: chiar nepotul său, Maximin, al cărui „nume barbar «*Daia*» spune atât de mult”. Există inscripția contemporană din Frigia, dedicată lui Manes Daos, zeu păgân, frigian și dac. Păgânismul din Asia Mică, la strâmtoare, ar căuta sprijin în cel din Dacia, amintire îndepărtată a unei origini comune trace. Mai e de altminteri *armentarius*, păstorul: nu e oare cu adevărat o stare caracteristică a acestor populații pe jumătate romanizate, mâinate de voia războaielor și a migrațiunilor, din vechea Dacie Carpatică în noua Dacie Balcanică? De ar fi să-l credem pe Lactantius, Maximin nepotul nu era cu nimic mai prejos de unchi: și el de asemenea „*luat de la turmă și din păduri*”, arăta mai degrabă a „*păstor, nu de turme, ci de ostași*”⁴.

¹ De mort. pers., 23: „*Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, et ille adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est, quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Daciis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.*” Cf. și F. Lot: *L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire et à l'époque franque*. Paris, 1928, p. 22.

² H. Grégoire, *Byzantion*, VIII, ibidem.

³ V. Pauly-Wissowa, R.E.s.v. Cf. de asemenea, J. Zeiller, *Histoire de l'Eglise*, coll. A. Fliche și V. Martin, 2, p. 457 și A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932, p. 54; J. Maurice, *La Vérité historique de Lactance*, *C.r. de l'Acad. des Inscriptions*, 1908, p. 146 și urm. a întrunit mărturiile care confirmă pe aceea a lui Lactantius, ca și cunoașterea arhivelor imperiale.

⁴ Ibidem 19. „*Daia vero, sublatus nuper a pecoribus et silvis... non pecorum sed militum pastor.*”

Mai este însă ceva. Problema originilor creștine, în Dacia, nu se discută de ieri. S-a discutat multă vreme data la care misionarii creștini și-au făcut cea dintâi apariție a lor, la Nordul Dunării. Textele sunt vagi: o aluzie a lui Tertulian pare a fi contrazisă, orice s-ar spune, de Origene¹. S-a recurs atunci la mărturia epigrafiei. Trebuia însă recunoscut că tot ceea ce este anterior secolului al IV-lea este cel puțin contestabil. Studiul recent al d-lui Daicoviciu a pus lucrurile la punct: nu e nimic creștin în piatra de la Turda, nici în inelul de la Sarmizegetusa. Cele șapte stele ale basoreliefului din acest oraș sunt semne planetare, fără îndoială mitriace. Inscriptia din Napoca, a cărei monogramă trecea drept creștină, se reduce la formula: *Opto, sit tibi terra levis*, a tradiției păgâne. Crucile săpate pe lămpile de teracotă sau pe vasele descoperite în Oltenia pot fi sau ornamentații fără vreo semnificație religioasă, sau o marcă oarecare a proprietarului.

„Faptul este că, până acum, nu există nici o indicație sigură, cu caracter istoric, arheologic, ori epigrafic a existenței creștinismului în provincia lui Traian, până la Aurelian“².

Se poate presupune, cu Pârvan, prezența câtorva creștini răzleți, în orașele dace; dar nimic nu dovedește, până la sfârșitul secolului al III-lea și la părăsirea provinciei, existența unor comunități creștine, aflate în mare număr în atâtea părți ale imperiului, și mai ales în Orient [68].

Nu e nimic mai izbitor decât de a releva urme epigrafice indiscutabile ale creștinismului, începând din veacul al IV-lea, atât în orașele de pe malul stâng al Dunării (Drobeta), cât și în Transilvania, unde *cippele* păgâne din secolul al III-lea au fost încorporate în această vreme la sarcofage creștine³. Termenii religioși, foarte numeroși, de origine latină care se întâlnesc încă și astăzi în limba română poartă, de asemenea, pecetea secolului al IV-lea, a Imperiului de răsărit dunărean și balcanic. Au trecut fără îndoială Dunărea, împreună cu Constantin, învingătorul goților și sarmaților, și, de ar fi să-i credem pe urmașii acestuia, stăpân din nou în Dacia, sau în timpul goților⁴ mai accesibili propagandei creștine, și în

¹ Vezi pentru aceasta C.C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I, p. 193 și urm., a cărui interpretare a textului lui Origene nu este convingătoare.

² *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II-III? Anuarul Inst. de studii clasice*, Cluj, II, p. 192 și urm., p. 203.

³ *Ibidem*, p. 204.

⁴ V. Motogna, *Un secol din Istoria Daciei*, Cluj, 1937, p. 14–16.

bună parte convertiți la arianism, pe care îl predica Ulfila. A trebuit ca religia creștină să pătrundă în Dacia sub egida imperiului, devenit el însuși creștin [69], din vremea în care împăratul prezida conciliile, sau a unei noi stăpâniri barbare, aceea a goților. Este aici un fapt de o foarte mare importanță, care confirmă și explică în același timp, credem, tăcerea izvoarelor istorice și epigrafice ale secolului al II-lea și al III-lea și sentimentele atribuite lui Galerius de către autorul – oricare ar fi – al tratatului *De mortibus persecutorum*. A fost în Dacia, ca și în Galia, Africa ori Britania, o renaștere a particularismului provincial, a vechiului spirit dac, local, care a luat forma ciudată a unei învieri a păgânismului. Știu că ni se opune poate o altă teorie, al cărei protagonist este tot dl. Alföldi: aceea a dispariției totale a elementului dac autohton, după cucerirea romană. Învingii ar fi fost nimiciți cu desăvârșire, sau rămășițele populației lor n-ar fi fost asimilate de către noua cultură latină a provinciei¹.

Nu este imposibil ca dănuirea elementului dac, după cucerirea și romanizarea foarte repede a primei jumătăți a secolului al II-lea, să fie un fapt exclusiv rural. Dar secolul al III-lea nu este oare acela al satelor și ogoarelor, adesea foarte depărtate de spiritul roman al cetății? Și să nu uităm nici prezența dacilor liberi la hotarele provinciei. Desigur, nu s-au găsit mărturii scrise ale unui grai dac din această vreme, cum s-au găsit aiurea ale acelui celtic sau punic. Trebuie menționată totuși reapariția nediscutabilă a câtorva nume de locuri preromane, care le înlătură pe cele pe care administrația romană a voit să le impună. După cum în Tracia elenicul Philopopolis dispăre pentru a face loc *Pulpudevei*, de unde se trage în linie dreaptă bulgarul *Plovdiv*², iar nume ilirice reapar în toponimia balcanică a unui autor bizantin din secolul al VII-lea, Argeșul românesc reproduce numele antic, *Ordessos* și nu pe *Mariscus* al stăpânirii romane, către sfârșitul ei³.

E cu atât mai interesant de a aminti ipoteza, care pare verosimilă, a originii germanice a acestui nume (*marsk*, mlaștine). Numele antic ar fi supraviețuit, așadar, nu numai cuceririi romane, dar chiar și invaziei goților⁴.

¹ Cf. *Cambridge Ancient Hist.*, XI, p. 553–554.

² A.H.M. Jones, *The cities of the eastern roman provinces*, Oxford, 1937, p. 556 Cf. P. Skok, *Beiträge zur thrakisch-illyrischen Ortsnamenforschung*, *Zeitschr. f. Ortsnamenforsch.* VIII, 1931, p. 43.

³ Fiindcă avem *Transmarisca* pe locul actualei Turtucaia. Cf. N.I. Antonovici, *Codrii și numele de Prut și Argeș*, *Bulet. Soc. R. Rom. de Geografie*, LVI, 1938.

⁴ P. Skok, *Zum Balkanlatein*, III, *Zeitschr. für romanische Philologie*, L, 1930, p. 532.

Nu este oare ciudat că numele acestui râu, ca de altfel acel al Prutului moldovenesc (*Pyretos*), își adâncește rădăcina în vechiul vocabular getic ori scitic, care trebuie să fi cunoscut măcar în parte, în epoca năvălirilor, o renaștere asemănătoare aceleia a altor vorbiri indigene? [70]

*
* *
*

Dar trebuie să considerăm, așa cum am făcut-o aiurea, datele arheologiei. Nu este vorba de a reface aici catalogul obiectelor și inscripțiilor, care pot dovedi că o populație de origine romană a continuat să locuiască, în unele regiuni ale Daciei, multă vreme după părăsirea orânduită de Aurelian, împăratul a cărui mamă era și ea o emigrată transdunăreană. „*I se verifică prezența – ne spune un memoriu recent – în Oltenia (Drobeta, Romula și în altă părți) și într-o mică măsură în Dacia Superioară, în Transilvania (parțial, cu caractere creștine) în tot timpul secolului al IV-lea și foarte probabil, în al V-lea*“¹. Nu mai insist asupra enigmei statuii de împărăteasă, păstrată lângă Apulum (Alba-Iulia), – dl. Ferri o socotește din a doua jumătate a secolului al III-lea (în orice caz nu după 270!) –, dar a cărei înfățișare seamănă în chip straniu cu Victoriile de pe Arcul lui Constantin de la Roma, care sunt mai târzii cu aproape un veac². Nu aceasta este însă problema.

Ceea ce trebuie să aflăm este dacă arheologia Daciei din timpul năvălirilor lasă să se întrezărească aceeași întoarcere la formele preromane care caracterizează arta altor regiuni ale imperiului; dacă particularismul dacic, despre care am găsit urme evidente în izvoarele istorice propriu-zise, a influențat spiritul local al satelor în manifestările primitive ale artei lor; dacă, într-un cuvânt, Dacia se lasă integrată, din acest punct de vedere, în evoluția generală a lumii romane, ori dacă ea constituie cu adevărat o excepție care iese din regula comună. Impresia unei întoarceri la forme arhaice o ai parcurgând galeriile de sculptură din epoca romană din regiunea dunăreană. În orice clipă se impun comparații, fie cu arta greacă

¹ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1938, p. 81. Pentru Drobeta, vezi Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine: Drobeta, L'Archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 7 și urm.

² *Arte romana sul Danubio*, p. 303–304.

primitivă ori arta etruscă, sau cu iliricul Latène, fie chiar cu Evul Mediu oriental, pe care îl vestește rigiditatea asiatică a basoreliefurilor de la Adamclisi¹. Dar acestea nu sunt decât impresii.

Săpăturile care nu sunt încă decât la începutul lor au dat la iveală, până acum, un număr oarecare de obiecte care îngăduie o îndoită clasificare. Sunt acelea care se atribuie obișnuit năvălitorilor germanici ai Daciei, din secolul al IV-lea până în al VI-lea.

O hartă a fibulelor a fost alcătuită acum câțiva ani²: ea cuprinde numele câtorva localități ardelenice: Alba-Iulia, Oradea, Arad, Pecica, Timișoara, Periam; Sântana de Mureș, care a dat la iveală un întreg cimitir germanic local. I se mai pot adăuga, în Transilvania³: Șimleul-Silvaniei, al cărui tezaur conține obiecte de o valoare remarcabilă; Apahida, în județul Cluj, unde s-a descoperit o dată cu vasele de argint și bijuterii de aur, o fibulă⁴ și inelul cu inscripția *Omharus*; Turda, unde-și fac apariția caracterele runice; Valea lui Mihai, în sfârșit, și Apa, în județul Sătmăr, fără a uita Lechința de Mureș.

În Moldova, aproape de Roman, fibule de un tip caracteristic, derivate de la acel din Kertch, pot fi trecute în aceeași categorie⁵.

Să nu uităm nici obiectele găsite la Concești, la începutul acestui secol și păstrate astăzi la Muzeul Ermitaj din Leningrad. Este acolo un amestec caracteristic de elemente care păstrează urme clasice, o mare

¹ S. Ferri, *op. cit.*, p. 122, 143, 360, 377 și urm. Cf. St. Paulovics, *Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa)*, Arch. Hungarica, II, 9, 97; Ed. Beninger, *Ein westgotisches Brandgrab von Maros-Lekincza (Siebenbürgen)*, Mannus, XXX, 1938, p. 127 menționează în mod deosebit o *Renaissance des Latène* pentru această epocă.

² Ed. Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931, p. 11. Cf. de asemenea articolul amintit mai sus, Mannus, XXX, p. 128 și hărțile care însoțesc articolul lui Török Gyula, *Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit*, Dolgozatok-Travaux, XII, 1936, p. 145, 151, 177. Datoresc o mare parte din indicațiunile ce urmează, amabilității d-lui I. Nestor, de la Muzeul de Antichități din București.

³ Am reprodus lista lui Const. C. Giurescu, *Mormântul germanic de la Chiojdu*, Rev. Ist. Rom., V-VI, 1935-36, p. 336 și urm., căreia trebuie să i se adauge E. Beninger, *Ein westgotisches Brandgrab*, Mannus, XXX, p. 122 și urm.

⁴ Despre caracterul «spätrömisch» al acestui obiect, cf. A. Rigel, *Spätrömische Kunstindustrie*, p. 274, 286.

⁵ Cf. V. Dumitrescu, *Une tombe de l'époque des migrations*, Rev. Ist. Română, IV, 1934, p. 76 și urm.

amforă de argint cu reliefuri mitologice, și de ornamente de o inspirație barbară necontestabilă, cum este peștele cu cap de păsare, care amintește mult unele agrafe ale Muzeului din Zürich¹.

Amintim, de asemenea, în Muntenia, descoperirea a două tezaure de epocă diferită găsite la Coșovenii de Jos, dintre care cel de al doilea dovedește existența rămășițelor unui popor germanic – fără îndoială goții – din epoca târzie a luptelor lui Mauriciu împotriva avarilor și slavilor la Dunăre².

Adăugăm, în sfârșit, mărețul tezaur de la Pietroasa și mormântul mai modest de la Chiojdu, din județul Buzău, datate către sfârșitul secolului al IV-lea³ și fără îndoială contemporane retragerii vizigoților în fața hunilor. Este de ajuns pentru a dovedi întinderea ocupării Daciei și a regiunilor învecinate de către goți, vandali și gepizi, până la năvălirea avarilor și a imigrării masive a triburilor slave. Dar aici este vorba de obiecte aparținând năvălitorilor, de un stil străin, de origine compozită, venit cu goții, alani și popoarele barbare care le-au urmat, de pe țărmurile Mării Negre și de la hotarele Iranului. Nu e nimic local, specific Daciei: fibule de același tip se găsesc pretutindeni, în Europa, unde năvălitorii le-au dus cu ei.

După cum a spus-o arheologul austriac Riegl, „*am păstrat din epoca ce se întinde de la domnia lui Constantin la aceea a lui Carol cel Mare o foarte bogată moștenire de la franci, alani, burgunzi, longobarzi, vizigoți sau alți germani de la Nord și, dimpotrivă, nu ne-a rămas aproape nimic de la romani ori de la romanii din Orient* [71]. *S-a tras concluzia puțin cam pripită că romanii occidentali, cu atât mai puțin, n-au avut, după căderea imperiului, nici un fel de artă industrială iar cuceritorii barbari și-au însușit creația artistică în același timp cu stăpânirea politică*“⁴. De altfel, cu toate că e o tendință de a atribui toate obiectele acestui stil cuceritorilor alani, germani, huni sau avari, s-ar putea foarte bine să fie și astfel.

¹ Cf. L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antike*, Berlin-Leipzig, 1929, p. 123–127.

² I. Nestor și C. Nicolaescu-Plopșor, *Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu, Germania*, XXII, 1938, p. 41. Cf. C. Nicolaescu-Plopșor, *Ein Schatzfund der Gruppe Untersiebenbrunn von Coșoveni, Ibidem*, XVII, 1933, p. 272 și urm.

³ C.C. Giurescu, *art. cit.*, p. 346. Trebuie desigur amintite lucrările lui C. Diclescu, *Die Gepiden*, Leipzig, 1922 și *Die Goten und Wandalen in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923 (Mannus-Bibl., 24) ale căror concluzii, câteodată excesive, au dat loc la numeroase discuții.

⁴ *Spätromische Kunstindustrie*, ed. II, p. 833.

Moda a fost întotdeauna o chestiune de influență: la Constantinopol, în timpul lui Iustinian, tinerimea elegantă a facțiunii albastre îmbrăca costumul hunilor. La fel în Galia, în epoca merovingiană: „*Chiar în timp de pace, galo-romanul luase obiceiul de a purta sabia și de a se îmbrăca cu haine strânse pe trup, după obiceiul barbarilor. La moarte, voia să fie îngropat cu armele sale, ca și luptătorul franc. De aici, înfățișarea cu totul barbară a mormintelor din acest timp. Pretinsele «cimitire france» sunt în realitate, în cea mai mare parte, cimitire galo-romane*”¹. Aceste concluzii pot fi aplicate de asemenea, în unele cazuri, Daciei.

Iată cu toate acestea ceva deosebit: „*Continuitatea romano-sarmată în Banat, foarte bine demonstrată de Patsch, adânc cunoscător al stării de lucruri din Sud-Estul Europei, nu lipsește nici în Transilvania. Cimitirele din Sântana și din Lechința cu obiectele lor de ceramică gotică, romană-provincială, dar, de asemenea autohtonă (dakische Stempelkeramik), nu sunt decât o slabă dovadă, dar totuși hotărâtoare... Cazul s-a produs, remarcă în această privință dl. Daicoviciu [72], al unei populații indigene care începe să revină la formele și stilurile vechi, influențată puternic și de arta stăpânilor țării... Aceeași ceramică autohtonă de la Lechința se găsește mai târziu (secolul al V-lea și al VI-lea) în cimitirul gepid de la Bandul de Câmpie (vezi Kovács, Dolgozatok-Travaux, IV, p. 279 și urm. și pl. 74); în cimitirul din secolul al IV-lea, al V-lea și al VI-lea, de curând descoperit la Teiuș (Alba) se găsesc vase romane provinciale, târzii*”².

Cimitirul din Sântana de Mureș a fost de curând obiectul unei conștiințioase lucrări, a cărei tipărire ar fi de dorit³; mă mărginesc să rezum aici concluziile autorului. Sunt două argumente principale în favoarea unei populații autohtone care și-a îngropat morții pe țărmurile râului ardelean. Lipsesc

¹ F. Lot, *Les Invasions germaniques*, p. 210.

² *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 81–82. Cf. A. Alföldi, *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, *Archaeologia Hungarica*, IX, 1932, p. 46: „Die zweite Gruppe der grauen Henkelkrüge der Hunnenzeit kann entwicklungsgeichtlich besser erfasst werden. Ihre Wurzel liegen – wenigstens zum Teil – in ihrem engeren Verbreitungsgebiete selbst und greift auf die Tradition der hiesigen La Tène Zeit zurück“ și „Die Technik der Glättung wurzelt überall in der nämlichen Epoche“.

³ M.G. Petrescu-Dâmbovița, *Cimitirul de la Sântana de Mureș din epoca migrațiunilor*, teză prezentată în 1937 la Facultatea de Litere din București. Datorită amabilității autorului, i-am putut consulta manuscrisul.

armele ofensive; nu există decât o singură spadă, care nici nu s-a găsit în morminte, și cuțite care fac mai degrabă impresia că au fost destinate unei indeletniciri casnice. Nu este un indiciu al unei comunități de războinici și cu atât mai puțin de războinici nomazi, ci al unei populații stabile și pașnice. Epoca cea mai potrivită unei asemenea stări poate fi prima jumătate a secolului al IV-lea, după pacea încheiată de Constantin cu goții, la 332.

Dar mai ales ceramica este în mod vădit o supraviețuire a stilului Latène, deci a unor obiceiuri locale, a unor tradiții strămoșești, autohtone, a căror apropiere de cele de la Apahida care se leagă, de asemenea, de stilul Latène, este evidentă. Fibulele găsite în mormintele de la Sântana ar reprezenta, dimpotrivă, influența goților, care puteau foarte bine trăi în acea vreme în bună vecinătate cu indigenii. Amintim, cu privire la această chestiune, că mai e încă la unii autori, și nu dintre cei neînsemnați, o contradicție pe care nu putem să n-o relevăm. Așa de pildă dl. Beninger, în lucrarea sa bine cunoscută asupra expediției vizigoților și alanilor în Europa Centrală, după ce a afirmat la început îndoielile sale cu privire la dăinuirea elementelor romane ori romanizate în Transilvania, în vremea frământată a năvălirilor care au străbătut această provincie¹, sfârșește prin a atribui vizigoților urmele arheologice care arată o populație ce se bucură, la un moment dat, de o liniște relativă. Nu e nici un motiv care să ne împiedice de a atribui aceste așezări unei populații autohtone.

Supraviețuirile din perioada Latène nu le întâlnim numai în Transilvania. Ceramica găsită acum doisprezece ani, în săpăturile întreprinse în Moldova de Jos, și mai ales la Vârțișcoi, aparține, ca inspirație și tehnică, aceleiași epoci, dar fibulele și o monedă permit datarea acestei descoperiri: ea poate fi așezată între sfârșitul veacului al III-lea și al IV-lea al erei noastre².

Se remarcă, alături de vase, o oglindă de metal, a cărei pereche a fost găsită la Jilava, în preajma Bucureștilor.

Acest fel de ceramică se regăsește de altfel de la un capăt la celălalt al pământului românesc. Dl. D. Rosetti, care a întreprins săpături foarte interesante în jurul Bucureștilor, a găsit exemplare asemănătoare la Jilava. Pe de altă

¹ E. Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, 1931, p. 11–12 și 126.

² G. Anîtescu, *Noi achizițiuni ale Muzeului de Antichități din Iași, Arta și Arheologia*, II, 1929, p. 8–9 ale extrasului.

parte, a mai aflat la Dămăroaia, aproape de București, o ceramică de influență romană provincială, al cărei caracter târziu îl arată o monedă a lui Iustinian¹.

Se pare că obiectele din *castrul* roman de la Frumoasa, în aceeași regiune, datate de către regretatul V. Christescu din timpul domniei lui Aurelian² ar fi în realitate tot din secolul al VI-lea³, care a văzut din nou ambele țărmuri ale Dunării, supuse influenței Romei noi⁴.

„În ceea ce privește determinarea istorică și etnică a obiectelor găsite în aceste săpături, spune cu drept cuvânt dl. Rosetti, suntem de părere că trebuie să ne ferim de a ajunge prea repede la concluzii prea precise. Se va putea judeca mai bine atunci când va fi găsită o cantitate mai mare de obiecte provenite din săpăturile făcute în România. Ne-am mărginit deci la scurte observații asupra ceramicii de tipul A și B.

Ambele categorii sunt răspândite pe tot pământul Daciei. Cea mai mare parte a așezărilor este lipsită de fortificații, chiar naturale; adesea ele ocupă terasa întinsă a unui fluviu. Pietrele de moară aflate în gropile B de la Dămăroaia confirmă presupunerea că avem a face cu o populație indigenă, stabilă, de la începutul Evului Mediu. Cele câteva fibule găsite în aceste săpături se poate să fi ajuns în posesiunea aceleiași populații autohtone, pe calea negoțului ori a schimbului“⁵.

Se cuvine, de asemenea, de a sublinia raporturile foarte strânse ce există între aceste forme, care continuă timpurile preistorice și cultura zisă de Lipița, în Sud-Estul Poloniei. „Această cultură, ne spune un studiu recent⁶, apare în Sud-Estul Poloniei către apusul epocii Latène sau mai bine la începutul epocii romane și supraviețuiește incontestabil în timpul perioadei următoare. Adunarea materialelor din săpături a permis să se constate că cultura din Lipița prezintă numeroase analogii cu civilizațiile daco-getice din România. Acest lucru ne face să credem că ea se datorea-

¹ D. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest, Germania*, XVIII, 1934, p. 207 și urm.

² *Il castro romano di Frumoasa, Bullet. della Commiss. archeologica comunale di Roma*, LX, 1932, v. III apend. p. 43.

³ Comunicată de I. Nestor.

⁴ Vezi în această privință *Cetatea lui Iustinian în Drobeta*, Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 27.

⁵ D. Rosetti, *op. cit.*, p. 213.

⁶ M. Smiszko, *Stations de la culture de Lipica*, în *Matériaux de l'époque romaine au Sud-Est de la Pologne*, Lwow, 1934, p. 32 (*Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego*).

ză unei expansiuni getice pe teritoriul Poloniei de Sud-Est. Cultura din Lipița formează așadar grupul cel mai înaintat spre Nord-Vest al civilizațiilor daco-getice, al căror centru se află în România". Aceasta era de altfel părerea lui Hadaczek, care atribuia descoperiri mai vechi unei populații autohtone care nu era nici gotică, nici slavă, trăind la izvoarele Nistrului între secolul al II-lea și al IV-lea după Hristos¹.

Nu ne putem opri de a nu ne gândi la *dacii liberi* pribegi în fața cuceririi romane, trăind la marginile *limes*-ului și rămași credincioși formelor și tradițiilor preromane, ale căror urme persistă, pe teritoriul imperiului, ca și în adăposturile primitive ale acestor disidenți.

Problema aceasta a unei populații autohtone, înainte de năvălirea și stabilirea slavilor, se pune deopotrivă, deși într-o mai mică proporție, și pentru Slovacia. Niederle presupune că în câmpul de morminte al culturii Keszthely nu sunt decât nomazi orientali din epoca avară, și slavi; poate, de asemenea, „*rămășițe ale altor populații indigene care se stabiliseră în lăuntru al Carpaților, înainte de venirea avarilor*"².

Ceea ce pare incontestabil, este, pe de o parte, influența ceramicii romane provinciale, mai ales din regiunile dunărene, asupra celei a barbarilor germanici (Krausengefässe), din care se găsesc modele până în Silezia³.

Nu este locul să reluăm discuția începută asupra acestei probleme între arheologii germani, pentru a stabili dacă această influență privește numai Transilvania sau, în general, provinciile dunărene ale imperiului⁴; ambele teze pot găsi argumente. Dar, ne putem întreba dacă moda „*dakische Stempelkeramik*“, a ceramicii locale purtând pecetea regiunilor dace, n-a dăinuit mult timp după epoca primelor năvăliri. Faptul este că îi regăsim influența la Czéke-Cejkov, în formele unor vase aparținând epocii vandale⁵.

¹ *Kultura derzecza Dniestru w. epoce cesarstwa rzymskiego, Materialy*, Krakow, XIII, p. 23-33.

² Eisner, *Slovensko v Praveku*, Bratislava, 1933, p. 337.

³ Cf. B. von Richtofen, *Germanische Krausengefässe des 4 Jh. aus der Provinz Oberschlesien, Festgabe Kossinna*, 1928, p. 73 și urm.

⁴ Vezi darea de seamă a lui Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, de H. Zeiss, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, XX, 1933, p. 31. „*Die Henkelkrüge von Kaschau (Kosice) und Laa a.d. Thaya sind nicht von den B. angezogenen siebenbürgischen Stücken abzuleiten, sondern gehen auf einen allgemeinen spätrömischen Typ zurück...*“.

⁵ E. Beninger, *Der Wandalfund von Czéke-Cejkov, Annalen des naturhistorischen Museums in Wien*, XLV, 1931, p. 210 și urm.

Pe de altă parte, este destul de evident că tehnica autohtonă Latène a supraviețuit părăsirii provinciei¹. Dovezile sunt numeroase, și nu se mărginesc, de altfel, la Dacia².

Ni se pare imposibil de a i se refuza continuitatea arheologică, care a fost recunoscută fără greutate altor regiuni ale imperiului³.

Întoarcerea la formele vechi este singura explicație a unui alt fapt, pe care l-au scos la iveală cercetările recente asupra ceramicii românești. Vase de-o formă preistorică se întâlnesc și astăzi în regiunea Topliței și în Carpații de Est. Sunt căldările cu mânere (Toplița) ori tripode (Curtea de Argeș), vasele înalte din Bucovina, blidele mari din Dărmănești sau Puchenii. Desigur că formele primitive de la Cucuteni ori Vidra au fost influențate, în decursul secolelor, de către olăria română, din care se găsesc încă numeroase exemple aproape pretutindeni în România și, mai târziu, de către ceramică bizantină, care introduce smalțul⁴.

Dar dacă putem invoca persistența acestor forme preistorice ale ceramicii țărănești, ca un argument pentru susținerea continuității romane

¹ Dl. F. Altheim publică în numărul din februarie 1939 al revistei *Germanien, Monatshefte für Germanenkunde...* un articol despre întâia apariție a goților în regiunea dunăreană (*Das erste Auftreten der Goten im Donauraum*, p. 49–56), în care examinează un fragment de ceramică găsit la Poiana de R. și E. Vulpe (cf. *Dacia*, 3–4, p. 341 și urm.), precum și descoperiri mai noi, găsind în ornamentații, în formă de litere, caractere runice. Această explicație pare de altfel mai verosimilă decât pentru alte obiecte, găsite acum câțiva ani în județul Baia și a căror autenticitate e îndoielnică.

Fără a adopta în întregime concluziile autorului, în ce privește data inscripției și prezența goților în Moldova, de la începutul secolului al III-lea, – ceea ce este încă o chestiune discutabilă –, nu e mai puțin caracteristic de a găsi o inscripție germanică pe un obiect de factură cu totul locală, de tradiție getică, ale cărei urme se arată atât de puternice, la Poiana și aiurea. După cum spune pe bună dreptate, dl. Altheim, „*es darf auch daran erinnert werden, dass sie (die Goten) gerade in Siebenbürgen und seiner Nachbarschaft sich den bestehenden Lokalkulturen zunächst stark angepasst haben*“. Nu e lipsit de interes de a sublinia această nouă dovadă a dăinuirii particularismului geto-dacic în epoca celor dintâi năvălitori. Cf. și Altheim, *Die Soldatenkaiser*, 1939, p. 81, 248.

² Cf. Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug*, p. 92–94: exemple din Saaz și Deutsch-Bistritz în Boemia.

³ Cf. de ex. R.Gr. Collingwood, *Roman Britain, An Economic Survey of ancient Rome*, ed. T. Frank, III, p. 82 și urm.

⁴ Cf. materialul foarte bogat ilustrat de B. Slătineanu, *Ceramica românească*, București, 1938, p. 62 și urm.

în Dacia¹, e imposibil de explicat supraviețuirea lor, dacă nu se admite dăinuirea lor oarecum latentă, în timpul ocupației romane², și renașterea particularismului local, care se manifestă în Dacia, ca și în tot imperiul, în epoca năvălirilor [73].

* * *

Toate acestea l-au îndemnat, de curând, pe dl. Andrieșescu, o autoritate recunoscută în materie de preistorie a Daciei, să scrie aceste rânduri a căror concluzie este de prisos să o subliniem:

*„E viața celor umili, băștinași sau năvălitori, de voie sau de nevoie, din care posedăm o mărturie plastică atât de bogată în monumentul comemorativ de la Adamclisi, monumentul cel mai considerabil al romanismului al întregii Europe Centrale, Orientale și Sud-Orientale... Sunt lucruri de care inscripțiile vorbesc atât de rar, iar textele și mai puțin. Domeniul preocupărilor preistoriei la noi, ca și în alte părți, nu se oprește nici la epoca greco-romană, nici la cucerirea romană a Daciei... Ca și celelalte regiuni ale Europei de dincolo de limes-ul roman, ne găsim în situația ciudată de a trăi într-o epocă istorică lipsită de izvoare istorice sau atât de reduse, că nu se mai deduce nimic din ele, până la întemeierea Principatelor. Spre a cunoaște mai bine această lume, ce ne mai rămâne decât cercetările și săpăturile arheologice?”*³ Și tot de aceea, în privirea generală pe care o face în *l'Art préhistorique en Roumanie*, dl. Vladimir Dumitrescu a putut ajunge la concluzia că preistoria Daciei a fost întreruptă timp de două veacuri, de către romani, și că Evul Mediu, mai ales la începuturile sale, era „o nouă epocă preistorică”⁴.

Recunoaștem că nu avem încă, în această privință, o documentare prea bogată; săpăturile cer a fi urmate cu mai multă intensitate și metodă,

¹ *Ibidem*, p. 29.

² J. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, extr. din *XXII. Bericht der Römisch-Germ. Kommission*, 1933, p. 175: „Mit der dako-getischen Latènezeit kommen wir bis spät ins. I. Jahrh. n. Chr.”

³ *Artele în timpurile preistorice la noi, Arta și tehnica grafică*, iunie-septembrie 1938, p. 49. Vezi și *De la Preistorie la Evul Mediu*, p. 87 și 88.

⁴ Bucurest, 1937, p. 32.

și un repertoriu al antichităților din vremea romanilor și a celor dintâi năvăliri ar aduce același folos ca și cel întocmit, cu atâta grijă, de dl. I. Nestor pentru preistorie¹.

Dacă se apropie totuși cele câteva indicii, pe care săpăturile ni le-au dat până aici, de afirmarea categorică a unui particularism dacic, în textele istorice de la sfârșitul imperiului, nu se poate conchide decât la o evoluție cu totul asemănătoare, în Dacia, a celorlalte provincii ale Imperiului roman. S-a insistat mult, ce-i drept, asupra caracterului sălbatic al năvălirilor din secolul al III-lea care ar fi ajuns să distrugă toate urmele unei civilizații autohtone. Fragmente din Dio Cassius ni-i arată pe goții din această vreme sub zidurile Atenei, râzând de romanii închiși în orașele lor, și slăbiți de o viață sedentară²; dovadă sigură, se va spune fără îndoială, a unei barbarii neîmpăcate.

Dar un secol mai târziu, Ammianus Marcellinus, ale cărui informații sau bună credință nu pot fi puse la îndoială, mai spune despre alamani, împotriva cărora Iulian promise să lupte în Galia, că se fereau de orașe ca de niște curse³.

Nu există deci o atât de mare deosebire între goții secolului al III-lea, de mult pătrunși de influențe orientale și elenice – alfabetul runic este el însuși o dovadă – și năvălitorii care vor ocupa, unul sau două secole mai târziu, provinciile apusene ale imperiului. Și apoi, admitând că orașele au fost distruse ori părăsite, ceea ce pare mai firesc în vremea avarilor și a slavilor, nu trebuie să se uite că populația autohtonă a Daciei era pe de-a-ntregul rurală și că însăși colonizarea romană nu s-a oprit la orașe [74].

S-ar putea obiecta poate că limba română n-a păstrat nici o urmă a unei renașteri a celei a vechilor locuitori ai Daciei; desigur pentru că latina îi era incomparabil superioară și pentru că deseale migrațiuni care aduceau de dincolo de Dunăre numeroase elemente ale romanității balcanice i-au păstrat superioritatea pe care i-o dăduse de la început cucerirea Daciei: latina vulgară a triumfat așadar în Dacia asupra spiritului local, și unitatea lingvistică a poporului român îi stă și astăzi dovadă [75]. Dar

¹ *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. Autorul a pregătit, de altfel, urmarea.

² *Excerpta*, p. 170, Boissevain, III, p. 745.

³ Ammianus Marcellinus, XVI, 2–4.

câteva urme ale fondului preroman care a cunoscut, în epoca năvălirilor, o scurtă revenire la actualitate au stăruit totuși în viața rurală, în folclor și în tradițiile milenare ale artei populare¹.

Dacă datele arheologice sunt încă insuficiente pentru a o dovedi, ele ne îngăduie totuși să punem problema. Se cuvine să nu nesocotim tot ceea ce poate aduce, ca element nou, studiul obiectiv al originilor poporului român.

¹ Cf. A. Grenier, *La Gaule Romaine*, op. cit., p. 590-91: „*Ces traditions, en reparaisant au jour vers la fin du II-e siècle, semblent indiquer l'appauvrissement des centres urbains, un moindre raffinement du goût, un progrès général de la rusticité, l'affaiblissement de cette civilisation gréco-romaine qui a triomphé dans la prospérité des deux premiers siècles*“.

CAPITOLUL VII

OBSERVAȚII ASUPRA ISTORIEI ROMÂNILOR DUPĂ SECOLUL AL XIII-LEA

Primul capitol al secțiunii cărții d-lui Lot, consacrat minunii istorice a poporului român, se ocupă de problema originilor până la apariția statelor române organizate, cu ierarhia lor civilă și bisericească. Un scurt paragraf al capitolului „*populațiile indigene în Peninsula Balcanică*“, vorbește despre vlahii Balcanilor și ai Pindului și de rolul lor în alcătuirea celui de al doilea Imperiul bulgar; despre aceasta a mai fost vorba în partea privitoare la slavo-bulgari¹. Un alt doilea capitol privește întemeierea și dezvoltarea statelor românești până în zilele noastre, schiță foarte scurtă, atât cât s-a putut face în nouă pagini². Nu avem pretenția de a o completa, dar nu e de prisos de a adăuga la această privire generală asupra istoriei românești câteva observații și unele rectificări de amănunte. Pentru ca acest comentariu să fie mai limpede, va trebui să deosebim organizarea bisericească a Țărilor Române de formarea principatelor.

Trebuie să revenim mai întâi asupra unui argument din primul capitol, care privește istoria Bisericii și, în special, relațiunile românilor cu Biserica bulgară. „*Românii*, spune dl. Lot. sprijinindu-se pe mărturia d-lui Seton Watson, *au avut (până în secolul al XV-lea) aceeași metropolă ca slavii bulgarizați, Ohrida. Cât suntem de departe de Moldova, de Transilvania și chiar de Muntenia. Cât suntem de aproape, dacă românii s-au refugiat în țările sud-dunărene... cucerite de către slavi, în secolul al VII-lea*“³.

Dar asupra acestui punct, ca și asupra altora, voluminoasa lucrare a d-lui Seton Watson (a apărut de curând o ediție franceză), căruia nu i s-ar putea contesta bunele intenții, trece cu vederea multe lucruri⁴.

¹ *Les invasions barbares*, I, p. 229–30, 270–71.

² *Ibidem*, p. 290–98.

³ *Ibidem*, p. 284–85.

⁴ *A history of the Roumanians*, p. 15, 29.

Trece cu vederea, între altele, studiul profesorului Lascaris asupra relațiilor bisericii moldovenești cu patriarhatul din Peć și arhiepiscopatul de Achris (Ohrida) în secolul al XV-lea¹. Eminentul balcanist demonstrează, în mod cu totul hotărât, că singurii vlahi aflați sub dependența acestui arhiepiscopat erau acei din Balcani, și că n-a fost niciodată vorba nici de dependență canonică, nici de relații culturale strânse între Biserica moldovenească și arhiepiscopatul din Achris. A fost, e adevărat, o legendă care se alcătuiuse încă din veacul al XVII-lea, legendă datorită confuziei create de un loc rău înțeles, al traducerii slave a *Syntagmei* lui Blastares. Un mitropolit moldovean, vrăjmaș al unirii cu catolicii, a fost sfințit între 1449 și 1455, de Nicodem, patriarhul sârb din Peć. Acest episod ne arată legăturile Bisericii moldovenești cu Biserica sârbă din veacul al XV-lea, care au influențat arhitectura și artele religioase, dar nu privește deloc legături anterioare așezării unui stat și unei ierarhii bisericești în Moldova. „În ce privește Muntenia, adaugă dl. Lascaris, e inutil chiar de a discuta dacă ea a depins vreodată de arhiepiscopatul din Achris” pentru că nimic nu îndreptățește o asemenea ipoteză² [76].

În realitate, începând cu secolul al XIII-lea, Papa se plânge de „pseudo-episcopii” de rit grec care hirotonisesc preoți în eparhia episcopatului cumanilor, la hotarele Munteniei și ale Moldovei actuale. E lămurit, pe de altă parte, că vechea slavă întrebuințată în liturgia tuturor Bisericilor românești, în Transilvania, ca și în Principate, ne dovedește până la evidență influența unei ierarhii și a unei organizări bisericești slave, anterioare cuceririi ungurești, care ar fi favorizat alte înrâuriri³; e foarte probabil că acești „pseudo-episcopi” veneau din orașele bizantine, pe urmă bulgare, de la Dunăre. E și mai semnificativ faptul că termenii esențiali ai vocabularului religios au rămas latini, dar că tot ceea ce privește organizarea și liturgia aparține domeniului slav. Totuși, după ce statele românești apar în veacul al XIV-lea la Nordul Dunării, ele caută contactul direct cu patriarhatul grec din Constantinopol. De acolo Muntenia, în

¹ Acad. Roumaine, *Bullet. de la sect. hist.*, XIII, 1927, p. 129 și urm. Aceeași omisiune o face și dl. Tamás, *Arch. Eur. Centro-Orientalis*, II, p. 297.

² Lascaris, *op. cit.*, *Ibidem*, p. 142.

³ P.P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e – XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931, p. 2.

1359, primește primul său mitropolit ortodox, plecat de pe scaunul căzut al Vicinei de la Dunăre. Tot de acolo trebuia să vină, sub Alexandru cel Bun, după câteva încercări neizbutite, învoirea de a ridica la rangul de mitropolit al Moldovei, la Suceava, pe episcopul de Cetatea Albă (Akkerman) de la limanul Nistrului¹ [77]. Aceste legături lămuresc rostul atât de însemnat al domnilor munteni și moldoveni, după cucerirea Constantinopolului de către turci, ca protectori luminați ai ortodoxiei, citori a căror dărnicie ajungea foarte departe, de la mănăstirile de pe Athos la fundațiile pioase de pe muntele Sinai. E probabil ca statul bulgar, în care vlahii au fost stăpâni în prima jumătate a veacului al XIII-lea, să fi putut da românilor de la Dunăre diferite modele de organizare civilă și bisericească, titlurile câtorva demnitari de la curte, formule de cancelarie și, fără îndoială, rânduirea și ritualul serviciului religios [78]. Dar legăturile strânse cu Achris-Ohrida aparțin mai degrabă legendei decât istoriei.

Să ne întoarcem însă la problema organizării statelor dunărene. Dl. Lot a omis, pe bună dreptate, să amintească voievodatele de la Gurile Dunării de la sfârșitul secolului al XI-lea, regăsite de câțiva istorici – și nu din cei neînsemnați – în textul Anei Comnena. Pare bine stabilit astăzi că era vorba de șefi pecenegi care și-au constituit voievodate independente în ținuturile bizantine de graniță ale Dobrogei². S-ar putea da mai multă însemnătate voievodatelor semilegendare ale lui Menumorut, Glad și, mai ales, al lui Gelu, pe care Notarul anonim al regelui Béla le pomeneste în vremea cuceririi arpadiene, în Transilvania și la hotarele Banatului. Această mărturie este sprijinită de aceea a Cronicii rusești a lui Nestor; așa cum e, are valoarea unei tradiții istorice, fără să se poată identifica cu precizie faptele și persoanele [79]. E foarte probabil că au fost, începând din secolul al IX-lea, voievodate slavo-române, ale căror șefi se intitlau, după importanța lor, voievozi sau cneji și care se găseau în raporturi mai mult sau mai puțin strânse cu Imperiul bulgar. Acest nume de *cneji* a rămas; înainte chiar ca el să fi reapărut în nomenclatura oficială a Principatelor Romane, tătarii, care năvăliseră în 1241 în Transilvania,

¹ Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. a 2-a, p. 32–33, 63–64.

² Cf. pentru bibliografie *Vicina et Cetatea Albă*, p. 24–26.

numeau pe judecătorii lor *canesii*¹, fără îndoială pentru a ridica împotriva ungarilor populația băstinașă, pe care aceștia o supuseseră autorității lor.

Trebuie, deci, să considerăm că după Imperiul Asăneștilor, ieșit din revolta vlahilor balcanici împotriva asupririi bizantine, imperiu care devine tot mai bulgar ca spirit și tradiție, în cursul veacului al XIII-lea, primele stăpâniri românești la Nordul Dunării sunt, pe malul drept al Oltului, voievodatul lui Litovoi și *cnezatele* lui Ioan și Farcaș, iar pe malul stâng al acestui râu, în Muntenia propriu-zisă, voievodatul lui Seneslau; ele sunt anume arătate, în concesiunea făcută ordinului Sfântului Ioan de Ierusalim de către regele Ungariei Bela al IV-lea, în 1247. Nu se mai face mențiune după această dată de Seneslau; dimpotrivă, numele lui Litovoi se regăsește în 1279, când a pierit într-o luptă împotriva ungarilor, ale căror drepturi suzerane refuzase să le recunoască. Fratele său Barbat a trebuit să se răscumpere cu un preț mare.

După aceste evenimente, nu mai găsim decât aluzii destul de vagi, până în 1324 când apare Basarab, fiul lui Tihomir, întemeietorul dinastiei care a creat principatul muntean. Numele de Basarab este fără îndoială de origine cumană; nu e imposibil ca vecinătatea cumanilor în secolul al XII-lea și al XIII-lea să fi lăsat Munteniei numele primei sale familii dominante. În ce le privește pe acelea ale lui Litovoi și Tihomir, ele sunt evident slave și nu e de mirare că le regăsim în aceeași formă, la începutul secolului al XIII-lea, la Sudul Dunării, în regiunea macedoneană a Skopliei². E o dovadă mai mult a contactului permanent între populația slavă și românească a acestor ținuturi.

Statul lui Basarab, al cărui centru se găsea fără îndoială, la începutul secolului al XIV-lea, în ținuturile Munteniei de pe malul stâng la Oltului, trebuie să fi urmat voievodatului lui Seneslau, cu toate că ar fi imposibil să precizăm data și condițiile politice ori dinastice ale acestei succesiuni. Nu putem trece însă cu vederea o coincidență, pentru că din ea se poate desprinde și o concluzie. Către sfârșitul veacului al XIII-lea, sub ultimii Arpadieni, tendința constituțională a regilor Ungariei era de-a constitui în Transilvania comunități naționale (*universitates*), cum s-a și realizat

¹ Rogerii *Carmen Miserabile*, ed. Popa Lisseanu, *Izv. Ist. Românilor*, V, p. 49.

² A. Soloviev, *Les Serbes et le droit byzantin à Skoplje*, *Glasnik Srpskog Naucnog Drustva*, XV–XVI, 1935–36, p. 29 și urm.

pentru sași și secui. Și românii din Ardeal păreau a se îndruma spre această stare, deopotrivă cu celelalte neamuri privilegiate. În 1291 mai vedem apărând într-o diplomă *universi nobiles, Saxones, Syculi et Olachi*. Pe urmă însă, această evoluție a fost întreruptă, iar *Valahii* au rămas excluși de la asemenea privilegii¹.

Nu cumva încheierea principatului „*transalpin*” al Țării Românești, care era să să-și întindă apanajele și dincolo de Carpați, va fi oprit constituirea unei comunități naționale a românilor supuși coroanei Sf. Ștefan? Răspunsul la această întrebare ar lămuri și tradiția „descălecării” legendarului Negru Vodă și a anului 1290 [80]. Dar de voim să ne mărginim la fapte precise, documentele ni-l arată pe Basarab ca pe cel dintâi domnitor al unui stat românesc puternic și independent, pe malul stâng al Dunării. Domnia întemeietorului se sfârșește în 1352²; de la el se poate socoti organizarea principatului și influența sa politică în sistemul alianței tătarești și bulgare, însemnat prin prezența unui contingent *valah* la bătălia de la Velbuzd împotriva sârbilor; tot el afirmă puterea militară a noului stat, zdrobind în munți, în 1330, armata lui Carol Robert de Anjou, regele Ungariei. Această bătălie, zisă de la Posada, este pentru istoria românească echivalentul luptelor liberatoare, aproape contemporane, de la Morgarten sau de la Sempach, pentru confederația elvețiană. În timpul acestei domnii, de aproape o jumătate de secol, s-a efectuat reunirea micilor voievodate, răspândite de la Carpați la Dunăre, până la gurile fluviului unde încă se menținea, către 1350, stăpânirea tătarească [81].

Principatul Moldovei se desparte puțin mai târziu de suzeranitatea ungurească. Totuși s-ar putea crede, pe la 1325, în existența unui voievod mai mult sau mai puțin vasal al Poloniei și e sigur că în secolul al XIII-lea Moldova a trebuit să sufere influența stăpânirii mongole din Rusia Meridională și din Crimeea: un demnitar tătar se numește, în 1286, *Ymor filius Molday*³. În primii ani ai secolului al XIV-lea, geografii arabi și

¹ H. Schönebaum, *Der politische u. kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis z. Ende des Arpadenreiches*, *Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa*, II, 1938, p. 38–39.

² Gh.I. Brătianu, *Les fouilles de Curtea de Argeș*, *Revue Archéologique*, XIII, 1921, p. 1 și urm.

³ *Vicina et Cetatea Albă*, p. 119. Aceasta nu înseamnă o nouă etimologie a numelui Moldovei, cum pare a crede dl. Decei, *Revue de Transylvanie*, IV, p. 452, ci numai că acest nume era răspândit înainte de data cunoscută a întemeierii principatului.

italieni își înfățișau această țară ca un refugiu al alanilor, triburi iranienne dislocate de invazia tătară. Numele orașului Iași, orașul Așilor, sau al Alanilor, este o ultimă mărturie a așezării lor¹. A fost, de asemenea, o influență a principatului rus al Galiției, absorbit în urmă de către Polonia, ceea ce a îngăduit Moldovei să se dezvolte. Dacă noul principat, întemeiat de Bogdan, a putut să se întindă atât de repede până la Nistru și la *Marea cea Mare*, e pentru că se găsea pe marea cale comercială care lega orașele Galiției de Marea Neagră: iată deci că aici drumul a putut să creeze statul [82].

Întreagă această perioadă, deși e mai puțin obscură decât aceea a originilor, este încă plină de confuziuni și lacune.

Se știe, de pildă, aproape până la fiecare manuscris, care era în Franța catalogul „bibliotecii” lui Carol al V-lea, în timp ce nu s-a putut stabili cu o întreagă certitudine, cronologia contemporană a domnilor Munteniei și ai Moldovei. Ceea ce pare aproape sigur e că în Țara Românească tradiția *coborârii*, a unei *descălecări* a românilor din Transilvania, care ar fi întemeiat statul sub domnia unui *Negru Voievod*, legendar, dispare tot mai mult, în fața unei realități istorice care ne arată, din ce în ce mai limpede, un principat autonom, cu o dinastie cu nume cuman, „adunând” micile voievodate din Mica și Marea Valahie, aproape după cum țarii Moscovei vor *aduna* mai târziu pământurile rusești; Basarabii vor sfârși prin a-și întinde, puțin câte puțin, stăpânirea lor, până au înlocuit la Gurile Dunării și în Dobrogea pe aceea a hanilor mongoli din Kipciak și a vasalilor și auxiliarilor lor, stăpânitorii turci și țari de origine cumană, care domneau în Bulgaria la sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui de al XIV-lea. Din contră, Moldova a fost într-adevăr întemeiată, ca stat unitar, printr-o emigrație a micii nobilimi române din Maramureș, răzvrătită împotriva lui Ludovic I al Ungariei; acești cuceritori au întâlnit în noul lor domeniu rămășițele stăpânirii tătare, triburile slavo-române ale țării brodnicilor, urmașii cumanilor și ai alanilor. Aceasta a dat poate aristocrației moldovenesti din primele veacuri un caracter mai puțin omogen, mai pătruns de elemente străine, a căror prezență rezultă de altfel și din curenții schimbului, din nevoile negoțului; acestea făceau din capitala Sucevei și din portul de la Nistru, Cetatea Albă, etapele unei căi de tranzit și de penetrație economică.

¹ Vezi *Vicina et Cetatea Albă*, p. 43.

Această epocă e caracterizată printr-o politică de echilibru, menită să mențină între pretențiile de suzeranitate ale regilor Ungariei și ai Poloniei și exigențele rivale ale Imperiului mongol, apoi ale Imperiului otoman, independența de fapt, dacă nu de drept a Principatelor.

Aliați ai tătarilor sub Basarab, vasali ai Angevinilor Ungariei sub fiul său și sub Vlaicu, aliați ai turcilor sub Radu, auxiliari ai cruciaților și ai lui Sigismund la Nicopole, sub Mircea, domnitorii Țării Românești au fost nevoiți să imprime acțiunii lor o tendință de oportunism sau mai curând de echilibru [83]; era singura politică pe care o puteau face în mod rațional suveranii unui stat mic, în grija de a-și păstra hotarele și o relativă independență, printre rivalitățile unor puteri atât de temute. Între unguri, poloni și turci în secolul al XV-lea, situația Țării Moldovenesti a fost în curând asemănătoare aceleia a surorii sale mai mari, Țara Românească a Basarabilor. Politica domnitorilor săi e definită foarte limpede în scrisoarea regelui Matei Corvin al Ungariei către senatorii poloni, din 1468, cu privire la Ștefan cel Mare, a cărui împotrivire tocmai o încercase în paguba sa, în timpul expediției sale nenorocite în Moldova: „*Noi știm prin propria sa mărturisire că el e supusul nostru, dar dacă vă măgulește cu aceleași cuvinte, o face după obiceiul său, căci tot așa se poartă cu tătarii și cu turcii, pentru ca, printre atâți stăpâni deosebiți, viclenia sa să poată rămânea cât mai mult timp nepedepsită*“¹. Când primejdia turcească a sporit, domnitorii români și-au pus nădejdea în gândul cruciadei și în iluzia înșălătoare a unei ligi europene împotriva necredincioșilor. Dar solidaritatea creștină nu mai era decât un cuvânt zadarnic, și presiunea valului otoman de neînfrânt. După a doua jumătate a secolului al XV-lea, Muntenia a fost copleșită, cu toate străduințele lui Ștefan cel Mare de a o smulge de sub supremația turcească. Moldova însăși a fost în curând desprinsă de mare; după luarea Chilie și a Cetății Albe, în 1484. Dar nu fără oarecare îndreptățire, dl. Lot oprește la anul 1526 această primă perioadă a istoriei statelor române². După dezastrul de la Mohács care a supus Ungaria pașalelor turcești și a făcut din Transilvania un al treilea

¹ Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, p. 5.

² *Les invasions barbares*, I, p. 292. Rectificăm în treacăt o scăpare din vedere din vol. II, p. 125: regele Ludovic, care a căzut la Mohacs, nu era un Angevin, ci un Iaghelon.

principat vasal al Porții, era independenței s-a încheiat; epoca atotputerniciei turcești începe. Ea n-a fost, totuși, niciodată atât de absolută ca în celelalte țări ale Europei Orientale care au suferit stăpânirea otomană. Principatele și-au păstrat întotdeauna autonomia și domnitorii lor creștini, așa că dezvoltarea culturii lor, care tinde să devină națională după secolul al XVI-lea, le aduce moștenirea Bizanțului. Din timp în timp, o trăsărire a vechiului spirit de cruciadă ridică îndrăznețe căpetenii împotriva turcilor: Ioan Vodă cel Cumplit în Moldova și, mai ales, Mihai Viteazul, a cărui domnie lasă în istoria românească „*strălucirea unui meteor*“. Există totuși tendința de a se recunoaște astăzi în marile fapte ale acestui domnitor care a putut să domnească câteva luni asupra Munteniei, Transilvaniei și Moldovei și să se gândească să răscoale Balcanii împotriva turcilor, acțiunea nu a unui singur om, ci a unei întregi clase de boieri războinici, de nobili luptători care trebuiau să rămână credincioși acestei politici, multă vreme după tragicul sfârșit al eroului lor. De altfel, la sfârșitul secolului al XVII-lea, câțiva domnitori trebuiau să folosească înaintarea imperialilor și să încerce a reveni, între creștini și musulmani, la vechea politică de echilibru. Dar era încă prea devreme și apăsarea politică și militară a Imperiului otoman era încă foarte puternică; această politică a fost fatală lui Constantin Brâncoveanu, după cum s-a dovedit a fi și alianța rusească pentru domnitorul Moldovei, Dimitrie Cantemir.

Poarta institui atunci regimul principilor fanarioți, recrutați din familiile grecești din Constantinopol, care ajungeau la această însărcinare ca la o funcție de arendaș, de încasator general al impozitelor și al tributului, datorat visteriei sultanului și aceleia, nu mai puțin pretențioase, a vizirilor și a pașalelor.

Totuși nu e de ajuns să spunem că ei se interesau de dezvoltarea evenimentelor din Europa Occidentală¹. Dacă domnia lui Petru cel Mare a însemnat în Rusia adevăratele începuturi ale epocii moderne, s-ar putea spune aproape același lucru și despre regimul fanariot în Principate. Mulți dintre acești domnitori, prea defăimați mai târziu, așa cum rezultă din actele oficiale descoperite și publicate în anii din urmă, au fost, în întreaga

¹ *Op. cit.*, p. 294.

acceptiune a cuvântului, în acest secol al XVIII-lea deschis tuturor curiozităților spiritului, reprezentanți autentici ai despotismului luminat¹.

Ar fi fost fără îndoială și mai mult, dacă nestabilitatea politică și tirania economică care le-a fost impusă de către regimul otoman nu ar fi zădărnicit străduințele lor, obligându-i să-și împileze Principatele sub biruri, pentru a satisface, în același timp, cerințele unei exploatare în regulă a provinciilor, în folosul Constantinopolului și pentru a-și garanta propriile lor interese.

Într-un paragraf consacrat slăbirii și dispariției puterii otomane dl. Lot a voit să scoată în evidență vicisitudinile războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea și repercusiunile lor asupra stării Principatelor, care le-au fost în același timp obiectivul și victima. Dacă Oltenia, anexată de către austrieci în 1718, a fost înapoiată principatului Munteniei, în 1739, Bucovina a rămas Austriei în 1777, iar Basarabia, marea provincie orientală dintre Prut și Nistru, a fost luată de către Rusia în 1812. Ar fi trebuit totuși să se insiste asupra celor două evenimente, care pregătesc dezvoltarea naționalității românești și realizarea unității sale: unirea unei părți a Bisericii transilvănene cu Roma, după cucerirea acestei provincii de către imperiali, deschidea calea literelor latine și a tradițiilor Romei. Pe de altă parte, umanismul care pătrunsese, prin Polonia, în scrierile cronicarilor moldoveni ai secolului al XVII-lea contribuise la deșteptarea interesului claselor conducătoare pentru această minunată genealogie a națiunii lor. Unitatea lingvistică atât de remarcabilă a diferitelor provincii, mai accentuată pe măsură ce se scriau și se tipăreau mai mult în limba română cărți bisericești sau scrieri istorice, dezvăluia totodată amintirile trecutului și posibilitățile viitorului. Dacă se amintește deșteptarea sentimentului național în Muntenia și în Moldova, nu se poate uita rolul ardelenilor, care aflaseră la Roma conștiința latinității lor și a unității poporului român, de dincoace și de dincolo de Carpați.

Pe de altă parte, trebuie ținut seamă, pentru „*nașterea României*“, de revoluția economică determinată de Tratatul de la Adrianopol, ale cărei consecințe au îndrumat noua politică socială a secolului al XIX-lea. Exportul, liberat de greutatea cu care îl îngreuiase odinioară regimul

¹ N. Iorga, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIII-e siècle*, *Bullet. of the Internat. Committee of Hist. Sciences*, 34, 1937, p. 101 și urm.

monopolului otoman, punea în valoare recoltele și proprietățile. O dată cu creșterea rapidă a veniturilor, noile nevoi și obiceiuri, introduse de armatele de ocupație, transformaseră moravurile patriarhale. Marea proprietate boierească, mai atentă la producția moșiilor sale, tindea să definească mai precis sarcinile vechiului regim de iobăgie și ridica astfel împotriva ei revendicările clasei țărănești: regimul capitalist, comerțul străin – grec, în porturile muntene, readuse la libertate, evreiesc în orașele moldovenești care erau, pentru negustorii din Galiția, o piață nouă și rodnică de desfacere – și problema agrară se ivesc, astfel, în același timp în Principate, smulse pe neașteptate din izolarea economică și aruncate în cursul repede și zbu-ciumat al civilizației moderne. Această îndoită revoluție, națională și socială, se manifestă cu oarecare timiditate în reformele *Regulamentului Organic*, dar află o expansiune mai completă în agitațiile politice din 1848, care ar fi trebuit menționate, fie numai pentru a înfățișa starea de spirit deosebită a provinciilor care le-au fost teatrul. În Moldova, o conspirație aristocratică a fost repede înăbușită de către poliția voievodului Moldovei Mihail Sturdza. În Muntenia, capii mișcării revoluționare, Brătienii, Rosetti, Bălcescu se inspirau din principiile *Declarației drepturilor omului* și își manifestau simpatia pentru ungurii răzvrățiți împotriva Habsburgilor. Dimpotrivă, în Transilvania, mișcarea care revendica drepturile națiunii românești, nesocotită de către statele oficiale ale provinciei, era în același timp un apel către împăratul din Viena, în tradiția răscoalelor populare ale secolului al XVIII-lea. Toate aceste împrejurări și principiul naționalităților, care inspira politica lui Napoleon al III-lea, trebuiau să ducă la Unirea Principatelor, ale cărei consecințe îndepărtate se puteau întrezări a doua zi după războiul Crimeei. Nimic nu ar putea contribui mai mult la înțelegerea istoriei unității române decât această frază, de atâtea ori citată¹, a ambasadorului Austriei la Constantinopol, în 1857, când chestiunea unirii Moldovei cu Muntenia se afla la ordinea zilei. „După o astfel de încurajare dată pretențiilor românești, cum s-ar putea crede, scria acest diplomat prevăzător, că ele se vor opri aici? Dar ar fi împotriva naturii omenеști. Românii (termenul era nou pentru cancelarii) vor găsi atunci suzeranitatea Porții o rușine și o nedreptate; ei își vor găsi țara prea mică; vor năzui la un stat independent, cuprinzând Bucovina, partea românească a Transilvaniei, Banatul, având nevoie de Balcani ca hotar“.

¹ Thouvenel, *Trois années de la question d'Orient*, Paris, 1897.

Era o viziune profetică a evenimentelor ce urmau să se desfășoare, în timpul celor șase decenii care despart 1859 de 1919, unirea Moldovei și a Munteniei de încheierea unității românești. Aceste evenimente sunt rezumate pe scurt, trimitându-se pentru amănunte la lucrarea d-lui Seton Watson. Totuși, o mențiune a domniei lui Cuza Vodă ar fi trebuit să nu înregistreze numai greșelile acestui domnitor, tratate cam sumar de istoricul scoțian, fără a releva reformele politice și sociale ale domniei și acțiunea sa îndrăzneată, pentru a câștiga independența de fapt a noului stat și, întemeiat pe principiul naționalităților, a pune înaintea Europei, chestiunea românească în toată întinderea sa și cu toate consecințele ei¹. Domnia lui Carol I e schițată în trăsături mari, cu mai multă exactitate; dar trebuie rectificată judecata asupra politicii balcanice a României, de la 1878 la 1913. E adevărat că ea n-a luat deloc parte direct la frământările peninsulei, dar ea n-a înțeles să se dezintereseze de aromânii din Macedonia, la care se deșteptau, deopotrivă, în secolul al XIX-lea, spiritul național și sentimentul unei solidarități lingvistice cu dacoromânii. Existența lor ca minoritate națională era aproape asigurată sub stăpânirea otomană; această situație a fost profund modificată, în paguba lor, de războaiele balcanice, care înlocuiau autoritățile turcești, destul de nepăsătoare în materie de limbă și religie, cu naționalismul vehement al sârbilor, al grecilor și al bulgarilor. Căci nu numai pentru a folosi situația disperată a Bulgariei în iulie 1913², ci pentru a restabili echilibrul politic al Balcanilor, zdruncinat de noul război pe care îl provocase țarul Ferdinand, au trecut trupele române Dunărea. Teritoriul care a fost anexat României prin Tratatul de la București nu reprezenta numai acoperirea strategică a Dobrogei și a portului Constanța; el constituia, întrucâtva, echivalentul populației aromâne, lăsată statelor balcanice și trebuia să servească, de altfel, după război, ca regiune de colonizare pentru elementele emigrate din Grecia și Bulgaria, în urma marilor mișcări de populație, rezultat al aplicării Tratatului de la Lausanne. Dacă regele Carol a murit în septembrie 1914, „*plin de teamă pentru viitorul poporului său*“, el întrevăzuse totuși soluția unității

¹ Vezi studiul meu *Politica externă a lui Cuza Vodă și dezvoltarea ideii de unitate națională*, *Rev. Istorică Română*, II, 1932, p. 63.

² Lot, *op. cit.*, p. 233.

românești și îl autorizase pe prim-ministrul său să semneze cu Rusia prima convenție care definea drepturile naționale ale românilor, într-o eventuală împărțire a Austro-Ungariei. Aceste împrejurări luminează, de asemenea, alcătuirea unității române și înțelesul politic și geografic al granițelor sale actuale. Ceea ce poate părea, la prima vedere, ezitare sau pierdere de timp, în acțiunea diplomatică a României din 1914–1916, nu era în realitate decât grija de a asigura recunoașterea acestor drepturi și garantarea lor de către *toate* puterile aliate¹.

¹ Nu examinăm aici conținutul vol. II, dar România, ale cărei năzuințe naționale au fost bine înțelese de autor, nu află în cele zece pagini consacrate situației actuale (p. 172–182) importanța ce s-a dat altor state, ieșite din descompunerea imperiilor. E nedrept de-a mărgini întreaga campanie din 1917 numai la numele generalului Berthelot și la bătălia de la Mărășești, atunci când se expun mai amănunțit campaniile polone ale Mareșalului Pilsudski (p. 191 și urm.). Nu e nici un cuvânt asupra luptelor românilor împotriva bolșevicilor unguri în 1919 care au determinat, împotriva Consiliului celor Patru, răsturnarea regimului comunist în Europa Centrală, prin ocuparea Budapestei. Sunt lacune ce trebuiesc semnalate pentru o nouă ediție a lucrării.

ÎNCHEIERE

Ne deosebim deci, asupra câtorva puncte importante, de rezultatele studiului atât de interesant al autorului *năvălirilor barbare*: enigma și miracolul istoric al poporului român, fără a voi câtuși de puțin să-i micșorăm valoarea sau să-i contestăm dialectica strânsă și logica riguroasă a deducțiilor sale. Noi socotim totuși că evacuarea Daciei trebuie să fie considerată, nu în virtutea unui singur text, ci în întregimea faptelor și a realităților istorice. Ea apare atunci ca un episod într-o serie de fapte asemănătoare, nu ca o „cezură definitivă” în istoria stăpânirii romane în Europa Orientală, ci așa cum s-a spus pe bună dreptate de curând, ca o „flotare”, o fluctuație strategică și politică, în apărarea dunăreană a imperiului¹. Ea a însemnat fără îndoială o retragere a granițelor romane, dar n-a întrerupt contactul permanent între cele două maluri ale Dunării și n-a împiedicat schimburile de populație și imigrațiile succesive, care au păstrat romanității orientale o suprafață de expansiune ale cărei limite depășeau în același timp șirurile Carpaților și ale Balcanilor.

Năvălirea slavă a avut desigur urmări mai însemnate: ea a făcut să pătrundă în vorbirea populațiilor romane sau romanizate ale Daciei și ale Moesiei un întreg vocabular profesional și administrativ. Ea a modificat profund, după nevoile ei, toponimia regiunilor ocupate. A dislocat mai ales – și aceasta este esențial – masa romană, împingând o parte din elementele ei la Sud-Vest și altele la Nord-Estul Peninsulei Balcanice: infiltrarea triburilor slave a împins astfel centrul romanității orientale, din care au ieșit ramuri ale poporului român, la Nordul Dunării și al Carpaților. Izvoarele istorice nu menționează această deplasare decât atunci când se

¹ Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2, p. 350.

produc – a fost cazul în secolul al VII-lea, ca și în al IX-lea – migrații masive care nu puteau să scape atenției contemporanilor; dar totdeauna, cancelariile și cronicarii se ocupau de stăpânii regiunii, slavi ori turci, fără să se intereseze de masa populației supuse stăpânirii lor. Însuși numele etnic *rumân*, moștenire necontestată de la *Romania* Imperiului de Orient, sfârși prin a avea o valoare socială peiorativă și a desemna plebea țăranilor clăcași, supuși birurilor și celorlalte angarale, după bunul plac al năvălitorilor [84 bis]. Acest obicei de a-i desemna pe români prin numele stăpânitorilor vremelnici care cârmuiau țara a stăruit până la sfârșitul Evului Mediu; el ne permite poate să identificăm poporul misterios pe care izvoarele musulmane din secolul al X-lea și al XI-lea îl ascund sub inițialele nelămurite V. n. nd.r. și ale cărui caracteristici și topografii sunt cele ale poporului român. Numele de vlahi care, începând cu secolul al X-lea se dă acestei națiuni, s-a născut fără îndoială în Balcani: a început prin a fi dat păstorilor, primii care reprezentau în masa subjugată a populației romane un element de inițiativă și de libertate. Poate trebuie să deosebim în unele texte pe *pastores Romanorum*, păstorii romanilor, băștinași ai regiunilor dunărene, de blachii sau vlachii imigrați din Peninsula Balcanică, dar în curând aceste elemente diverse ale aceluiași popor s-au contopit într-o unitate lingvistică cu atât mai remarcabilă, cu cât a asimilat repede cele câteva triburi slave rămase la Nordul Dunării și a rezistat urmărilor năvălirii maghiare și ale supremației sale politice în Transilvania. După ce se desemnează conturul unei naționalități, ideea de stat se desprinde, puțin câte puțin, din pulberea micilor voievodate, împărțite între influența bulgarilor, a Bizanțului și a ungurilor și dă naștere Imperiului vlahilor și al bulgarilor, în ultimii ani ai secolului al XII-lea. Dar la Sudul Dunării, tradiția celui dintâi Imperiu bulgar și a culturii sale slave se impune încă din timpul Asăneștilor. Statul românesc, după câteva încercări neizbutite în cursul secolului al XIII-lea, re apare în al XIV-lea, la Sud și la Est de Carpați: sunt cele două principate, acela al lui Basarab în Țara Românească, care se întinde în curând, sub suzeranitatea nominală a Ungariei Angevine, din Carpați până la posesiunile tătărăști ale Gurilor Dunării și la orașele Dobrogei; acela al domnilor Moldovei care își întinde domeniul în orbita influenței polone, până la Nistru și la Marea Neagră. De la această epocă, istoria poporului român, sub stăpânirea ungurească sau imperială, în Transilvania, sau în principatele supuse

autorității otomane după sfârșitul secolului al XV-lea, și protectoratului rusesc în al XVIII-lea, încetează de a mai fi o enigmă; ea rămâne un miracol sau mai degrabă o succesiune de miracole, dintre care cel mai recent, realizarea unității naționale, din secolul al XIX-lea și al XX-lea, la această răspântie a năvălirilor și a imperialismelor vrăjmașe care e regiunea Dunării de Jos, nu e fără îndoială cel mai neînsemnat.

S-ar putea găsi unele dintre ipotezele acestei cercetări riscante sau contestabile.

Întrucât e vorba de o enigmă, ele nu au altă pretenție decât de a propune o interpretare care să țină seama nu numai de izvoarele istorice și lingvistice, de atâtea ori cercetate, ci și de condițiile vieții reale care scapă adeseori mărturiei lor. Aș fi fericit dacă, cu prilejul acestui comentariu al unei lucrări nepărtinitoare, pe care am fi dorit să o vedem mai direct informată despre istoria românească și bibliografia sa recentă, voi putea să aduc în aceste dezbateri ceva din spiritul de obiectivitate indispensabil oricărei cercetări științifice, care i-a lipsit de atâtea ori în anii din urmă. Dacă există o cheie a enigmelor și o lămurire a miracolelor, ele nu se pot afla, cel puțin în domeniul studiilor istorice, în dezlănțuirea patimilor și a vrăjmășiilor naționale.

PROBLEMA CONTINUITĂȚII DACOROMÂNE*

ÎN LEGĂTURĂ CU NOILE OBSERVAȚII
ALE D-LUI FERDINAND LOT

Elaborarea unei lucrări științifice nu se încheie o dată cu publicarea ei. Dacă lectura ei trezește interes în cercul de specialiști cărora li se adresează sau chiar în rândurile unui public mai larg, dornic să se informeze mai amănunțit asupra unor anumite probleme, pentru autorul ei este foarte important să adune criticile și să-și compare punctele de vedere cu ale celor care au alte păreri, să-și corecteze greșelile și să-și remedieze lacunele. Dacă are ocazia să pregătească o nouă ediție a cărții, el va putea beneficia de observațiile ce i-au fost făcute, aducând corecturile și adăugirile necesare, adesea refăcând chiar lucrarea de la un capăt la celălalt, spre a-i conferi în felul acesta o nouă formă. Aceasta este, firește, una dintre îndatoririle cele mai plăcute și mai folositoare ale istoricului.

Din păcate, lucrul acesta este greu de realizat în împrejurările actuale. Relațiile științifice internaționale sunt, ca să zicem așa, ca și inexistente – cel puțin între Europa continentală și restul lumii; războiul care a distrus atâtea valori a suspendat aproape complet și cursul schimburilor intelectuale. Revistele din care ne informam în mod normal asupra diverselor lucrări publicate pe cele două emisfere ale globului au fost și ele silite să-și înceteze apariția sau să-și restrângă obligatoriu câmpul investigațiilor. În România, situația aceasta ne-a fost impusă o dată cu începutul ostilităților; este suficient să arăt că n-am putut lua cunoștință de unele lucrări apărute în Anglia sau în America, în 1939 sau 1940, decât după indicațiile bibliografice, din *Istoric Marxist*, revista sovietică de istorie din

* Acest studiu a apărut în anul 1944, în *Bibliothèque du Sud-Est Européen*.

care mi-am procurat câteva exemplare în timpul campaniei din Ucraina, în 1941!

Este lesne de înțeles, așadar, cu cât interes am citit „observațiile“ ce mi-au fost comunicate prin bunăvoința colegului meu, dl. C. Marinescu; ele reprezintă notele redactate de către profesorul nostru, dl. Ferdinand Lot, pe marginea celei de-a doua ediții a lucrării scrise de mine, incitat de una dintre cărțile sale, lucrare ce preia chiar titlul unuia dintre capitolele cărții: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. Cei ce au citit-o își vor aminti, poate, că punctul de plecare al micului meu volum a fost tocmai capitolul astfel intitulat din ampla lucrare *Les Invasions barbares* a ilustrului medievist. Punctul de vedere al d-lui Lot, adept al tezei imigrării, m-a determinat să reiau examinarea problemei și să intervin în discuția ce datează de aproape două secole, asupra continuității dacoromâne. Rezultatul a fost o cârtică pe care am revizuit-o de mai multe ori, adăugându-i date noi cu ocazia publicării ei în limba română, apoi în germană și italiană, precum și într-o nouă ediție franceză, a doua, apărută în cursul anului trecut. Nu am avut nici o posibilitate să aflu opinii autorizate, formulate de către specialiștii străini¹, asupra ultimei versiuni a lucrării mele; de aceea observațiile autorului *Invaziilor barbare* veneau la momentul potrivit spre a înnodea firul întrerupt de patru ani, aducându-mi ajutorul prețios al unei critici obiective în activitatea mea de revizuire a lucrării.

Așa cum se va vedea însă mai departe, „notițele scrise în grabă“ pe care profesorul meu mi-a acordat libertatea să le folosesc cum vreau, deși le considera „prea grăbite spre a merita să fie publicate“, aduc în problema pe care ne-am propus să o reluăm aici o contribuție mai importantă decât consideră domnia sa. Ele pun în lumină punctele din argumentația noastră la care aderă, dar și pe cele la care are de adus obiecții, indicându-ne astfel mai clar asupra căror probleme se cuvine să insistăm și unde ar fi de prisos să mai adăugăm, de acum încolo, noi dovezi. Foarte recent, un eminent specialist român în problema controversei dacoromâne ne-a propus ca, împreună cu câțiva confrăți autorizați, să examinăm diversele elemente ale chestiunii, să cântărim argumentele pentru și contra din această dezbateră, reușind în felul acesta să stabilim anumite trăsături esențiale, de la care ar putea porni cercetările viitoare.

¹ Cu excepția unui autor spaniol, S. Montero Diaz, *Milagro, pero no enigma*, în *Revista de la Universidad de Madrid, Letras*, III, 1943, p. 247–255. În ediția a doua am putut folosi observațiile d-lui Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Universitatea din Cluj-Sibiu, III.

Observațiile d-lui Ferdinand Lot constituie fără îndoială un punct de plecare valoros pentru acest nou examen al vechii probleme a originii românilor. Ele evidențiază, mai bine chiar decât ar fi putut-o face cercetări mai atente și de dimensiuni mai ample, evoluția unui spirit critic esențialmente obiectiv, a cărui atitudine este riguros determinată de deducțiile științifice și de o deplină bună credință, într-o problemă dintre cele mai delicate și mai dezbătute din istoria Europei medievale, problemă a cărei rezolvare mai poate încă influența politica Europei actuale.

Să-i lăsăm însă cuvântul d-lui Lot; iată, deci, textul notelor sale, așa cum ne-a fost transmis.

Unele observații asupra cărții lui Gh.I. Brătianu: Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain, ediția a II-a.

Trebuie apreciat, de la bun început, tonul care este foarte potrivit și diferă de cel din scrierile pătrunse de ură și perfidie ale ungarilor și ale unor vecini ai României.

Expunerea este simplă, fără patimă. Autorul se abține să manifeste vreo urmă de ironie, chiar și față de tezele categoric absurde.

Prin concluzii se dovedește a fi un istoric elevat.

Îmi voi expune acum, pe scurt, rezervele față de argumentele autorului.

Pentru el, ca și pentru Iorga, evacuarea din 271 nu reprezintă decât un episod. Deplasări de populație au avut loc continuu, din secolul al III-lea, până în secolul al IX-lea, cel puțin, de la Nordul la Sudul Dunării, precum și de la Sud spre Nord. Din acest fapt autorul trage concluzii în favoarea opiniei continuității populației dacoromâne și a limbii latine. Dunărea nu a constituit o barieră reală (p. 67–82).

Nu mă convinge. Aceste treceri au fost efectuate de către prizonieri sau negustori. Ele nu sunt doveditoare.

Nici reconstruirea monumentului Tropaeum Traiani sau întemeierea cetății Constantiniana Daphne și stabilirea capetelor de pod pe malul stâng al Dunării nu sunt edificatoare în acest sens. Fenomene asemănătoare se pot observa și pe Rin, ceea ce nu înseamnă că malul drept al fluviului nu a fost golit de celți și de romani. Acele Campi Decumati au fost germanizate încă din secolele al III-lea și al IV-lea.

Admit fără rezerve faptul că tăcerea textelor în legătură cu dacoromanii timp de aproape zece secole nu este un argument hotărâtor împotriva conti-

nuității unei populații romanizate la Nordul Dunării. Este foarte adevărat că cei din Evul Mediu desemnau un ținut cu numele populației stăpânitoare. Dacia nord-dunăreană era pentru ei *Sarmatia* sau *Goția*, după cum și *Galia* era *Francia*, *Italia* era *Longobardia*, *Spania* era *Goția* sau *Vandalicia* etc., deși francii, longobarzii, vizigoții sau vandalii nu reprezentau decât o foarte slabă minoritate în cadrul populațiilor indigene. La fel, mai târziu, *Valahia* a fost pentru ei *Cumania*.

Totuși, textele nu tac și în privința populațiilor de limbă latină de la Sudul Dunării. Ele au ocupat un spațiu mai întins decât credea Jireček. Pentru Brătianu însă, nucleul lor se găsea în Dacia de Sud, pe văile *Moravei* și *Timocului*. Mai târziu, populațiile acestea au fost împinse în *Macedonia* și în *Pind*, în timpul invaziei slavilor.

Se poate spune, e drept, că ele prezentau mai mult interes pentru Bizanț decât populațiile de la Nordul fluviului. De aceea, cronicarii bizantini s-au considerat obligați să spună o vorbă despre ele, să facă o aluzie rapidă, dar prețioasă pentru noi.

Argumentele de reținut împotriva continuității dacoromane la Nordul fluviului sunt următoarele:

1. dispariția oricărei urme de civilizație sub formă de orașe, drumuri, medalii sau monede, ceramică etc.;
2. identitatea dintre idiomul aromân și cel moldo-valah;
3. liturghia slavonă;
4. toponimia.

Să examinăm aceste patru puncte.

1. Dispariția monedelor este o dovadă că a încetat orice fel de comerț între Nordul și Sudul Dunării. La fel și în privința drumurilor. Idem în privința orașelor. Nu există nici o urmă de influență bizantină, ceea ce este grav. Ceramica redevine grosolană, preistorică (p. 122–124, 129–140). De altfel, ea poate fi opera oricărei populații. Nimic în favoarea unei continuități a dacoromanilor, dimpotrivă. Nu se păstrează nimic dacic. Avem, în schimb, mărturii ale trecerii goților, gepizilor etc. (fibule cam peste tot).

2. Identitatea totală sau aproape totală între română și aromână

Pușcariu, după ce pune problema în termeni clari (vezi Brătianu, p. 96–97), se eschivează în spatele istoricilor (p. 85), deși în acest caz lingvistica poate fi cea mai prețioasă dintre științele auxiliare ale istoriei.

Faptul că se invocă pentru explicarea acestei unități de limbă (p. 104, 167) contactele neîntrerupte (de ce neîntrerupte?) dintre Nord și Sud nu

înseamnă nimic. Există contacte și mai neîntrerupte între Nordul și Sudul Galiei și totuși, dialectele abundă, iar dialectele din Aquitania și din Provența sunt ca niște limbi aparte.

La fel în Italia, Spania, Germania.

Singurul argument valabil ar fi să se invoce observația lui Meillet (după Trubetzkoi) că limbile aparținând unui popor mai puțin evoluat se schimbă foarte puțin, chiar pe un spațiu întins, de exemplu turca, aproape identică din Sudul Siberiei până la Constantinopol. Nu se poate întâmpla la fel și cu o limbă a cărei dezvoltare s-ar fi oprit în urma unei catastrofe?

Pentru raporturile dintre albaneză și română, ideea că acele cuvinte considerate a fi albaneze în română aparțin unui substrat balcanic (p. 86) este ingenioasă și ne-ar scuti de probleme. Nu sunt de acord cu argumentul că se împrumută cuvinte numai de la o civilizație superioară, idee prea simplistă: soldații noștri din colonii împrumută cuvinte din anamită, din limbile vorbite în Sudan etc.

3. Influența slavă

Este considerabilă în vocabular, în special în cel religios, iar în cadrul vocabularului religios în special în domeniul liturghiei. Românii au stabilit contacte în toate domeniile cu populațiile slave. Cf. termenii din domeniul vieții politice (cneaz, voievod). Aceasta s-a petrecut însă la Nordul sau la Sudul fluviului? Evident, pe ambele maluri. Dar la Nordul fluviului ei au fost înlăturați sau dominați de către maghiari. Influența slavilor din Sud este mult mai puternică – slavii din Bulgaria. Limba bisericească este vechea slavonă.

În ceea ce privește Episcopia de la Ohrida (p. 142), Brătianu are dreptate: nu există nici o dovadă că vlahii și moldovenii au depins de ea. Ajunsesem și eu la aceeași concluzie, după apariția cărții mele. Este însă la fel de sigur că valahii nu au un episcopat propriu în secolul al XIII-lea. Roma se preocupa de cumani, nu de indigeni, dacă nu cumva îi confunda pe unii cu alții, ceea ce este foarte posibil.

Faptul că Vicina, situată pe Dunăre, ar fi fost episcopie ar contrazice părerea că Valahia era populată cu români. Ar fi greu de înțeles cum au stat fără episcop atâta vreme. Abia în 1359!

În legătură cu valahii și Valahia, semnalăm că autorul (p. 217) greșeste acordând acestui termen o origine bizantină, cu sensul de „păstor”. Cuvântul este germanic (vlah = Welche), și desemnează mai întâi populațiile celtice aflate în contact cu germanicii înaintea erei creștine, în spe-

cial pe acei Volcae, un mare trib galic vecin cu germanicii. Pentru germanici, celții (și apoi romanii) erau niște Volcae-Valah, după cum toți germanicii erau germani pentru francezi.

Care dintre germanici au numit valahi populațiile vorbitoare de latină cu care au intrat în contact? Goții, evident; cum însă ei se aflau și la Nord și la Sud de Dunăre, de aici nu se poate trage nici o concluzie într-un sens oarecare. Sensul de „păstor“, adoptat de bizantini, se explică prin aceea că goții și slavii au adus populația dacoromană din Balcani în situația de a se muta din loc în loc.

Cele câteva mărturii arheologice referitoare la participarea creștinismului în Dacia în secolele al III-lea – al IV-lea (p. 164–170) sunt lipsite de interes. Nu se știe cărei națiuni îi aparțineau acești câțiva creștini. Este puțin probabil ca Wulfila să-i fi creștinat pe dacoromani; nu există nici un termen gotic religios în română. Așadar, creștinarea se produce după secolele al III-lea – al V-lea. Este anterioară venirii maghiarilor. Nu există nici cuvinte maghiare în limba liturgică română.

4. Toponimia

Explicarea toponimiei slave și turcești de pe teritoriul românesc actual printr-o traducere a numelor de locuri antice (p. 106) este ingenioasă. Prezintă însă unele dificultăți. În ansamblu, Brătianu atenuează dificultățile, dar nu le înlătură totul.

Totuși, unde ar trebui să-i plasăm pe dacoromâni? Ungurii, sârbii, bulgarii și grecii sunt de acord că ei n-au ce căuta, cu nici un preț, nici în Transilvania, nici în Serbia, nici în Bulgaria, nici în Macedonia sau în Pind.

Ei n-au căzut totuși din cer și n-au ieșit nici din fundul iadului. Această unanimitate împotriva românilor incită, prin urmare, la adoptarea tezei cu privire la dăinuirea dacoromanilor la Nordul Dunării.

Am fost primul care am făcut observația că nici o mărturie sigură nu este în mod necesar și doveditoare. Afirmatia că întreaga populație din Dacia nord-dunăreană a fost adusă în Sudul fluviului poate să fie la fel de neadevărată ca și afirmația că populația romană din Nordul Alpilor (din Noricum) a fost transferată în Italia.

A priori, este mult mai probabil ca o bună parte din populație să fi rămas pe loc. Dacia se întindea pe 250 până la 300 000 de km². Presupunând un număr de 10 locuitori pe km², aceasta ar însemna două până la trei milioane de ființe omenеști. Aceștia nu pot fi transportați dintr-o dată, nici măcar în mai multe rânduri.

Trebuie să admitem însă că populația rămasă pe loc a ajuns la o condiție socială inferioară și la o mare barbarie sub stăpânitorii sarmați (?), goți, gepizi, huni, avari, slavi, maghiari. Dar numai de la slavi au adoptat creștinismul și termeni de comandament. Rămâne de stabilit dacă această populație dacoromană s-a menținut în întreaga Muntenie actuală sau numai într-o parte a ei (Oltenia).

Ar trebui extrase – Brătianu nu o face – toate denumirile românești din actele ungaro-latine din secolele al XI-lea – al XII-lea.

Dacoromanii care au venit în Sudul Dunării au fost și ei reduși la o condiție umilă, poate chiar mai umilă decât a celor din Nord. Alungați în primul rând de slavi, ei au început să rătăcească din loc în loc, ca păstori, în timp ce la Nordul fluviului dacoromanii au putut rămâne, în parte, agricultori. Ar trebui studiată, în acest sens, terminologia rurală din cele două dialecte, român și aromân.

Rămâne de explicat de ce latina a înlocuit în asemenea măsură și atât de repede limba dacă, încât în română nu se mai păstrează nici un cuvânt dac.

Nu găsesc nimic satisfăcător în această privință. Dar lingvistica este plină de mistere.

Fontenay-aux-Roses, 15 august 1943

*
* *
*

De bună seamă, nu este cazul să discut aici considerațiile preliminare, deși ele demonstrează, o dată în plus – dacă mai era nevoie – că numai o argumentație obiectivă poate influența opiniile realmente autorizate și poate modifica punctul de vedere al specialiștilor, când nu este iremediabil deformat de părtinire.

Să trecem, prin urmare, la esențial, adică la obiecții și la critici. Prima rezervă cu privire la argumentele expuse în cartea mea se referă la trecerile frecvente peste Dunăre în cursul Antichității și al Evului Mediu timpuriu, care fac din retragerea legiunilor din Dacia, ordonată de către Aurelian, un simplu episod și evidențiază o continuitate neîntreruptă în relațiile dintre un mal și celălalt al fluviului atât înainte, cât și după cucerirea romană și invazia germanică. Dl. Lot nu este convins de aceasta: „*trecerile erau efectuate de către prizonieri sau de către negustori. Nu sunt convingătoare*“. Era vorba, într-adevăr, de prizonieri sau de negus-

tori. Dar aceștia realizau adevărate „*deplasări de populație*“, așa cum s-a obișnuit întotdeauna în Orient, încă din vremurile biblice. Este firește superfluu să-i amintesc autorului lucrării *La fin du monde antique et les débuts du Moyen Âge* politica de colonizare aplicată de Imperiul roman în provinciile vecine cu *limes*-ul. Ea a fost continuată cu fidelitate de către succesorul său, Imperiul bizantin, în zonele orientale ale Noii Rome, și practică din plin chiar și de către suveranii barbari, pe măsură ce intrau în jocul politicii bizantine și sufereau influența acesteia [85].

Să amintim aici exemplele cele mai concludente: sub domnia lui Augustus, după spusele lui Strabon, 50 000 de geți sau daci au trecut Dunărea spre a se stabili în Tracia. Sub domnia lui Claudius, 100 000 de transdanubieni s-au stabilit pe malul drept al fluviului, chemați fiind aici de Tiberius Plautius Silvanus, guvernatorul Moesiei. O jumătate de secol mai târziu, valul colonizării romane începe să se reverse asupra Daciei cucerite de legiunile lui Traian, așa încât romanii au constituit, începând din epoca lui Hadrian, o parte considerabilă din populația noii provincii. Pe toată durata stăpânirii romane, mișcarea demografică din Iliria și din provinciile balcanice spre Nordul Dunării continuă. Evacuarea poruncită de Aurelian marchează un reflux, a cărui valoare numerică este categoric imposibil de precizat.

Încă de la începutul secolului al IV-lea însă, capete de pod sunt restabilite pe malul stâng. Dl. Lot obiectează că aceleași fenomene se observă și pe Rin, ceea ce nu înseamnă că malul drept al fluviului nu ar fi fost golit de celți și de romani; la aceasta se poate replica însă că „revenirea“ stăpânirii romane în provinciile romane nu depășește a doua jumătate a secolului al IV-lea, în timp ce, pe malul stâng al Dunării, ocupația garnizoanelor Noii Rome este atestată – prin mărturii arheologice – până în epoca lui Iustinian și a invaziei slavilor. Relatările care s-au păstrat despre viața și obiceiurile de la curtea lui Attila vorbesc despre numeroși romani stabiliți în preajma reședinței regelui hunilor. Unii erau fără îndoială autohtoni, alții veniseră însă de pe celălalt mal al Dunării.

În *Actele Sfântului Dimitrie* se atestă faptul că, în secolul al VII-lea, o populație captivă, originară din Macedonia, a fost așezată de către avari în Panonia, de unde a revenit pe la anul 678. La începutul secolului al IX-lea, Crum, hanul bulgar, urmând exemplul împăraților bizantini, mută și el un grup compact de familii din zona Adrianopolului în Valahia dunăreană. Elementele acestea sau măcar unele dintre ele, transplantate

împotriva dorinței lor, se întorc în patria primitivă în timpul împăratului Teofil, deci la generația următoare; e posibil ca această populație originară de la Adrianopol sau urmașii ei să se ascundă sub inițialele misterioase prin care geografii musulmani din secolele al X-lea și al XI-lea desemnează un popor creștin venit din Imperiul roman, vecin cu maghiarii la Dunăre, dar mai numeros și mai sărman decât aceștia. Adăugăm la toate aceste mărturii și pe aceea a scriitorului bizantin Kekaumenos, din secolul al XI-lea, care afirmă că strămoșii vlahilor balcanici au venit de pe malurile Dunării, din țara dacilor, ceea ce concordă cu mărturia anonimului franciscan de la 1308 care explică prin invazia maghiară imigrarea vlahilor în Macedonia și în Thessalia – deci o teză a imigrării total opusă celei preconizate de cercetătorii moderni. Din acest schimb continuu și masiv de populații în tot timpul primului mileniu al erei creștine¹, se va putea ajunge la concluzia că *pe cursul inferior al Dunării a existat o situație cu totul diferită de aceea ce se constată pe Rin, în ultima perioadă a Imperiului roman. De altfel, imperiul a dispărut în Occident, în timp ce în Peninsula Balcanică avea să se mențină încă secole întregi, sub egida Bizanțului.* Mișcările acestea „metanastazice“, cum le numește Cvijić, întâlnite și în istoria poporului sârbo-croat, constituie în mod evident un argument în favoarea continuității comunicării și a schimburilor dintre regiunile carpatice și provinciile din Balcani, precum și o explicație pentru anumite fapte istorice și filologice. În plus, am fost siliți să ne limităm numai la evenimentele de proporții suficient de mari spre a fi meritat să fie înregistrate de izvoarele istorice. Pe de altă parte, trebuie să semnalăm un punct câștigat în privința argumentului *ex silentio*, tăcerea „impresionantă“ a textelor asupra dacoromanilor timp de aproape șase secole. Ea nu mai este un argument decisiv împotriva continuității unei populații romanizate la Nordul Dunării. Este foarte clar că, în Evul Mediu, un ținut nu era desemnat prin numele majorității locuitorilor lui, ci prin acela al minorității de războinici victorioși care dețineau puterea în locul respectiv; cazul Daciei, așadar, este departe de a fi izolat. Iar pentru faptul că textele nu tac cu desăvârșire, adică și cu privire la populațiile de limbă latină din Sudul Dunării, dl. Lot însuși a găsit o explicație: acestea prezentau pentru Bizanț un interes mai

¹ De astă dată suntem total de acord cu dl. A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im 1. Jahrh. v. Chr.*, Ostmitteleuropäische Bibliothek, Budapest-Leipzig, 1942, p. 11: „In der damaligen Zeit wechselten die einzelnen Völker ihre Wohnsitze viel häufiger...“.

direct decât populațiile de la Nord de fluviu [86]. Nimic surprinzător că, începând din secolul al X-lea, există la autorii bizantini o mulțime de mărtuirii despre vlahii balcanici care întrețineau legături constante cu autoritățile imperiale, în timp ce, de cealaltă parte a Dunării, arta de a-i guverna pe barbari, ale cărei reguli au fost stabilite de Constantin Porfirogenetul într-un autentic manual, impunea să fie luați în considerare numai șefii triburilor nomade care își impuneau aici, pe rând, stăpânirea.

Am ajuns, în felul acesta, la principalele argumente „*ce trebuie reținute împotriva continuității dacoromane la Nordul Dunării*“, pe care dl. Lot a avut ideea ingenioasă să le grupeze în patru puncte principale. Le vom examina din nou în ordinea indicată de el.

I. DISPARIȚIA MONEDELOR ȘI A ORAȘELOR

Primul argument se referă la dispariția oricărei urme de civilizație romană după evacuarea provinciei: nu mai există orașe, nici drumuri, nu mai există medalii, ceramică și nici monede. Ceea ce este o dovadă „*că orice fel de comerț între Nordul și Sudul Dunării a încetat*“. Putem fi însă atât de categorici?

Este sigur că orașele din epoca romană au dispărut, deși săpăturile efectuate pe locul așezărilor lor nu au scos decât foarte rar la iveală straturi de cenușă care să ateste că ar fi avut loc incendii sau jaf, opera distrugătoare a năvălitorilor barbari. Cercetările arheologice sugerează mai curând alte concluzii. De exemplu, la Sarmizegetusa, capitala Daciei romane, trebuie să mai fi continuat câțva timp forme rudimentare de viață, în ruinele amfiteatrului și ale forumului¹. Viața urbană s-a stins încetul cu încetul și avea să moară definitiv abia în epoca avarilor și a slavilor; aceștia nu mai cunoșteau capitala Daciei decât sub numele de fortăreață (*grădiște*), denumire folosită în timpurile moderne pentru sat [87].

În ceea ce privește monedele, ne vedem siliți să-l contrazicem categoric pe dl. Lot. Circulația monetară nu a încetat în Dacia după părăsirea provinciei. Unele studii recente ne îngăduie să stabilim mai exact adevărul asupra acestei stări de lucruri. Este incontestabil faptul că, după anul 256, în Dacia nu s-au mai bătut monede; s-a tras de aici concluzia că provincia

¹ C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, București, 1942, p. 217.

a fost evacuată *în fapt* încă din timpul domniei lui Galienus. Însă tezaurerele monetare descoperite în Nordul Transilvaniei cuprind serii neîntrerupte de monede romane până la domnia lui Aurelian; pe de altă parte, s-a neglijat prea multă vreme faptul că, în anul 256, inflația monetară din imperiu a intrat în faza sa decisivă și că *antonianus de argint* conținea până la 75% aliaj, iar în curând a devenit o piesă „placată“, o monedă de aramă acoperită numai cu un strat subțire de argint. Consecințele economice și sociale ale acestui procedeu au fost studiate în detaliu; prima a fost, firește, subminarea creditului noii monede imperiale și favorizarea regimului trocului; faptele acestea sunt foarte bine cunoscute și descrise de către dl. Lot, așa încât nu mai este cazul să insistăm aici¹. Nu e de mirare să constatăm că în regiunile amenințate de invazii, cum era în momentul acela Dacia, a încetat pentru o vreme circulația unei monede depreciate; la inconvenientele rezultate din pericolele specifice situației locale se adaugă instabilitatea generală, care apăsa din ce în ce mai greu asupra vieții economice din imperiu.

Ce s-a întâmplat însă, se va pune întrebarea, după evacuarea legiunilor și a funcționarilor, ordonată de Aurelian? Nu reprezintă aceasta o „cezură“ care marchează ștergerea totală a influenței romane în Dacia și face imposibilă continuitatea?

Tocmai în legătură cu această problemă descoperirea de monede este deosebit de semnificativă². Există un *hiatus* incontestabil, dar el nu depășește ultimul sfert al veacului al III-lea – și aceasta cu unele excepții –, adică exact perioada de care a avut nevoie ca moneda imperială să se stabilizeze și să redobândească, grație reformelor lui Dioclețian, și mai ales ale lui Constantin, o valoare sigură. În Banat nu există nici măcar această întrerupere, iar pe tot restul teritoriului Daciei tezaurele monetare oferă din nou serii romane începând cu domnia lui Constantin, prelungindu-se în mai multe puncte până în epoca monedelor bizantine din secolul al VI-lea și chiar al VII-lea [88]. Tezaurul găsit la Firtușu, în Transilvania,

¹ Cf. F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, p. 63; W. Giesecke, *Antikes Geldwesen*, p. 171 și urm.; F. Oertel, în *Cambridge Ancient Hist.*, XII, p. 262 și urm.

² Am luat aceste date din excelentul studiu al d-lui Macrea, *Monetele și părăsirea Daciei*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj, III, 1936–1940, p. 271 și urm. Cf. și *Părăsirea Daciei și problema continuității daco-romane în lumina izvoarelor numismatice*, în *Omagiu I. Lupaș*, București, 1943, p. 912 și urm.

conține și monede din timpul domniei lui Heraclius¹. Așadar, influența bizantină nu lipsește; urme ale ei se găsesc și în ceramica de pe malul stâng al Dunării [89]. Este evident că populația dacoromană rămasă sub stăpânirea goților, care nu era, cu siguranță, mai dură decât a celorlalți germanici, nu a fost preocupată să tezaurizeze moneda romană depreciată care circula pe teritoriul imperiului, dar a căpătat din nou încredere în valoarea *solidus*-ului și a subdiviziunilor lui de argint sau de aramă după ce reforma lui Constantin le-a redat stabilitatea, făcând din ele, timp de secole întregi, etalonul pieței monetare. Moneda n-a mai avut căutare în Dacia atâta vreme cât își pierduse valoarea; ea își recapătă însă prestigiul în ochii locuitorilor când își redobândește greutatea și valoarea. Faptul că a fost găsită aici, și încă sub formă de tezaur, *după părăsirea oficială a provinciei*, este o dovadă clară că avea din nou căutare; la Orșova s-au găsit monede din secolul al IV-lea, în ruinele unei construcții din epoca romană. Dacă invocăm argumentul monetar, el este în favoarea continuității, și nu împotriva ei². Este bine, așadar, să fim prudenți cu unele generalizări căci, după ce examinăm detaliile cu mai multă atenție, se ajunge categoric la concluzii diferite. Ca să terminăm cu monedele, adăugăm și faptul că tezaure monetare conținând piese bizantine de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea s-au găsit în Moldova, iar în Transilvania acestea apar uneori alături de primele monede ale regilor Ungariei, care circulau în această provincie³ [90]. Comerțul a suferit cu siguranță întreruperi în timpul războaielor sau al unor năvăliri, a trecut printr-o criză aproape generală în Europa la începutul perioadei carolingiene; populația rămasă în Dacia, supusă năvălitorilor barbari, era fără îndoială din ce în ce mai săracă, iar genul ei de viață era tot mai rudimentar și mai umil; legăturile ei însă cu civilizația din Sud care, începând din secolul al IV-lea, reprezenta pentru dacoromani tradiția romană și creștină, nu s-au întrerupt

¹ Cf. despre aceasta articolul lui A. Ferenczi, *Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen*, în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 62, 1932, p. 59 și urm. Concluziile sale pot fi discutabile, dar faptul rămâne.

² Descoperirea tezaurelor monetare este, în general, considerată o dovadă a circulației monedelor pe care le conțin.

³ Vezi listele lui C. Moisil, *Monete și tezaure monetare*, în *Buletinul Soc. Numismatice Române*, V, 1913, p. 63, nr. 24 și XV, 1920, p. 78, nr. 69 și p. 81, nr. 87. Până în prezent, nu există un repertoriu complet al tezaurelor monetare descoperite pe teritoriul românesc.

niciodată complet, iar refluxul unor elemente romanizate din Peninsula Balcanică, sub presiunea crescândă a slavilor, avea să le consolideze și să mențină în mintea locuitorilor conștiința originii lor și credința față de limba lor, pe care reușeau chiar să o impună ca pe o adevărată *lingua franca* populațiilor străine ce se succedau pe teritoriul lor¹.

Concluziile ce se pot trage din studierea ceramicii sunt, de altfel, întru totul similare. „*Ceramica redevine grosolană, preistorică. Ea poate fi, de altfel, opera oricărei populații*“.

Lucrurile pot părea așa la prima vedere; am regăsit această părere și în scrierile d-lui Alföldi. Nu poate fi însă nesemnificativ, pentru un studiu obiectiv al problemei, faptul că formele grosolane din epocile barbare reproduc exact și în aceeași regiune tipurile vechi Latène din epoca geto-dacă, anterioare cuceririi romane. Obiectele nu au, prin ele însele, nimic remarcabil sau frapant, dar geografia descoperirilor și dăinuirea unor anumite habitaturi datând din epoca îndepărtată a așezărilor geto-dace până în epoca stăpânirii romane, ca și întoarcerea la formele primitive din preistorie sub domnia năvălitorilor barbari demonstrează că nu a vorba de o simplă întâmplare, ci că reapar trăsăturile caracteristice artei țărănești în momentul când viața devine iarăși mai frustă și mai primitivă. Nu avem pretenția să tragem din acest unic argument concluzii în favoarea continuității, dar el nu poate fi invocat nici împotriva ei; încadrat în ansamblul de considerații de care istoricul trebuie să țină seama, nu i se poate totuși contesta valoarea [91]. Nu este neglijabil faptul că una dintre primele urme ale trecerii goților prin Dacia, inscripția runică de la Poiana, în Sudul Moldovei, care datează fără îndoială de la începutul secolului al III-lea, se găsește pe un vas ce reproduce liniile tradiționale ale ceramicii geto-dace. Factura aceasta nu poate indica orice populație, ci aparține acelei populații care continuă niște tradiții vechi și categoric locale. În ceea ce privește fibulele, ele atestă desigur prezența goților sau a gepizilor, a căror stăpânire a durat mai mult timp în Dacia. Pot însă demonstra și influența unei mode adoptate de locuitorii provinciei, așa cum galoromanii au adoptat în epoca merovingiană armele și ornamentația noilor lor stăpâni, francii. Căci, ceea ce este verosimil în Galia de ce n-ar putea fi și în Dacia?

¹ Cf. A. Rosetti, *Istoria Limbei Române*, II, ediția a 2-a, p. 49 și urm.

² Cf. C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, p. 218 și urm. Vezi, pentru Galia, F. Lot, *Les invasions germaniques*, p. 210.

Adăugăm și faptul că absența armelor, remarcată de unii arheologi în câteva cimitire din epoca germanică în Transilvania, este categoric dovada relațiilor pașnice dintre cuceritori și populația autohtonă [92].

II. IDENTITATEA DINTRE ROMÂNĂ ȘI AROMÂNĂ

A doua obiecție a d-lui Lot este de domeniul lingvisticii, pe care o consideră de altfel, pe bună dreptate, „*cea mai prețioasă dintre științele auxiliare istoriei*“; este vorba, în speță, de identitatea sau cvasiidentitatea românei (dacoromâna) cu aromâna balcanică. *Identitate* este poate un termen care nu oglindește exact realitatea, dar există incontestabil analogii atât de mari între cele două dialecte principale ale limbii române, încât este imposibil să nu admitem originea lor comună sau să nu presupunem o arie comună de formare și de dezvoltare în prima fază. Analogiile și apropierea ce s-au putut stabili, cu ajutorul lingvisticii moderne, între română și limbile altor popoare balcanice – mai ales albaneza – constituie unul dintre principalele argumente în favoarea imigrării românilor din Peninsula Balcanică la Nordul Dunării.

Este drept că, într-un studiu anterior, dl. S. Pușcariu părea să lase în seama istoricilor sarcina de a rezolva această problemă, care privește în primul rând lingvistica; însă după apariția *Atlasului lingvistic român* (ALR), ale cărui rezultate le-a putut analiza în lucrările sale mai recente, dl. Pușcariu și-a schimbat părerea, iar lucrarea sa de sinteză asupra limbii române¹ este dovada ajutorului ce-l poate da lingvistul istoricului [93].

Domnia sa demonstrează clar faptul că graiul romanic din provinciile orientale ale imperiului s-a dezvoltat în condiții cu totul diferite de cele ale romanității occidentale.

Nu este deloc nevoie să presupunem, pentru a explica formarea limbii române, că a existat un „leagăn“ al ei, limitat la un spațiu geografic restrâns, cum a fost *Latium*-ul pentru limba latină. Examinând paralel sensul termenilor proveniți din latină în dacoromână și aromână, rezultă că, dimpotrivă, e vorba de o arie foarte întinsă; *h'ic* și *căstân* (*ficus* și *castanus*), cuvintele care denumesc în aromână smochinul și castanul, apar în regiunile meridionale ale Peninsulei Balcanice, în timp ce denumiri de substanțe minerale ca *aur* și *păcură* din dacoromână (*aurum* și *picula*) pot

¹*Limba română*, I, București, 1940.

fi localizate în bazinul Carpaților. La fel și *bour* (*bubalus*), animal care figurează pe stema principatului Moldovei. *Lună*, cu sensul de „lună a anului“, cuvânt păstrat în dacoromână, este atestat încă din inscripțiile din Dacia Traiană, iar latinescul *terminus* „capăt“ sau „hotar“ a dat în română *țarm*, „mal“, sens fără îndoială atribuit în urma părăsirii Daciei și a altor vicisitudini istorice malurilor Dunării, care marcau și hotarul imperiului. Dacă dacoromâna și aromâna s-au format și s-au dezvoltat în aceeași regiune geografică – ceea ce pare a fi un lucru foarte sigur –, această regiune trebuie categoric să fi cuprins ținuturi situate atât la Nordul cât și la Sudul Dunării, înglobând, în același timp, Carpații și Balcanii¹.

Studierea atentă a Atlasului lingvistic român a scos la lumină, începând cu lucrările d-lui Gamillscheg, alte particularități, care fac posibilă confruntarea datelor lingvistice cu cele arheologice sau istorice. E de ajuns să comparăm cele trei hărți reproduse în cartea d-lui Pușcariu: harta colonizării romane în Dacia, reconstituită de dl. Daicoviciu, unde se vede că centrele urbane întemeiate de Roma sunt grupate în Oltenia, Banat și Vestul Transilvaniei, iar în răsăritul acesteia și în Valahia dunăreană nu existau decât câteva avanposturi; harta localităților transilvănene al căror nume se termină în *-ești*, ceea ce le conferă certificat de vechime, după dl. Petrovici, și care se suprapun, majoritatea, zonei de colonizare romană; în sfârșit, aria geografică de răspândire a unor cuvinte din limba populară, de proveniență latină foarte veche: *nea* (*nivis*), *aiu* (*alium*), *păcurar* (*pecorarius*), *pedestru* (*pedester*) – cu sensul franțuzescului *piètre* „biet, prăpădit“, *sâmt* (*sanctus*), menținute toate, cu neînsemnate excepții, în Oltenia, Banat și Vestul Transilvaniei². Zona aceasta, de altfel, constituie o prelungire firească a celei din Nordul Serbiei, cuprinsă între Valea Timocului și Valea Moravei, înconjurată de graiurile sârb și bulgar, zonă unde, în urma cercetărilor lui Van Wick, s-a stabilit existența urmelor clare ale unei limbi romanice dispărute în prezent. Imaginea continuității dacoromâne și a legăturilor transdanubiene reiese, din aceste date, în mod mai pregnant decât ar fi putut-o realiza cele mai categorice mărturii istorice. „*Dacă românii din România de astăzi ar fi venit în Evul Mediu din Peninsula Balcanică* – spune dl. Pușcariu –, *după cum pretind unii, cum ar fi putut ei aduce aceste cuvinte de origine latină (dintre care unele*

¹ *Op. cit.*, p. 248.

² *Limba română*, hărțile nr. 27, 28 și 30.

nu există în Sudul Dunării) și cum e posibil ca, din întâmplare, ei să se fi stabilit tocmai în ținuturile unde populația romană fusese mai densă?”¹

Pe de altă parte, reiese la fel de limpede faptul că unele cuvinte cu semnificație similară importate din Sudul peninsulei, din greacă, din albaneză sau din limbile iugoslave, s-au răspândit în Sudul și Estul teritoriului românesc, dar nu au reușit să pătrundă în zona vestică și nordică. Se spune *zăpadă* în Muntenia în loc de *nea*, *cioban* în loc de *păcurar*, *zeamă* (ζέμα) de varză în loc de *moare* care continuă latinescul *muria*: „În expansiunea lor de la Sud spre Nord, spune dl. Pușcariu, toate aceste cuvinte s-au izbit de un zid puternic, dincolo de care se păstrează cuvinte de origine latină sau chiar prelatină. Cei ce păstrează aceste elemente vechi nu pot fi decât urmașii romanilor și ai dacilor romanizați, care au continuat să trăiască în Dacia după părăsirea oficială a provinciei, în timpul domniei lui Aurelian, adică strămoșii dacoromânilor de astăzi”². Și este la fel de util să ne amintim că, încă din epoca romană, supravegherea Dunării de Jos și a regiunilor vecine cu Valahia răsăriteană și actuala Moldova de Jos era încredințată nu guvernatorului Daciei, ci guvernatorului Moesiei Inferior. Se conturează deja două sfere de influență și de civilizație pe teritoriul românesc: una în jurul masivului vestic al Carpaților, păstrând amprenta de naștere a latinității care a reușit să asimileze vechiul fond geto-dac, iar cealaltă în jurul Gurilor Dunării, receptivă la tot felul de influențe venite din stepă sau din regiunile balcanice. În aceasta constă, în germene, întreaga problemă a originii poporului român și a formării limbii sale, în veacurile întunecate ale Evului Mediu.

Trebuie totuși să-i dăm dreptate d-lui Lot asupra unui punct. Formele acestea diferite de expresie pot reprezenta foarte bine particularități regionale, ele nu definesc dialecte distincte, precum cele din alte limbi europene. Revenim, fără să vrem, la principiul formulat de către dl. K. Jaberg: „Ceea ce caracterizează, din punctul de vedere al geografiei lingvistice, regiunile colonizate, sunt aceste mari spații unitare, formate prin amestecul dialectelor vorbite de către imigranți”³. Am încercat să-l explicăm prin marea întindere a ariei de formare a românei primitive, ca și prin deseale (ca să nu mai spunem: permanentele!) contacte între Nordul și Sudul Dunării. Recunoaștem că explicația nu este satisfăcătoare. Contactele nu

¹ *Ibidem*, p. 339.

² *Ibidem*, p. 340.

³ *Aspects géographiques du langage*, 1936, p. 31.

au împiedicat constituirea unei *langue d'oil* și a unei *langue d'oc* în Galia, pe baza cărora se opun dialectele moderne din Franța de astăzi. De asemenea, contactele nu îl ajută deloc pe un german din Nord să înțeleagă graiurile din Alpi sau pe un venețian să se facă înțeles de un toscan și, cu atât mai puțin, de un calabrez sau de un sicilian.

S-a produs, așadar, un alt fenomen subliniat de Meillet și semnalat de mine, de altfel, în altă formă, în cartea ce constituie obiectul acestor considerații: limba unui popor nu prea evoluat se schimbă mai puțin, chiar pe un spațiu întins sau, cum am arătat eu, după Pușcariu, elementul decisiv a fost „*unitatea organică a graiului rural*“, desprins de influența centrelor urbane care înregistrează inovațiile particulare și duc la separarea dialectelor. „*Tocmai starea aceasta de înapoiere a culturii a asigurat păstrarea unității limbii*“¹. Datorită faptului că romanicii orientali au fost reduși, vreme de secole, la o stare de sărăcie și mizerie, ca păstori transhumanți sau lucrători ai pământului care, la fiecare invazie, își găseau adăpost în munți sau prin păduri, ei au putut păstra în limba lor forme arhaice dispărute în alte părți, precum și această unitate remarcabilă ce apropie graiul din Basarabia de cel din Banat sau care face atât de evidentă înruderirea dintre dacoromână și aromână. Să nu uităm nici faptul că, pe harta generală a răspândirii limbilor romanice în Europa, româna constituie un element periferic și că, întotdeauna formele arhaice de limbă se păstrează la distanță de nucleul central. Studiile recente ale lui Bartoli asupra dalmatei și a albano-romanice confirmă o dată în plus această regulă².

În ceea ce privește albaneza și problema atât de discutată a influenței ei asupra românei, ideea de a se atribui așa-zisele împrumuturi luate de română din această limbă balcanică unui vechi substrat trac sau ilir, comun tuturor graiurilor din Balcani, câștigă din ce în ce mai mult teren [94]. Un lingvist român care a studiat problema, după apariția recentei lucrări a d-lui Stadtmüller despre istoria veche a Albaniei, a ajuns la concluzii ce trebuie neapărat menționate aici: „*Influența vechii limbi grecești asupra albanezei și a românei s-a exercitat în mod diferit în fiecare dintre cele două limbi, iar aceasta confirmă concluziile noastre referitoare la separarea albanezilor de români în această epocă veche. Influența slavă, la rândul ei, a avut rezultate diferite în albaneză și în română... Strămoșii*

¹ *Une énigme et un miracle historique*, ed. a II-a, p. 102.

² M. Bartoli, *Dalmatico e albano-romanico*, în vol. *Italia e Croazia*, Roma, Reale Accademia d'Italia, 1942, p. 158 și urm.

albanezilor și ai românilor au dus același gen de viață agro-pastorală, care constituie un tip de tranziție, și se găseau aproximativ la același nivel de civilizație materială și spirituală, așa încât, chiar dacă admitem împrumutul reciproc – posibil – al unor termeni (mai ales cu caracter tehnic), tot nu se vede posibilitatea justificării teoretice a împrumutului unui mare număr de cuvinte albaneze în română, cuvinte aparținând unor alte sfere... Româna s-a format pe un larg teritoriu romanizat, la Nord și la Sud de Dunăre, mai precis în Banatul actual, pe regiunea romanizată din Transilvania, în Oltenia, pe teritoriul romanizat de-a lungul Dunării până la mare, în bazinul de Vest al Drinei, la Sud de Skoplje și în Sud-Vestul Bulgariei, ceea ce corespunde vechilor provincii Moesia Inferior și Superior, Dacia și Panonia Inferior... Astfel, teritoriile locuite de strămoșii albanezilor și de strămoșii românilor se întâlneau numai la marginile lor îndepărtate, iar acolo unde se întâlneau, la Sud-Vestul teritoriului român actual și la Nord-Vestul teritoriului albanez, contactul trebuie să fi fost întreținut prin păstori nomazi, în timp ce grosul populației care vorbea românește se găsea departe, în Nordul acestui teritoriu”.¹ Dacă astăzi se găsesc cuvinte de origine comună în cele două limbi, desemnând nu expresii tehnice, ci noțiuni esențiale de limbaj și de viață (*vatră* – „cămin(!) [96], ele nu pot fi atribuite, în mod logic, decât substratului din care provin atât româna, cât și albaneza și care, de altfel, și-a pus amprenta asupra mentalității (*forma mentis*), asupra modului de a concepe și de a se exprima al tuturor popoarelor din Sud-Estul Europei, oricare ar fi limba pe care au adoptat-o mai târziu: elenă, slavă, romanică sau albaneză. Nu este deloc nevoie să ni le imaginăm rătăcind pe cărări absurde, în timp și în spațiu.

III. INFLUENȚA SLAVĂ

Desigur, prezența considerabilă în vocabular a cuvintelor de origine slavă, i-a putut induce în eroare pe unii filologi, în secolul trecut, în ceea ce privește originea și caracterul limbii române. Devine însă din ce în ce mai limpede faptul că bogăția de cuvinte nu a influențat regulile de bază ale limbii, care a rămas romanică, iar noțiunile fundamentale provin din

¹ A. Rosetti, *Albano-romanica*, în *Bulletin Linguistique*, București, X, 1942, p. 80 și 83; cf. *Istoria Limbii Române*, vol. II, ed. a II-a, p. 55 și urm.

latină chiar și în sfere ale vocabularului în care termenii slavi sunt cu mult mai numeroși. Am menționat, în altă lucrare, termenii referitori la agricultură¹ [96], pe care, conform unei păreri foarte răspândite, de la slavi ar fi învățat-o păstorii ce reprezentau baza populației românești în epoca aceea îndepărtată. Aceasta nu are totuși nici o importanță: anumiți termeni tehnici au putut fi împrumutați de la slavi, dar operațiile de bază ale muncii agricole continuă să fie denumite prin cuvinte de origine latină. E greu de admis ideea că strămoșii românilor n-ar fi știut să lucreze pământul (*a ara* – *arare*) înainte de a fi primit de la slavi termenul care desemnează instrumentul acestei munci (*plug*, provenit dintr-un cuvânt slav la rândul său împrumutat din limbile germanice). Se insistă însă în mod special asupra denumirilor de ranguri boierești și a termenilor din vocabularul religios; rezultă de aici o nouă teorie despre vechile relații slavo-române, care presupune cucerirea teritoriului românesc de către slavi și stăpânirea lor exercitată asupra românilor din secolul al V-lea până în al XII-lea, când se poate aprecia că au fost în mare parte asimilați, datorită adoptării limbii române. Influența slavă ar fi deci un fel de „superstrat” datorat clasei conducătoare care și-a impus supremația în fața poporului român și l-a silit să adopte o mare parte din vocabularul ei.

Două fapte vin în sprijinul acestei explicații. În primul rând, sensul social al cuvântului *rumân* care-l denumește pe iobagul legat de glie, ceea ce reprezintă o moștenire dintr-o epocă mai îndepărtată, când „românul” era supus unei stăpâniri străine [97]. În documentele redactate în vechea slavonă, în secolul al XV-lea, termenul folosit pentru a desemna clasele inferioare ale populației este cel de „vlah”, lucru ce confirmă această supoziție. Trebuie apoi să se țină seama și de o altă particularitate: majoritatea prenumelor domnitorilor români, în momentul în care au început să fie menționați în documentele din Principate, sunt de origine slavă. Aceasta este, fără îndoială, tot o chestiune de modă, dar faptul în sine dovedește totuși superioritatea elementului slav la un moment dat, care se manifestă, între altele, prin adoptarea acestor nume, obișnuite în rândul nobilimii [98].

Este adevărat că împrejurările istorice, pe cât ne sunt cunoscute, nu ne îngăduie să determinăm exact momentul cuceririi slave. Se poate totuși presupune că invazia slavă s-a produs mai ales în a doua jumătate a

¹ Vezi *Le problème de la continuité daco-roumaine*, II, *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, p. 54.

secolului al VI-lea, dar nu și-a putut întări stăpânirea decât sub conducerea avarilor. Aceștia sunt adevărații cuceritori; slavii nu erau, de fapt, decât ajutoarele și supușii lor¹ [99]. În această calitate s-au instalat în regiunile dunărene și balcanice, exercitându-și stăpânirea asupra populației române sau romanizate pe care au găsit-o stabilită aici. Însuși titlul de *boier* (nobil) pare a fi, în limbile slave, de origine turcă. Cei ce-l purtau erau desigur trimiși sau un fel de vasali ai hanului avar, iar începând de la sfârșitul secolului al VII-lea, ai hanului bulgar, ale cărui hoarde au traversat Dunărea și au invadat provinciile nordice din Peninsula Balcanică [100]. De aceea termenii pentru denumirile conducătorilor, împrumutați de români de la slavi, nu îi desemnează decât pe reprezentanții puterii locale, cum ar fi *cneazul*², a cărui autoritate nu depășea, în unele cazuri, sfera unui sat, sau chiar *voievodul*, al cărui teritoriu se limita la o singură vale sau la un ținut muntos. Româna l-a păstrat din latină pe *domn* (*dominus*) care-l va denumi mai târziu pe principele domnitor. Cuvântul *județ* (district) pare a fi și el foarte vechi; el presupune existența unor juzi sau judecători (*judices*), căpetenii ale unei zone anume. În sfârșit, lat. *imperator* s-a păstrat în românește ca *împărat*; titlul acesta însă era rezervat singurului împărat legitim, cel de la Constantinopol – Noua Romă. În epoca modernă, cronicarii români sau chiar documentele oficiale îl denumeau astfel pe sultan. Așadar este posibil ca și în vremurile îndepărtate, când se aflau sub stăpânirea slavilor și a stăpânilor acestora, avari sau bulgari, strămoșii românilor să fi considerat că principele legitim era totuși cel ce-și avea reședința în Bizanț, capitală care reprezenta pentru ei urmașa firească a Imperiului roman [101].

Vocabularul ecleziastic are o foarte mare importanță atât prin numărul de termeni, cât și prin semnificațiile lor. Liturghia este, într-adevăr, slavă, dar noțiunile fundamentale de cult se exprimă prin termeni latini. Sunt enumerați în majoritatea lucrărilor, vechi sau moderne, de istorie a românilor³. Iată-i pe cei mai importanți: lege (*lex*) în sens religios; cruce (*crux*); Dumnezeu (*Dominus Deus*), prescurtat în interjecția zău! (ce corespund lui *pardieu!* din franceză); Treime (*Trinitas*); Biserică (*basilica*);

¹ Aceasta este și părerea lui A. Rosetti, *Istoria limbii române*, III, p. 24 care completează teoria lui C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, ediția a 3-a, p. 262 și urm.

² Termen, de altfel, de origine germanică.

³ Vezi lista în *Histoire des Roumains* de N. Iorga, II, p. 110 și urm.

semnalăm, în legătură cu acest termen, că *ecclesia* este o inovație ce se datorează, fără îndoială, Bisericii din Africa¹, în timp ce limbile germanice și slave, desigur sub influența goților convertiți de Wulfila, au adoptat cuvântul grecesc κυριακή); preot (*presbiter* – *presbyter*), cf. sicilianul *preut*; cuminecare (*communicare*); rugăciune (*rogatio*); păcat (*peccatum*); creștin (*christianus*); păgân (*paganus*) etc. Cuvintele acestea, după cum s-a mai remarcat, poartă amprenta latinității creștine din secolul al IV-lea, epocă în care împăratul însuși și-a pus victoriile sub semnul crucii. Așadar, încă din epoca reinstaurării puterii romane pe malul stâng al Dunării, pe vremea lui Constantin și a urmașilor lui, profitând probabil și de relațiile pașnice care se stabiliseră între imperiu și goți în secolul al IV-lea, populația dacoromană s-a convertit la creștinism. *Nu au creștinat-o slavii, de la care a împrumutat mai târziu termeni privitori la liturghie și la accesoriile serviciului religios, precum și titlurile ierarhiei ecleziastice.* Să nu uităm nici faptul că Wulfila, după spusele biografului său, predica „în grecește, în latinește și în limba goților”². Existau așadar printre ascultători credincioși care înțelegeau latina, informație prețioasă dacă am putea fi siguri că se referă la activitatea sa misionară în Nordul Dunării; se poate însă susține și contrariul. Sigur este doar faptul că creștinismul *latin* s-a răspândit în Dacia după părăsirea provinciei romane [102]. Obiectele vechi creștine din această regiune sunt aproape toate ulterioare evacuării Daciei, dar de aici nu se poate deduce altceva decât caracterul lor latin, și nu grec. Pe de altă parte, rezultă că a fost vorba de un *creștinism parohial*, adaptat la existența mai mult decât modestă a acestor credincioși aflați sub stăpânirea germanilor convertiți la arianism, ceea ce explică faptul că nici un termen gotic nu a fost adoptat de către indigeni, fără îndoială refractari la erezie; când populațiile turcice sau slave au venit aici, după germanici, ele au rămas păgâne. Ierarhia ecleziastică de care depindea această Biserică primitivă se găsea în Sudul Dunării, în episcopiile pe care Imperiul bizantin le menținea cu forța armelor în cetățile dunărene. Ea nu se putea stabili într-un ținut unde erau stăpâni păgânii.

Când bulgarii slavizați s-au convertit la creștinism, în a doua jumătate a veacului al IX-lea, optând pentru Bizanț și nu pentru Roma, romanitatea

¹ M. Bartoli, *Dalmatico e albano-romanico*, *Ibidem*, p. 161–162.

² Cf. pasajul din *Epistola Auxentii Durostorensis*, C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, p. 208: „*quadraginta annis in episcopatu gloriose florens apostolica gratia graecam, latinam et goticam linguam sine intermissione... praedicavit*”.

balcanică și carpatică a început obligatoriu să fie influențată de această nouă Biserică, care continuă activitatea misionară a lui Chiril și Metodiu. Fără îndoială că ea a adoptat în această epocă liturghia în slava veche, precum și denumirea slavă a episcopului (*vlădică* având, de fapt, sensul de „cel ce exercită puterea“). Stăpânirea bulgară în Nordul Dunării [103] nu a fost însă decât un episod trecător; alte popoare venite din stepă – maghiari, pecenegi, cumani – au trecut peste aceste regiuni, făcând imposibilă aici statornicirea unei ierarhii. S-au menținut însă relațiile cu Biserica Orientală, față de care strămoșii românilor s-au legat statornic. Dacă legăturile acestea n-ar fi continuat, nu s-ar putea explica de ce un popor de limbă latină n-a fost cucerit în secolele al XI-lea și al XII-lea de propaganda catolică, din nou în plin avânt sub egida regilor din Ungaria. De altfel în 1234 papa se plângea de activitatea „pseudo-episcopilor“ de rit oriental care bântuiau Valahia dunăreană, împiedicând în felul acesta activitatea misionarilor Bisericii de la Roma. Este evident că, la data aceea, credincioșii din jurul lor nu erau cumani care își stabiliseră aici stăpânirea, ci, după cum se arată chiar în textul scrisorii pontificale, valahii¹.

De unde vor fi venit acești episcopi itineranți, *in partibus infidelium*, în sensul deplin al termenilor, dacă nu din diocesele bizantine? Dl. Lot a renunțat de altfel (imediat după apariția cărții sale) la teza referitoare la o ierarhie eclaziastică moldavă și valahă subordonată Episcopiei de la Ohrida.

Salutăm cu firească satisfacție înlăturarea acestei vechi erori, de care unii autori, chiar dintre cei mai noi, mai fac totuși caz², în ciuda demonstrației foarte convingătoare a d-lui Lascaris. E greu de acceptat însă că românii din Valahia au rămas atâta vreme fără episcopi, cel mai apropiat scaun episcopal aflându-se în epoca aceea la Vicina, la Gurile Dunării. Acest fapt ar fi, după dl. Lot, „*împotriva ideii că Valahia era populată cu români*“; și adaugă, cu semn de exclamare: „*abia în 1359!*“.

Să examinăm cum se cuvine această nouă obiecție. Este adevărat că abia în 1359 domnitorul Alexandru Basarab obține de la patriarhul Constantinopolului transferarea *mitropolitului* de la Vitzina sau Vicina în

¹ Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, p. 132, nr. CV: *In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi, qui Walati vocantur, existunt... a quibusdam pseudoepiscopis Grecorum ritum tenentibus, universa recipiunt ecclesiastica sacramenta...*“

² O regăsim chiar și în anul acesta într-o broșură a d-lui L. Tamás, *Das Volkswerden der Rumänen*, Danubia, 1943, apărută și în limba franceză: *La formation de la langue et du peuple roumain*.

țara sa. Aceasta însă reprezintă, în mod evident, încununarea pe plan religios a independenței noului principat, [103 bis] care se simțea de acum înainte suficient de puternic și de sigur de el însuși încât să pretindă a avea propriul său arhiepiscopat. Nimic nu dovedește că demnitari ai Bisericii ortodoxe, cu un rang mai mic, nu și-ar fi avut reședința la curtea lui Basarab sau a predecesorilor săi înainte de această dată; era mai bine de un secol de când propaganda catolică îi întâlneau, la Nordul Dunării!

În plus, Valahia populată, după cum presupunem, cu români aparținând ritului oriental nu a făcut parte, din secolul al X-lea și până la sfârșitul secolului al XII-lea, dintre posesiunile bizantine sau ale regatului Ungariei, fiind sub stăpânirea popoarelor nomade venite din stepele Rusiei meridionale.

În cursul secolului al XII-lea, ea a asistat la înfruntarea pe teritoriul ei a armatelor bizantine și ungare; abia în secolul al XIII-lea încep să fie atestate voievodatele românești pe cele două maluri ale Oltului. Unde s-ar fi găsit loc pentru o ierarhie ecleziastică stabilă a acestei provincii dependente de Biserica orientală? Românii din Transilvania, care recunoscuseră supremația aceleiași Biserici înainte de sosirea maghiarilor – fapt dovedit prin adoptarea liturghiei după model slav, într-o epocă în care această influență nu s-ar fi putut datora cuceritorilor unguri¹ – i-au rămas credincioși fără să fi avut, secole întregi, episcopi și o organizare sistematică în dioceze și vicariate. Chiar și în secolele al XVI-lea și al XVII-lea preoții de aici treceau Carpații ca să fie hirotonisiți în Moldova sau în Țara Românească. N-am putea oare presupune că lucrurile stăteau la fel, cu câteva sute de ani mai devreme, și în Sudul Carpaților? Că parohiile românilor de pe văile Dunării și ale afluenților ei ar fi depins, în mod firesc, de diocezele bizantine de pe malurile Mării Negre? În orice caz, este semnificativ faptul că, în 1359, domnitorul Alexandru Basarab s-a adresat Constantinopolului pentru a întregi și desăvârși organizarea ecleziastică a principatului, iar primul arhiepiscop al Valahiei nu a venit nici din Bulgaria, nici din Serbia, ci de la un scaun bizantin de la Gurile Dunării. Aceasta nu este o simplă întâmplare, ci este fără îndoială rezultatul unor legături anterioare, a căror influență se poate vedea și în stilul

¹ Cf., pe această temă, P.P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XVIe–XVIIIe siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, extras din *Sbornik prací k Sjezdu slovanských filologů*, v. Praze, II, Praga, 1931.

bizantin foarte pur al celei mai vechi biserici din Valahia, biserica Sf. Nicolae de la Curtea de Argeș [104].

Să mai aducem pe această temă o ultimă rectificare, înainte de a trage concluziile asupra influenței slave și a locului ce îi revine în dezbateră referitoare la continuitatea dacoromână.

Dl. Lot îmi semnălează greșeala pe care am comis-o acordând termenului de „valah“ o origine bizantină, când el este de origine germanică, căci reprezintă doar echivalentul lui „Welche“, epitet cu care germanicii îi desemnau în Occident pe latini sau pe celți. Are în întregime dreptate, și sunt cu atât mai mult de acord cu cât am menționat și eu lucrul acesta, e drept numai în trecere și fără să insist prea mult, într-un alt capitol al cărții mele: „*bizantinii l-au luat de la slavii din peninsula, care l-au împrumutat, la rândul lor, de la germani...*“¹ [105]. Germanicii respectivi erau categoric goții, care s-au stabilit efectiv la Nord și la Sud de Dunăre. Din faptul acesta nu rezultă nimic altceva, decât că termenul „vlah“ apare mai întâi la Sudul fluviului, unde este consemnat de cronicarii bizantini, și că mai târziu el i-a desemnat în special pe românii balcanici, în opoziție cu cei de la Nordul Dunării, nementionați datorită apartenenței lor politice la imperiul cumanilor sau la regatul catolic al Ungariei. Ceea ce m-a făcut să presupun, bazându-mă pe aceste argumente – cam fragile, recunosc – că termenul „vlah“, a cărui origine germanică este indiscutabilă, a servit mai întâi pentru a-i desemna pe românii din Balcani, în timp ce românii din ținuturile dunărene ar fi fost mai curând acei „*păstori ai romanilor*“ – *pastores Romanorum*, menționați în unele texte. Abia mai târziu numele etnic venit din Sud s-a răspândit și la românii de pe celălalt mal al fluviului și a sfârșit prin a denumi ansamblul populațiilor de limbă romanică din Sud-Estul Europei, teorie pe care am schițat-o în lucrarea menționată mai sus, dar care rămâne să fie verificată ulterior [106]. Sensul de „păstor“ al termenului, mai ales în textele bizantine, se explică poate mai puțin prin condiția de nomazi impusă acestei populații de către năvălitorii succesivi ai Peninsulei, cât prin faptul că ea a trebuit în mod necesar să adopte acest mod de viață, dat fiind că și-a mutat așezările în regiunile muntoase, departe de marele drum al invaziilor [107].

Rămâne de definit sensul și amploarea influenței slave asupra românilor, precum și regiunea geografică unde ea s-a exercitat. Dar aceasta este

¹ *Une énigme et un miracle historique*, ediția a II-a, p. 121.

mai ales o problemă de toponimie, la care trebuie să ne referim pentru a completa observațiile de mai sus și pentru a încerca să răspundem la ultimele întrebări puse de dl. Lot.

IV. TOPONIMIA

La drept vorbind, dacă am dori să examinăm fiecare caz, capitolul acesta ar urma să cuprindă explicații de o amploare pe care nu ne-o putem îngădui aici. Așadar, va trebui, să folosim o altă metodă, mulțumindu-ne doar să amintim câteva principii și să dăm câteva exemple de aplicare a acestora.

Traducerea numelor vechi de locuri pare să fie cheia multor enigme toponimice. Ea se produce acolo unde un popor înlocuiește un altul, dar și în ținuturile în care o stăpânire străină își impune propria ei terminologie sau acolo unde limba unei părți a populației asimilează până la urmă limba celeilalte. Toate aceste situații se întâlnesc în toponimia daco-română.

În ceea ce privește traducerea numelor de locuri, trebuie să menționăm de la bun început diferența existentă în Transilvania între cele făcute de maghiari și cele ce păstrează amprenta slavă. Încă din Evul Mediu, cancelaria ungară obișnuia fie să traducă numele localităților, dacă se înțelegea sensul, fie să le prelungească cu o terminație ca *-falva* sau *-háza*, fie să le atribuie o particulă diminutivală sau topografică, care le dădea un aspect maghiar. Făceau acest lucru mai ales pentru numele de așezări locuite, orașe sau sate, mai puțin pentru numele cursurilor de apă sau ale munților și aproape deloc locurile denumite într-un fel anume. Adesea denumirea înregistrată în hărți, care apare în terminologia oficială a hărților editate la Budapesta, nu corespunde deloc numelor de locuri păstrate în limba populară, consemnate mai exact într-o hartă austriacă de la 1900¹. În alte cazuri, numele atribuit unui râu este numai cel al cursului său inferior, ignorându-se în mod deliberat denumirea, cu totul alta, pe care o are la izvor. Este limpede că ceea ce se petrece reprezintă o acțiune sistematică dictată de autorități, și nu evoluția lentă a unui proces de infiltrare sau de asimilare demografică ori lingvistică. Astfel, *Câmpulung*

¹ Folosim aici datele de la Sever Pop, *Die Toponymie Siebenbürgens*, în lucrarea colectivă *Siebenbürgen*, editată de Institutul pentru Istorie Națională din București, 1943, I, p. 319 și urm.

devine *Hoszúmező*, *Corbu* – *Gyergyóholló*, *Băișoara* – *Kisbánya*. Cele trei localități din Maramureș numite *Apsa* apare ca *Alsóapsa*, *Közéapsa* și *Felsőapsa*, corespunzând respectiv expresiilor românești ~ *de jos*, ~ *de mijloc* și ~ *de sus*, *Cărpiniș* devine *Gyertyémes*, *Borleasa* – *Lonkafalva*, *Brad* – *Fenyőfalva* etc.

Am semnalat, cu un alt prilej¹, exemple de nume de localități de proveniență maghiară, înconjurare de denumiri de locuri românești, de origine latină sau slavă. Le-am putea adăuga pe cele aduse la cunoștință de dl. Sever Pop în studiul său recent asupra toponimiei transilvane², unde se constată că nume de localități din regiunea colonizată cu secui și sași sunt înconjurare aproape exclusiv de nume de locuri românești, a căror etimologie este latină sau slavă.

Lucrurile stau cu totul altfel în privința elementelor toponimice de origine slavă, care privesc nu numai așezările locuite, ci toate formele geografice: cursuri de apă, munți, păduri.

O serie dintre ele se poate explica prin traducerea unei denumiri latine, dacă aceasta este cunoscută. Dobrogea, unde s-a păstrat mai bine toponimia antică, ne oferă câteva exemple concludente.³ În Transilvania, slavul *Bistrița* este evident traducerea latinescului *Repedea*, nume păstrat la unul dintre afluenții ei; pentru cuvântul slav *siba*, de unde vine numele orașului *Sibiu*, se găsește în împrejurimi un echivalent, denumirea românească a satului *Cornet*.⁴

Nu au fost însă traduse toate numele de locuri. Chiar și maghiarii s-au mulțumit adeseori numai să ortografieze diferit un toponim românesc sau slav, ceea ce a dus uneori la deformări pe cât de neprevăzute, pe atât de pitorești. Astfel, numele satului românesc *Preuteasa* s-a scris, succesiv, *Prantoza*, *Preüthaza*, *Prautasa*, *Prantaessa*, *Prenchhaza* etc. Lucrul acesta se întâmplă mai frecvent cu denumirile slave rămase într-o regiune în care orice urmă de populație slavă a dispărut de foarte multă vreme; toponime de felul acesta apar la Nord de Dunăre, cu o densitate diferită, pe tot teritoriul României. Și în Peninsula Balcanică s-au păstrat urme analoge ale

¹ Cf. *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *Le problème de la continuité daco-roumaine*, București, 1944, p. 64-65.

² S. Pop, *op. cit.*, p. 326.

³ Cf. *Une énigme et un miracle historique*, ediția a 2-a, p. 106-107. Pe de altă parte dl. Fr. Babinger a semnalat conservarea denumirii antice *Histria* în secolul al XVI-lea, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XVIII, 1941, p. 137-139.

⁴ S. Pop, *ibidem*, p. 321.

unei populații romanice sau chiar românești, și aceasta dispărută; munții care se mai numesc și astăzi *Visitor*, *Durmitor*, la hotarele Muntenegrului, *Pirlita*, *Krnul* sau *Bukor*, în bazinul Savei, *Vakarel*, la Sud-Vest de Sofia, se înalță în regiuni cu populație și limbă exclusiv slavă. Să fi avut loc, într-o epocă oarecare, imigrații sau schimburi de populație, sau trebuie mai curând să presupunem că majoritatea populației s-a deplasat foarte lent, de-a lungul secolelor, în cadrul unui proces reciproc de asimilare, care i-a slavizat pe romanicii din Sudul Dunării și i-a romanizat pe slavii rămași la Nord de fluviu? Ultima explicație pare cu mult mai plauzibilă, dacă ne gândim la diversele etape ale expansiunii slave în Sud-Estul Europei. Unul dintre specialiștii cei mai avizați în aceste probleme, dl. E. Petrovici, rezumă rezultatele cercetărilor sale asupra „daco-slavei”, sau graiul slav din Dacia, astfel:

„*Slavii aceștia – strămoșii bulgarilor de astăzi – au fost, se pare, mai slab reprezentați și mai puțin numeroși la cele două extremități ale teritoriului ocupat de ei, extremitatea sudică (Grecia) și nordică (Dacia). Începând din secolul al VIII-lea, slavii pierd teren în Grecia, iar în Dacia, în amestecul etnic slavo-roman, au o valoare numerică din ce în ce mai redusă. În Grecia, reelenizarea a început din marile orașe de pe coasta de răsărit, mergând spre interior și spre Vest [108]; în Dacia, reromânizarea este o coborâre centripetă, pornită din cercul munților spre interiorul Transilvaniei și una centrifugă, spre câmpiile și podișurile care înconjoară fortăreața muntoasă a Daciei [109]. La venirea ungarilor, românii au coborât în văile Transilvaniei unde sunt de pe atunci în majoritate, căci Notarul Anonim al regelui Béla îi numește în primul rând pe români: „Blasii et Sclavi”¹. În plus, menționăm, faptul că, dacă una dintre căpeteniile consemnate în aceeași cronică pare să fi fost de origine slavă (Menumorut), alta, Gelu, al cărui nume amintește denumirea localității Gilău (de la poalele Munților Apuseni) era *quidam Blacus*². În momentul când ungurii au pătruns în Transilvania și, mai ales, în secolul al XII-lea, epoca în care a trăit Notarul Anonim, amestecul se desăvârșise, așa încât se pune întrebarea dacă numele antice ale principalelor râuri transilvănene s-au păstrat în română prin intermediul slavei sau dacă nu cumva numele lor actuale provin, în linie directă, dintr-un mod diferit de pronunțare a*

¹ E. Petrovici, *Daco-slava*, în *Dacoromania*, X, 2, 1942, p. 266.

² Cf. A. Rosetti, *Istoria limbii române*, III, p. 25 și N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV*, p. 430–431.

denumirilor autohtone, pe care autorii greci și latini n-au reușit niciodată să le transcrie perfect corect. Este însă evident că în română se păstrează vechi toponime slave ca *Bălgrad* (Alba Iulia) și *Târnava*, nume cu totul străine ungurilor și sașilor.¹

Și în acest caz trebuie să se facă o distincție între straturile succesive aparținând unor epoci diferite și unor elemente diverse. De-a lungul Dunării, mișcările de interpenetrație i-au purtat, în epoca modernă, pe românii din Oltenia și din Valahia pe malul sârbesc și bulgăresc, iar pe iugoslavi, pe malul românesc. În Moldova, o mare parte din toponimia slavă are, mai ales în Nord și în Est, un caracter rutean indiscutabil (*Horodiște*, *Horodniceni*), care reprezintă rezultatul unei imigrări mai recente și constituie o replică la numele de sate răspândite în regiunile limitrofe ale Ucrainei, dincolo de Nistru și chiar de Bug. Fenomenele acestea demografice și toponimice moderne sunt absolut distincte de influența slavă din Dacia în epoca îndepărtată a formării poporului român. Și numai aceasta prezintă interes în problema continuității dacoromâne, la care se pot aduce contribuții utile prin studiul atent al diverselor ei elemente.

*
* *
*

Este posibil ca aceste considerații să atenueze doar dificultățile, fără să le înlăture definitiv. O dezbatere care se întinde pe aproape două secole nu se poate însă încheia foarte repede decât prin descoperiri senzaționale, ceea ce nu s-a întâmplat până în prezent. Progresele realizate în acest domeniu se datorează în special unei clasificări mai metodice a faptelor, unei aplicări mai adecvate a metodelor istoriei sau ale filologiei comparate și, mai ales, unei interpretări mai exacte a geografiei arheologice și lingvistice. Cercetările acestea pot oferi o bază pentru concluzii pozitive, căci aspectul lor negativ a fost sesizat de dl. Lot într-o formulare pertinentă, ce va rămâne de acum înainte legată de studiul începuturilor românilor: „*românii nu au căzut totuși din cer și n-au ieșit din fundul iadului*“. Această deducție logică l-a făcut să renunțe la ideea părăsirii totale a Daciei de către o populație prea numeroasă spre a putea fi evacuată. Trebuie realmente să admitem, și toate argumentele pe care am reușit să le strângem sprijină această interpretare,

¹ E. Petrovici, *ibidem*, p. 266–267.

că populația de aici a decăzut într-o condiție socială inferioară, dar a rămas, păstrându-și din secolul al IV-lea religia și limba romanică, iar de la slavi nu a primit decât unele cuvinte care îi lipseau în sfera ierarhiei ecleziastice și militare, precum și numeroși termeni tehnici.

S-a menținut această populație numai în Oltenia, sau și în Muntenia și Moldova, teritorii ce n-au făcut niciodată parte din provincia romană propriu-zisă, dar au rămas populate cu daci liberi? [110].

Blocul primitiv al populației romanizate s-a menținut, dacă ținem seama de harta unor aspecte lingvistice și de harta colonizării mai dense din epoca romană, în regiunea vestică a actualei Românie: Transilvania, Banat, Oltenia. El s-a consolidat cu ajutorul elementelor sud-dunărene ale romanității orientale, care s-au dispersat încetul cu încetul printre slavi sau au traversat Dunărea, spre a se topi în masa dacoromână nou creată. De aici a pornit o mișcare de revărsare demografică, tot mai accentuată către sfârșitul Evului Mediu, care a cuprins treptat teritoriul Valahiei răsăritene și al Moldovei, până la malurile Mării Negre, ajugând și în provinciile limitrofe ale Ucrainei și Galiției [111]. Expansiunea aceasta progresivă a poporului român este însăși dovada vitalității sale; el a reușit nu numai să-și păstreze individualitatea lingvistică și istorică în condiții foarte greu de imaginat, dar a știut să compenseze pierderile suferite în Balcani prin terenul pe care l-a câștigat, în detrimentul nomazilor, în stepele răsăritene. Valul slav a trecut peste el, lăsând fără îndoială mai multe urme în limbă și în toponimie, accentuându-i și orientarea către Bizanț, dar nu l-a putut urni din fortăreața Carpaților, de care își legase destinul și de unde a pornit iar să se răspândească, atunci când invaziile s-au îndepărtat în Sudul Dunării. Enigmele din istoria românilor nu s-au rezolvat deplin, deși s-au realizat de câțva timp progrese notabile, dar miracolul pe care îl reprezenta este un fapt ce-l putem considera, fără falsă modestie, lămurit.

* * *

Mai am de clarificat două ultime puncte.

Nu am extras numele românești din documentele ungaro-latine din secolele al XI-lea și al XII-lea. Așa este, și poate că am greșit, pentru că unii reprezentanți ai noii școli istorice maghiare au interpretat tăcerea mea pe această temă o acceptare a punctului lor de vedere, care înseamnă, bineînțeles, contestarea existenței vreunui nume românesc de loc sau de persoană în actele pomenite.

N-am făcut-o însă dintr-un motiv foarte simplu: lucrul acesta a fost realizat cu prisosiță de către Densusianu în cartea sa *Histoire de la langue roumaine* și, mai ales, de către N. Drăganu în ampla sa lucrare despre „românii din secolul al IX-lea în al XIV-lea”.¹ Unele etimologii ale sale au fost discutate și este realmente posibil ca elemente românești pe care le descoperă în toponimia din Vestul Ungariei să se confunde cu urmele unei alte romanități, cea din Panonia, care a dispărut în cursul Evului Mediu o dată cu cea din Alpii Bavariei și din Austria [112]. Dar cercetarea obiectivă pe care a făcut-o, corectând unele deducții ale lui Densusianu cu privire la numele de locuri și de persoane cu caracter românesc din ținuturile vestice ale Transilvaniei, a ajuns la rezultate incontestabile; de aceea este suficient să-l trimitem pe cititor la ea, adăugând că indicațiile acestea toponimice nu fac decât să le confirme pe cele din cronica Notarului Anonim al regelui Béla, și ea tot un document din secolul al XII-lea.²

De ce românii din Sudul Dunării au devenit mai ales păstori, în timp ce la Nord de fluviu au continuat să lucreze pământul? Nu există nici un motiv ca slavii sau alți năvălitori să-i fi tratat în mod diferit, gonindu-i pe unii și tolerându-i pe ceilalți. Cred că explicația acestei diferențe în ocupații și în modul de viață poate fi de natură pur geografică. Solul accidentat al Peninsulei Balcanice se pretează mai bine economiei pastorale, în vreme ce bogatele câmpii dunărene au favorizat dintotdeauna agricultura [113]. De aceea, ar fi mai puțin de aflat dintr-un studiu comparativ al termenilor rurali din dacoromână și din aromână decât din evoluția sensului social al numelui care desemnează, pe cele două maluri ale fluviului, poporul român. În Balcani, „vlahul” a devenit fatalmente păstor și a rămas așa până în zilele noastre. În ținuturile carpatice și dunărene, el a devenit sau a redevenit agricultor, atunci când împrejurările i-au îngăduit să-și păstreze adăpostul din munți și să se instaleze din nou în văile bogate și în câmpia fertilă. Fără îndoială că stăpânitorii străini ai țării i-au impus acest mod de viață, întărind lanțurile legării lui de pământ, pentru a scoate mai mult profit din munca lui și pentru a controla mai bine această sursă sigură de venit pentru ei. Un studiu recent asupra termenilor referitori la

¹ O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, p. 316 și urm.; N. Drăganu, *op. cit.*, p. 201 și urm.

² Vezi, pe această temă, Gh.I. Brătianu, *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în *Le problème de la continuité daco-roumaine*, București, 1944, p. 58.

proprietatea asupra pământului în dacoromână ajunge la următoarele concluzii, care confirmă încă o dată acest punct de vedere:

„Româna a împrumutat din slavă sau din maghiară termeni referitori la proprietatea asupra pământului; acesta este un fapt de civilizație, de unde nu rezultă deloc originea străină a instituției“. Într-adevăr, razeș, moșnean, megieș pot proveni din termeni maghiari sau slavi, fără ca de aici să rezulte în mod necesar că proprietatea liberă sau „vecinia“ să fie noțiuni împrumutate de la slavi sau de la unguri. Dar e foarte posibil ca în Principate clasa conducătoare să fi suferit la un moment dat aceste influențe, ca urmare a stăpânirii străine din rândurile căreia și provenea, în parte.

„În ceea ce privește numele cultivatorilor care nu erau liberi, am văzut că el este același cu numele etnic al românilor: rumân (tradus prin vlah, în documentele slavone). Avem se pare motive să admitem că această denumire are legătură cu formarea, în Țările Române, a unei clase sociale ieșite din rândurile slavilor care au invadat provinciile dunărene începând din secolul al V-lea și s-au stabilit apoi aici, clasă căreia i se datorează întemeierea primelor state slavo-române din secolul al XI-lea“.¹

Chiar dacă lingvistica este plină de mistere, rezultatele ei precizează totuși ceea ce gândirea logică și datele mereu mai numeroase de natură arheologică și istorică au adus până în prezent ca elemente noi în soluționarea vechii probleme a continuității dacoromâne.

¹ A. Rosetti, *Sur quelques termes du daco-roumain relatifs à la propriété terrienne*, în *Bulletin Linguistique*, București, IX, 1941, p. 81-82.

NOTE

[1]. Ferdinand Lot (1866–1952), reprezentant al medievisticii franceze și europene din prima jumătate a secolului al XX-lea. Profesor la Sorbona între 1909–1936, unde i-a avut printre studenți pe Gh.I. Brătianu, I.D. Ștefănescu și Constantin Marinescu. Format în disciplina riguroasă a școlii critice, Lot s-a remarcat prin cunoașterea profundă a surselor de orice natură, puse în serviciul reconstituirii trecutului istoric. Capodopera sa este *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927, cu care participă la marea dezbateră din istoriografia primelor decenii ale secolului nostru, consacrată momentului nașterii societății medievale pe ruinele lumii sclavagiste romane. Lucrarea impresionează prin largul orizont și prin originalitatea ideilor sale. În aceeași problematică se înscrie și lucrarea *Les Invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, Paris, 1937, ce conține și capitolul consacrat începuturilor poporului român, de la care Gh.I. Brătianu a împrumutat titlul pentru prezenta monografie. Alte lucrări: *Études sur le règne de Hugues Capet et le fin du Xe siècle*, Paris, 1904, *L'Art militaire et les armées du Moyen Âge*, Paris, 1946.

[2]. Cercetările postbelice au adus noi argumente în sprijinul tezei apărute de Gh.I. Brătianu asupra originilor medievale ale ordinii naționale și politice moderne. Premisele unei conștiințe naționale moderne au fost surprinse încă la începuturile Veacului de Mijloc, în procesul de formare a popoarelor europene (R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Graz, 1961; E. Ewig, *Volkstum und Volksbewusstsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts*, în *Settimane di Studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo*, V, Spoleto, 1958, p. 587–648; E. Zöllner, *Die politische Stellung der*

Völker im Frankenreich, Wien, 1950; J. Szűcs, „Nationalität“ und „Nationalbewusstsein“ im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVIII, 1972, nr. 1–2, p. 1–38; nr. 3–4, p. 245–266). Cu secolele XII–XIII, aspirațiile de evoluție în direcția națională se acumulează, în procesul de cristalizare a monarhiilor europene, într-o ideologie politică ce legitimează existența acestor monarhii în conflict cu tendințele de hegemonie ale universalismului imperial occidental și bizantin (W. Holtzmann, *Das mittelalterliche Imperium und die werdenden Nationen, Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein – Westfalen* Hft. 7, Köln, 1953; P. Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, 2 vol., Roma, 1955, 1957; B. Guenée, *L'Occident aux XIVème et XVème siècles. Les États*, Paris, 1971; idem, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980; E. Kantorowicz, „Pro patria mori“ in *Medieval Political Thought, American Historical Review*, 56, 1951, nr. 3, p. 472–492; G. Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle Ages, Traditio*, IX, 1953. Pentru cazul românesc în Evul Mediu, vezi E. Stănescu, *Premizele medievale ale conștiinței naționale românești. Român – românesc în textele românești din veacurile XV–XVII, Studii*, 17, 1964, nr. 5, p. 967–1000 și Val. Georgescu, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 209–250; S. Brezeanu, *Model european și realitate locală în întemeierile medievale statale românești. Un studiu de caz: Terra Bazarab, Revista Istorică*, V, 1994, nr. 3–4, p. 211–232.

[3]. Aici, Brătianu datează începuturile disputei în jurul continuității dacoromâne cu Hunfalvy și Roesler; în altă parte, vorbește de „un început de aproape două ori secular“. De fapt, teoria imigraționistă a fost lansată de Fr. J. Sulzer (*Geschichte des transalpinischen Daciens*, 3 B-de, Wien, 1781–1782. Pentru evoluția disputei, vezi S. Brezeanu, *La continuité daco-roumaine. Science et politique*, Bucarest, 1984.

[4]. Al. Philippide, *Originea românilor*, I–II, Iași, 1923–1928.

[5]. Pentru ansamblul mărturiilor străine, de la începuturile Evului Mediu până în pragul epocii moderne, relative la romanitatea și vechimea românilor în spațiul carpato-dunărean, vezi monografia fundamentală a

lui A. Armbruster, *Romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Bucarest, 1977 (versiunea românească, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972).

[6]. Pentru importanța cronicii lui Anonymus în problema continuității românești, vezi noua interpretare la S. Brezeanu, „*Romani*” și „*Blachi*” la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*, *Revista de istorie*, 34, 1981, nr. 7, p. 1313–1340 (= „*Romani*” et *Blachi*” chez Anonymus. *Histoire et idéologie politique*, în vol. *Études d'historiographie*, Bucarest, 1985, p. 65–82).

[7]. Asupra teoriei și sensurilor ei politice, D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944.

[8]. Termenul i-a fost inspirat lui G. Vernadsky de noțiunea *Rossovlahia*, folosită pentru scurt timp de cancelaria patriarhală din Constantinopol pentru a desemna, la începuturile sale, voievodatul român al Moldovei. Noțiunea are însă o accepțiune strict geografică și înseamnă „*Vlahia dinspre Rusia*”, așa cum aceeași cancelarie a botezat celălalt stat român, apărut în veacul al XIV-lea, *Ungrovlahia*, adică „*Vlahia dinspre Ungaria*”. Cei doi termeni traduc conștiința lumii europene a secolelor al XIV-lea și al XV-lea asupra caracterului românesc al celor două principate apărute pe latura exterioară a Carpaților (E. Stănescu, *Unitatea teritoriului românesc în lumina mențiunilor externe*. „*Vlahia*” și sensurile ei, *Studii*, XXI, 1968, nr. 6, p. 1108–1113; A. Armbruster, *Terminologia politico-geografică și etnică a țărilor române în epoca constituirilor statale*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 251–259).

[8 bis]. Contrar opiniei lui P. Mutafciev, numele românesc al Dunării coboară direct din dacicul *Donaris* și nu din hidronimul slav *Dunav*. Singur, numele Dunării răstoarnă întreaga teorie imigraționistă, deoarece el presupune permanența neîntreruptă a unei populații romanice pe malurile fluviului, care a observat, adaptând-o vorbirii ei, denumirea dacică a acesteia (G. Schramm, *Ein Damm bricht*, München, 1997, p. 363–365).

[9]. Importanța pe care Gh.I. Brătianu o acordă contactelor economice dintre lumea mediteraneană și societatea dacică, înainte de cucerirea lui Traian, în romanizarea Daciei a fost deplin confirmată de cercetările arheologice din ultima jumătate de secol. În Dacia, ca și în alte regiuni intrate

sub autoritatea Romei, negustorul a deschis calea legionarului roman. Încă din secolele VI–IV î.Hr., societatea geto-dacă din Dobrogea și de pe valea Dunării, cu rețeaua sa de râuri navigabile, întreține contacte comerciale cu lumea mediteraneană prin oamenii de afaceri greci din coloniile de pe litoralul pontic, contacte ce au modificat treptat structurile socio-economice și politice ale autohtonilor, grăbindu-le evoluția spre formarea unui stat propriu. Regatul lui Burebista (c. 70 î.Hr. – 44 î.Hr.), ce depășea considerabil teritoriul actual al României, este expresia acestei evoluții, dar și a unui reflex de apărare al lumii geto-dace în fața amenințării Romei, ferm instalată în Balcani (P. Alexandrescu, *Histria*, II, București, 1966; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978; D.M. Pippidi, D. Berciu, *Geți și greci la Dunărea de Jos*, București, 1965; D.M. Pippidi, *Scythica Minor. Recherches sur les colonies grecques du litoral roumain de la Mer Noir*, Bucarest-Amsterdam, 1975; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972, S. Gavrila, *Les Gètes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n.è., Thraco-Dacica*, Bucarest, 1976). Perioada de un secol și jumătate ce separă domnia lui Burebista de cucerirea Daciei de către Traian, în care contactele economice și culturale dintre teritoriul nord-dunărean și lumea mediteraneană, în primul rând cu Roma, au cunoscut o amploare și o intensitate remarcabile, pregătește societatea dacică pentru opera de asimilare romană. Influențele civilizației romane apar în viața economică, ilustrate de cele peste 25 000 de monede republicane și imperiale timpurii, descoperite la Nord de Dunăre, dar și practica imitării monedei romane de către localnici (V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj-Napoca, 1974; Idem, *Comerțul roman și cucerirea Daciei, Sargetia*, XI–XII, 1974–1975; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; Idem, *Über die geto-dakischen Münzen vom makedonischen und römisch-republikanischen Typus, Dacia, N.S.*, 24, 1980; V. Mihăilescu-Bârliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bucarest, 1980), în pătrunderea alfabetului latin (I.I. Russu, *Scrierea greacă și latină în Dacia pre-romană*, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, Cluj-Napoca, XIX, 1976; Idem, *Griechische und lateinische Schrift im vorrömischen Dakien, Epigraphica*, București, 1977), în tehnica militară din cetățile dacice

(C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954; Idem, *Săpăturile de la Grădiștea Muncelului, Studii și cercetări de istorie veche*, 1955, nr. 1–2; D. Berciu, *Buridava*, București, 1978). Pentru o viziune de ansamblu asupra contactelor dintre daci și civilizația mediteraneană greco-romană, anterioare romanizării oficiale, vezi și L. Bârză, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991.

[10]. Datorită importanței economice și strategice a noii provincii și a capacității de asimilare a unui imperiu ajuns la apogeul puterii sale, colonizarea romană a avut în Dacia caracterul unei politici de stat, mai pronunțat decât în orice altă provincie. Numeroase centre cu caracter urban și peste 400 de sate, identificate pe teren de noile cercetări, sunt expresia acestei politici. Informația lui Eutropius asupra originii coloniștilor *ex toto orbe Romano* a devenit un clișeu, prea adesea speculat de anumite cercetări moderne care acordă coloniștilor orientali primul loc în Dacia. În lumina studiilor epigrafice, noile cercetări au stabilit, pe temeiul onomasticii coloniștilor care figurează în cele peste 3 000 de inscripții găsite în Dacia, structura populației din anumite centre ale provinciei, mai ales cele cu caracter urban. Domină, de departe, antroponimele de origine romană (70–75%), urmate, la mare distanță de cele greco-orientale (cca. 15%) și de cele ilire și celtice. Cei mai mulți coloniști proveneau, așadar, din provinciile romanizate sau într-o fază avansată de romanizare: Dalmația, Moesia, Noricum, Pannonia (*Inscripțiile Daciei Romane*, I–III, 1975–1980; Claudia Luca, Zaharia Milea, *Onomastica inscripțiilor de la Potaissa, Acta Musei Napocensis*, XV, 1978). Dar indiferent de originea lor, coloniștii erau purtătorii civilizației romane și, mai presus de toate, ai limbii latine. Se opera, astfel, un adevărat *transfer de civilizație romană* la Nord de Dunăre, pregătit de secolele de contacte economice și culturale dintre cele două lumi dinainte de cucerire (D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1968; Idem, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968; L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1981; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980; L. Bârză, S. Brezeanu, *op. cit.*).

[11]. Există o amplă literatură consacrată mineritului și, în general, vieții economice din Dacia romană, literatură ce se sprijină în primul rând pe sursele arheologice. Din această literatură amintim numai câteva

lucrări cu caracter de sinteză (V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; D. Tudor, *Oltenia romană*).

[12]. Noile cercetări asupra surselor latine scrise – toate târzii (sec. IV–VI) – relative la părăsirea Daciei de către Aurelian au surprins existența unei duble tradiții legate de eveniment. Una, tendențioasă, vorbește de o abandonare a Daciei de către toată populația provinciei (Eutropius, Festus, *Historia Augusta*). Cealaltă, mai obiectivă, datorată unui autor originar din Moesia, Iordanes, bun cunoscător al realităților etnice nord-dunărene de la sfârșitul Antichității și a cărui lucrare este străină de preocupări de ordin subiectiv, nu menționează decât retragerea armată și a administrației romane (VI. Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare, Studii și cercetări de istorie veche*, 1971, nr. 3, p. 425–442; Idem, *Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen, Dacoromania*, I, 1973, p. 5–28).

[13]. F. Lot, în „Remarcile“ asupra cărții lui Brătianu, „remarci“ ce figurează în lucrarea de față, dă pentru Dacia o populație de 2–3 milioane de locuitori. Evident, el are în vedere teritoriul întregii Dacii și nu al provinciei romane, care nu depășea 100 000 km².

[14]. Problema localizării regiunii *Caucaland* rămâne încă un subiect de dispută în literatura de specialitate. Ea a fost identificată fie cu zona Banatului, fie, mai probabil, cu zona munților Buzăului și a Transilvaniei Sud-Estice (*Istoria României*, I, București, 1960, p. 697–698).

[15]. Pentru vestigiile epigrafice ale populației din spațiul carpato-dunărean din mileniul marilor migrații, vezi acum Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1980.

[16]. Arheologia a adus în ultimele decenii dovezi convingătoare în favoarea tezei supraviețuirii elementului daco-roman în Banat după 271 (L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1981).

[17]. Teza lui Brătianu asupra importanței factorului militar în viața societății din Dacia romană și în procesul de romanizare a dobândit noi suporturi în lumina cercetărilor arheologice. Din abundența literatură consacrată vieții militare din Dacia romană am reținut. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; D. Benea, *Din istoria militară*

a Moesiei Superior și a Daciei. *Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a II-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983 și W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliaformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesia und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, ca lucrări de sinteză. Pentru salba de fortificații și de castre de pe *limes Alutanus*, vezi contribuțiile lui M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea și I. Bogdan-Cătănicu din *Actes du IX-ème Congrès International d'Études sur les Frontières romaines*, 6–13 Septembre, 1972, Bucarest-Köln-Wien, 1974 și N. Gudea, I.I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov-Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei*, Brașov, 1971; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 243–257; Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasele*, în Odobescu, *Opere*, IV, București, 1976, ed. M. Babeș, p. 1055–1064. Pentru *limes*-urile și fortificațiile din Vestul, Nordul și Estul Daciei, L. Mărghită, *Fortificații dacice și romane. Sistemele de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București, 1978 și contribuțiile semnate de D. Protase, I. I. Russu, K. Horedt și St. Fereczki în vol. *Actes sur les Frontières romaines*, citat mai sus. În sfârșit, pentru fortificațiile și castrele romane de la Gurile Dunării și din Sudul Moldovei, vezi, între altele, contribuțiile lui I. Barnea și Gh. Ștefan, T. Ivanov, Em. Condurachi, Em. Doruțiu-Boilă, Al.S. Ștefan și A. Aricescu din vol. *Actes sur les Frontières romaines și Tabula Imperii Romani. Romula – Durostorum – Tomis*, București, 1969.

[18 bis]. Localizarea cetății Constantiniana Daphne pe malul stâng al Dunării, în fața cetății Transmarisca, avea la bază o lectură eronată a unei inscripții de pe o monedă a lui Constantin cel Mare. În deceniile din urmă, Petre Diaconu (*În căutarea Daphnei*, IV, 1971, p. 311–317) a contestat această localizare, urmat de Octavian Iliescu (I. Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 135–139), care a propus o nouă lectură a inscripției, ce elimină definitiv ipoteza localizării cetății pe malul nordic al fluviului, în fața anticei Transmarisca.

[18]. Cercetările arheologice au dovedit că Aurelian însuși s-a preocupat de starea fortificațiilor de pe malul stâng al Dunării, fapt ce aruncă lumină asupra semnificației actului său politic din 271. La Sucidava, *murus*-ul și unele turnuri exterioare sunt opera sa după retragerea armatei din Dacia (D. Tudor, *Sucidava*, Craiova 1974, p. 98).

[19]. Pentru salba de cetăți reamenajate sau construite de Constantin cel Mare pe malul stâng al Dunării, în lumina noilor cercetări arheologice, D. Tudor, *Oltenia romană*, passim; Idem, *Sucidava*, Idem, *Podurile romane*, București, 1971; Gh. Ștefan și colab. *Dinogetia*, București, 1967; Gr. Florescu, *Capidava*, București, 1958. Dar Constantin a controlat o mare parte a Câmpiei Muntene, la Sud de linia de fortificații *Brazda lui Novac*, ce mergea de la Drobeta până la râul Buzău și, probabil, mai departe, până la gurile Nistrului (D. Tudor, *Oltenia romană*, passim; M. Davidescu, *Drobeta*, Craiova, 1980; Cr. Vlădescu, *Noi observații asupra traseului Brazdei lui Novac de Nord*, „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară“, X, 1977; Gh. Diaconu, M. Tzony, M. Constantinescu, V. Drâmbocanu, *L'ensemble archéologique de Pietroasele*, *Dacia N.S.*, 21, 1977; I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982; O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromanii în Dacia Traiană Sudcarpatică, secolele III–XI*, Craiova, 1976).

[20]. Pentru o anchetă de ansamblu asupra originilor creștinismului în Dacia la sfârșitul Antichității, vezi Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, București, 1994. A se vedea și nota 68.

[21]. Episodul persecuțiilor anticreștine ale lui Atanaric a găsit un puternic ecou în literatura paleocreștină, din care răzbat știri și despre organizarea social-economică a populației nord-dunărene, aflate sub hegemonia vizigotă, știri puse în valoare de noile cercetări (Gh. Diaconu, *On the socio-economic relations between natives and Goths in Dacia*, în vol. *Relations Between Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 67–75; I. Ioniță, *The Social-Economic Structure of Society During the Goths Migration in the Carpatho-Danubian Area*, în *Ibidem*, p. 77–89; I. Coman, *Scrieri bisericești din epoca străromână*, București, 1979. Vezi și studiile semnate de V. Teodorescu, I. Coman și Em. Popescu în *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților*, I, Buzău, 1983 și cartea lui Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*).

[22]. După o perioadă de eclipsă în timpul dominației hune în Panonia, imperiul revine ca putere militară pe malul stâng al Dunării sub domniile lui Zenon, Anastasius și, mai ales, sub lunga domnie a lui Iustinian, fără a se putea preciza întinderea controlului imperial la Nord de fluviu (I. Barnea, *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*,

Dacia N.S., IV, 1960; Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV–XIII*, passim; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II: *Romanii de la Dunărea de Jos*, București, 1968; R. Harhoiu, *Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätromischen Kaiserreich*, în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978*, Stift Zwettl, Niederösterreich, ed. H. Wolfram, F. Daim, Wien, 1980, p. 101–115; W. Pohl, *Die Gepiden und die „gentes“ an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*, în *Ibidem*, p. 240–305).

[23]. Pentru stadiul noilor cercetări consacrate istoriei începuturilor slavilor în Balcani, L. Musset, *Les Invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIème siècles – XIème siècles)*, Paris, 1971; A. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Mediaeval History of the Slavs*, Cambridge, 1970. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, II Commentaire*, Paris, 1981 (cu toată literatura problemei).

[24]. Controversă în jurul identificării celor două repere date de Iordanes pentru limita occidentală a *sclavenilor* (lacul Mursa și *civitas Novietunensis*) continuă și azi. Cei mai mulți specialiști par să apere teza susținută de Brătianu (*Istoria României*, I, București, 1960, p. 728–730).

[25]. Deși sursele veacului al VI-lea sunt unanime în a recunoaște apartenența anților la marea familie a popoarelor slave, cercetările postbelice continuă să-i identifice cu un clan alan, suprapus populației slave din stepele nord-pontice, sau cu o populație cu raporturi strânse cu lumea eleno-iraniană a stepei (L. Musset, *op. cit.*, p. 84–85; Fr. Dvornik, *Les Slaves. Histoire et civilisation de l'antiquité aux débuts de l'époque contemporaine*, Paris, 1970, p. 22). Disparația lor deplină din surse în veacul al VII-lea pare să confirme această ipoteză, apărută și de istoricul român.

[26]. Observațiile lui Gh.I. Brătianu sunt integral confirmate de cercetările postbelice consacrate raporturilor dintre avari și slavi și consecințelor invaziei slave în Balcani (B. Grafenauer, *Nekaj vpadanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov*, *Zgodovinski Casopis*, IV, 1950, p. 23–126; Al. Avenarius, *Die Awaren und die Slawen in den Miracula Sancti Demetrii, Byzantina*, V, 1973; p. 11–27; Vl. Popović, *Aux origines de la*

slavisation des Balkans: le constitution des premières Sklavinies macédoniennes à la fin du VIème siècle, în *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 1980, p. 230–257; P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, II. *Commentaire*, Paris, 1981).

[27]. Asupra episodului consacrat de *Miracula Sancti Demetrii* captivilor din Panonia, vezi acum excelenta ediție critică a lui P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I. *Le texte*, Paris, 1979, p. 284–304; Cf. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. Commentaire*, p. 137–162; S. Brezeanu, „Romains“ et „Barbares“ dans les Balkans au VIIème siècle à la lumière des „Miracles de Saint Démétrius“. *Comment on peut devenir l' „autre“*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXIV, 1986, nr. 2, p. 127–131).

[28]. Episodul prizonierilor „macedoneni“ a fost invocat cu secole în urmă de I. Lucius (*De regno Dalmatiae et Croatiae*, Vindobonae, 1758, p. 271–274) și de J.Ch. Engel, (*Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum*, Vindobonae, 1794, p. 234 și urm.; *Geschichte der Moldau und Walachei*, IV, Halle, 1804, p. 138–140) pentru a proba imigrarea românilor la Nord de Dunăre în secolul al IX-lea, în urma măsurilor hanului Krum. Teoria a făcut o uimitoare carieră în literatura modernă de specialitate. Ecouri la ei se regăsesc, și azi, în scrierile adversarilor continuității, deși sursele bizantine sunt explicite, așa cum remarcă și Gh.I. Brătianu, în privința revenirii în patrie a deportaților. Asupra locului deportării, vezi S. Brezeanu, „*La Bulgarie d'au-delà de l'Ister*“ à la lumière des sources écrites médievales, *Études Balkaniques*, 1984, nr. 4, p. 121–135.

[29]. Asupra politicii de colonizare întreprinse de urmașii lui Heraklius și, mai târziu, de împărații iconoclaști, pentru consolidarea noului regim al themelor, vezi G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 98, 108–111, 140–141, 159–164 cu întreaga bibliografie a problemei.

[30]. O dovadă în favoarea tezei lui Gh.I. Brătianu, pe lângă altele aduse de istoricul român, asupra rolului aporturilor de populație romanică sud-dunăreană, din rândurile prizonierilor ridicați de avari și slavi, la formarea poporului român în spațiul carpato-dunărean, se află în opera lui

Mauriciu (*Arta militară*, ed. H. Mihăescu, București, 1970, XI, 4, 31), unde aflăm de prezența la Nord de Dunăre a unor *romani* (*Rhomaioi*), refugiați, care serveau drept călăuze pentru armatele bizantine, dar care nu sunt prea siguri, întrucât erau înclinați să se alieze cu slavii, dușmanii imperiului.

[31]. Teza lui Vernadsky, care identifică pe *volohii* lui Nestor cu francii, teză susținută mai înainte de R. Roesler și de alți istorici, găsește și în zilele noastre susținători (Kristó Gy., *Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál, Századok*, 112, 1978, nr. 4, p. 623–661). Teza opusă, care vede în *vlahii* din Panonia, menționați deopotrivă de Nestor și de toți cronicarii maghiari medievali, în frunte cu Anonymus și Simon de Kéza, o ramură a romanității răsăritene, a fost reluată de noile cercetări (S. Brezeanu, „*Romani*” și „*Blachi*” la Anonymus).

[32]. Problema habitatului primitiv al albanezilor este departe de a fi soluționată de cercetările postbelice. Pentru lingvistul român H. Mihăescu (*Les éléments latins de la langue albanaise, Revue des Études Sud-Est Europ.*, IV, 1966, p. 353) strămoșii albanezilor erau vecini „*au nord-est, de la population romane de la vallée du Danube et de la Dacie; au sud ils venaient en contact avec les Grecs; à l'ouest ils avaient des relations avec la mer Adriatique et la population romane du littoral; au nord enfin, ils dépassaient les cimes du mont Durmitor. Ce vaste espace n'a jamais pu demeurer impénétrable aux civilisations et aux populations de l'extérieur, mais il a indubitablement abrité pendant longtemps une majorité ethnique albanaise*”. Problema se schimbă în termeni radicali dacă se acceptă teza eminentului lingvist bulgar Vl. Georgiev (*Sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques. Le dace, l'albanais et le roumain, Studii Clasice*, III, 1961, p. 23–27), pentru care, pornind de la fonetica istorică albaneză, albaneza este moștenitoare în linie directă a limbii daco-moesiane, substratul limbii române. Albaneza s-ar fi născut, așadar, în urma pătrunderii unor triburi dacomoesiene în centrul Balcanilor în mileniile III–II î.Hr.

[33]. Este vorba de faimoasa teorie a *uniunii lingvistice balcanice*, din care face parte și româna, alături de albaneză, bulgară, neogreacă și sârbă, teorie apărută, între alții, de G. Weigand (*Albanische Einwanderung in Siebenbürgen, Balkan-Archiv*, III, 1927, p. 208–228), Kr. Sandfeld – Jensen (*Die nichtlateinischen Bestandteile im Rumänischen*, în vol. *Grundriss der romanischen Philologie*, ed. G. Gröber, I, Strasbourg, 1905,

p. 524–534; *Linguistique Balkanique, Problèmes et résultats*, Paris, 1930) și Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I, București, 1986, p. 225–262, 574–577), contestată însă de Al. Graur (*Coup d'oeil sur la linguistique balkanique, Bulletin Linguistique*, IV, 1936, p. 31–46), S. Pușcariu (*Limba română*, I, București, 1940, p. 169–175), I.I. Russu (*Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 97–102) și alții.

[34]. Cercetările recente sunt aproape unanime în a vedea în dacomoesiană ori în traco-iliră substratul comun al celor două limbi (Vl. Georgiev, *Sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques. Le dace, l'albanais et le roumain, Studii clasice*, III, 1961, p. 23–27; Al. Graur, *Recherches sur le substrat du roumain*, în *Ibidem*, p. 19–22; G. Ivănescu, *Cuvinte românești de origine traco-dacă, Analele Universității din Timișoara, Seria filologie*, II, 1964, p. 258–264; Gr. Brâncuș, *Les éléments lexicaux autochtones dans le dialecte aromain, Revue de Linguistique*, XI, 1966, p. 549–565; I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, passim). Aceste cercetări au adus argumente decisive tezei că termenii comuni românei și albanezei – în număr de aproape 70 – nu sunt împrumuturi ale românei din albaneză, ci provin din substratul comun. S-a remarcat că aceste cuvinte nu au în română caracterul de împrumuturi, ci urmează, în evoluția lor, un tratament similar elementelor latine, fiind chiar mai vechi decât corespondentele lor albaneze, ca și faptul că ele definesc în română noțiuni fundamentale legate de relații sociale, părți ale corpului, vestimentație, locuință și gospodărie etc. (C. Treimer, *Albanisch und Rumänisch, Zeitschrift für slavische Philologie*, 38, 1914, p. 385–411; Gr. Brâncuș, *Albanoromanica I. Metoda comparației româno-albaneze, Studii și cercetări lingvistice*, XXII, 1971, p. 411–416; I.I. Russu, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970; Idem, *Etnogeneza românilor*, p. 241 și urm.).

[35]. Interpretarea propusă de Brătianu termenului *Romania* este general admisă de cercetările recente (R.L. Wolff, *Romania: The Latin Empire of Constantinople, Speculum*, XXIII, 1948, p. 1 și urm.).

[36]. Aceeași poziție este adoptată și de Al. Philippide, *Originea românilor*, I. Iași, 1923, p. 504–508; P.S. Năsturel, *Torna, torna fratre. O problemă de istorie și de lingvistică, Studii și cercetări de istorie veche*, VII, 1956, p. 179–188; I. Glodariu, *În legătură cu „torna, torna, fratre”*, *Acta Musei Napocensi*, I, 1964, p. 484–488; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 591–592.

[37]. Ideea întâlnirii a două curențe – unul *transcarpatic*, mai vechi și mai conservator, și altul *transdunărean*, deschis influențelor pătrunse pe valea Dunării – din care a rezultat limba română, idee ce se sprijină pe observațiile romanistului E. Gamillscheg, revine câțiva ani mai târziu într-o altă operă a istoricului român (*Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 104–105, ediție nouă, 1980). În orice caz, este unanim recunoscut faptul că limba română ni se înfățișează în aspecte mai arhaice în teritoriile ce au făcut parte din vechea Dacie romană, mai cu seamă în Transilvania, în raport cu celelalte ținuturi românești.

[38]. Pentru evoluția latinei dunărene la sfârșitul Antichității și începuturile Evului Mediu, vezi I. Coteanu, *Istoria limbii române*, București, 1977; H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest-Paris, 1978; I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985.

[39]. Istoricul român are în vedere ansamblul cercetărilor întreprinse de D. Onciul, dar în primul rând studiul fundamental *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană de A.D. Xenopol*, în D. Onciul, *Scieri istorice*, ed. critică A. Sacerdoțeanu, București, 1968, I, p. 131–260, și amintita sinteză a lui Al. Philippide, *Originea românilor*, I–II, Iași, 1923–1928.

[40]. Este un fapt aproape universal admis că influența slavă asupra limbii române s-a exercitat la Nord de Dunăre în secolele VII–X, din partea elementului slav suprapus populației autohtone românești (E. Petrovici, *Continuitatea daco-română și slavii*, *Transilvania*, 73, 1942; Idem, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970; Idem, *Toponymie et histoire*, *Revue Roumaine d'Histoire*, IV, 1965; p. 3–13; I. Pătruț, *Studii de limbă română și slavistică*, Cluj, 1974; P. Olteanu, G. Mihăilă și colab., *Slava veche și slavona românească*, București, 1975). Dacă ținem seama de influențele lingvistice germane asupra romanilor din Occident, la începuturile Evului Mediu, care au loc abia după creștinarea în *rit ortodox* a clanurilor cuceritoare, suntem obligați să admitem că abia cu secolul al X-lea începe influența masivă slavă asupra românilor, așadar, după creștinarea slavilor, când s-a creat terenul unui dialog fructuos între cuceritori și cuceriiți, în vechea Dacie, soldat cu asimilarea rapidă a cuceritorilor minoritari și cu împrumuturi lingvistice slave de partea cuceriiților majoritari (S. Brezeanu, *Românii în mileniul marilor migrații*, în *O istorie a românilor*, coordonatori Șt. Fischer-Galați, Dinu C. Giurescu, Ioan Aurel Pop, București, 1998, p. 35–54).

[41]. Pentru influențele românești în toponimia și onomastica iugoslavă, pe lângă mai vechea monografie a lui N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, vezi între cercetările postbelice S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959 și D. Gămulescu, *Influențe românești în limbile slave de sud*, I, București, 1983.

[42]. Dacă o colonizare în Moldova a unor elemente românești, venite din Transilvania, este un fapt atestat istoric în Evul Mediu (vezi nota [111]), nu este mai puțin adevărat că ele s-au suprapus unei romanități est-carpatică, surprinsă arheologic de la sfârșitul Antichității (Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI*, Iași, 1981; Idem, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e.n.*, Iași, 1982, p. 118–120 și passim; V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982).

[43]. *Vlachorynchinii* din *Istoria mănăstirii Kastamonitou* au cunoscut o curioasă carieră în literatura modernă de specialitate. Priviți decenii în șir ca cea mai veche apariție a românilor sud-dunăreni în istorie (M. Lascaris, *Les Vlachorynchines, une mise au point*, *Revue historique du Sud-Est européen*, 20, 1943, p. 182–189), contestați apoi cu vehemență, pe motiv că sursa în care apar este târzie și lipsită de orice fundament istoric, ei revin în anii din urmă în atenția cercetării istorice, reconsiderându-se valoarea documentară a sursei (N. Oikonomidès, *Actes de Kastamonitou*, Paris, 1978, p. 97 și urm.; P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius II. Commentaire*, p. 113, n. 165).

[44]. Asupra chestiunii, vezi E. Stănescu, *Byzantinovlachica I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle – début du XIe siècle et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VI, 1968, nr. 3, p. 407–438.

[45]. În ultimul timp, majoritatea cercetătorilor înclină să vadă în *vlahii* lui Kinnamos români din Imperiul Bizantin, recrutați în armata imperială (P.S. Năsturel, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, *Byzantina*, I, 1969, p. 177–180; Idem, *Blachobalcanica. I. Remarques sur les Valaques dans l'Empire Byzantin sous les Comnène et Anges*, *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher*, XXII, 1978, p. 236–238; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei. III.*

Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos, București, 1971, p. 160–162, cu bibliografia problemei. Teza localizării nord-dunărene este susținută de E. Stănescu (*Les „Blachoi” de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au Nord du Danube sous les Comnènes*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, IX, 171, nr. 3, p. 588–593) și de A. Armbruster (*Romanitatea românilor*, p. 24–25).

[46]. În cazul acestui episod, relatat de N. Choniates (*Historia* ed. van Dieten, p. 130–131), cercetările mai noi înclină să vadă în *vlahii* care-l urmăresc pe Andronic Comnenul fie români sud-dunăreni, aflați în misiune în stânga fluviului, fie localnici, dornici să obțină o recompensă de la împăratul bizantin (G.G. Litavrin, *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII v.v.*, în vol. *Iugo-vostočnaja Evropa v srednie veka*, Chișinău, 1972, p. 102–104; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucurest, 1978, p. 105–107).

[47]. Problema identificării și localizării acestor *Blakumen* este amplu tratată de V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 24, 1973, nr. 1, p. 57–81; nr. 2, p. 259–282.

[48]. Avem aici ecoul unei teze ce domina cercetarea de specialitate a timpului și care pornea de la un pasaj din opera Anei Comnena. Referindu-se la populația de origine latină de pe teritoriul imperiului, prințesa bizantină (*Alexiade*, ed. B. Leib, Paris, 1943, p. 135; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, București, 1976, p. 108) afirmă că „*cei ce duc o viață nomadă – pe aceștia limba populară îi numește vlahi*”. Pasajul a făcut obiectul unor cercetări speciale în perioada postbelică și s-a ajuns la concluzia că Ana Comnena confundă nomadismul cu transumanța (M. Gyoni, *Le nom „Vlachoi” dans l’Alexiade d’Anne Comnène*, *Byzantinische Zeitschrift*, 44, 1951, p. 244–245; G.G. Litavrin, *Vlahi vizantijskich istočnikov*, p. 95–99; P.S. Năsturel, *Les Valaques balkaniques aux Xe–XIIIe siècles. Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine*, *Byzantinische Forschungen*, VII, 1979). Alte izvoare bizantine validează, fără putință de tăgadă, această interpretare. Între toate, cel mai explicit este Kekaumenos, care arată că păstorii vlahi, așezați în satele și orașele din Nordul Greciei, aveau obiceiul de a-și trimite primăvara turmele în locurile reci din munții themei Bulgariei, pentru a reveni în septembrie la pășunile din câmpie (*Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodtza XI veka*,

Moskva, 1972, ed. G.G. Litavrin, p. 258; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 32). G.G. Litavrin (*Vlahi vizantijskich istočnikov*, p. 105 și urm.) constată că vlahii din regiunea Pindului *populează și în secolul al XX-lea aceleași sate pe care strămoșii lor le locuiau cu aproape un mileniu în urmă*. În orice caz, se poate afirma cu certitudine, pe baza cunoașterii ansamblului documentelor istoriei bizantine, că în orizontul lingvistic și cultural bizantin termenul vlah (gr. Blachos) are o *accepțiune exclusiv etnică* și desemnează populația de limbă latină din Balcani (G.G. Litavrin, *Vlahi vizantijskich istočnikov*, p. 91–138; Idem, *Bolgarija i Vizantija v XI–XII v.v.*, Moskva, 1960, p. 431 și urm.; Ph. Malingoudis, *Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten Bulgarischen Staates, Byzantina*, X, 1978, p. 96 și urm.). O prezentare de ansamblu a evoluției medievale a romanității sud-dunărene, în *Românii de la sud de Dunăre*, coordonatori S. Brezeanu și Gh. Zbucnea, București, 1997, p. 7–22.

[49]. Faptul că termenul *vlah* desemnează în sursele medievale – bizantine, latine, orientale – ramurile aceluiași popor, ce locuia ambele maluri ale Dunării, din Pind și Haemus până în Carpați, este un fapt confirmat de cercetările lingvistice moderne. Cf. W. von Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950; L. Musset, *Les invasions. Le second assaut*, p. 202–203; S. Brezeanu, „*Romani*” și „*Blachi*” la Anonymus, p. 1331–1334.

[50]. Noile cercetări au lărgit câmpul investigației sugerate de Brătianu, aducând noi probe în favoarea tezei că sub termeni arhaizanți ca moesieni, daci, geți și pannoni, autorii medievali desemnau diferitele ramuri ale poporului român din Balcani și Carpați (S. Brezeanu, „*Blachi*” and the Lower Danube in the Early Thirteenth Century, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XIX, 1981, nr. 3, p. 595–604; Idem, *Les „Daces” de Suidas. Une réinterprétation*, în *Ibidem*, XXII, 1984, nr. 2, p. 113–122; Idem, „*Vlahi*” și „*misieni*” în sursele bizantine relative la începuturile statului Asăneștilor. Terminologie etnică și ideologie politică, în Idem, *Romanitatea orientală în Evul Mediu*, București, 1999, p. 106–136.

[51]. Pentru accepțiunea termenului *Rossovlachia*, folosit de cancelaria patriarhiei din Constantinopol pentru a defini principatul și mitropolia Moldovei, vezi nota [8].

[52]. Practica autorilor și a cancelariilor medievale de a defini populația din regatele „barbare” prin clanul conducător, a fost larg semnalată

de cercetările recente. Peste succesiunea „imperiiilor“ barbare din bazinul dunărean, Lucien Musset (*Les invasions. Les vagues germaniques*, p. 63) vedea, pe drept cuvânt, prezența unei populații sedentare, ignorate de sursele timpului din cauza lipsei sale totale de insolit. „*Le plus souvent – scria el – les hommes restent en attendant que la fortune change et entrent bientôt dans une autre combinaison. Plusieurs empires qui nous paraissent fort différents parce qu'on ne nous en cite que les clans dirigeants, qui changent en effet, peuvent se bâtir ainsi, successivement, avec les mêmes matériaux*“ (*Ibidem*). Pentru alte situații, vezi S. Brezeanu, *Les Roumains et le „silence de sources“, dans le „millénaire obscur“, Revue Roumaine d'Histoire*, XXI, 1982, nr. 3–4, p. 387–403; Idem, *Les „Daces“ de Suidas*, p. 116–119.

[53]. Ipoteza lui VI. Diclescu câștigă mai multă credibilitate dacă avem în vedere că orice populație imperială, rămasă dincolo de *politeia* bizantină în urma cuceririlor clanurilor migratoare, devenea în chip necesar „barbară“. Cf. pentru situații similare din veacul al VII-lea, S. Brezeanu, „*Romains*“ et „*Barbares*“ *dans les Balkans au VIIe siècle*, p. 129–131.

[54]. Pentru atari posibile confuzii între romanicii nord-dunăreni și seniorii lor *sciți*, vezi Al. Madgearu, *Românii în secolul al IX-lea în lumina scrisorii papei Nicolae I către împăratul Mihail III, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 37, 1986, nr. 4, p. 318–325.

[55]. Istoricul român are în vedere, neîndoielnic, Vlahia Mare, principatul fondat de vlahii thessalioți în veacul al XIII-lea, ce reapare și în sursele secolului următor. Pentru Vlahia Asăneștilor și pentru ecurile ei în sursele veacurilor XIII–XV, vezi S. Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachiae. În jurul genezei și semnificației termenului „Vlachia“ din titulatura lui Ioniță Asan*, *Revista de istorie*, 33, 1980, nr. 4, p. 663–669.

[56]. Ipoteza lui G. Brătianu asupra celor două posibile ramuri ale poporului român, una nord-dunăreană (*pastores Romanorum*) și alta sud-dunăreană (*Blachi*), amintire a două curente demografice ce au stat la originea românilor este ingenioasă, dar rămâne fără suport istoric. Textul pe care se sprijină, extras din opera Notarului regelui Béla, *Blachi ac pastores Romanorum*, constituie încă subiect de dispută în jurul valorii particulei *ac*: cu valoare explicativă (*adică, sau*) ori copulativă (*și*). În primul caz, Anonymus ar avea în vedere termeni echivalenți, fiind vorba de unul și același popor; în al doilea, termeni diferiți, în care caz trebuie să

admitem două popoare diferite (S. Brezeanu, „*Romani*“ și „*Blachi*“ la Anonymus, p. 1328–1331). Oricum, Anonimul dominican pune semnul egalității între *Blazi* și *pastores Romanorum*, fapt ce infirmă teza lui Brătianu. De altminteri, este greu de presupus că Anonymus și lumea intelectuală a timpului său mai păstrau amintirea unor evenimente ce trebuiseră să se petreacă cu șase secole în urmă.

[57]. Teza lui L. Tamás care, pe linia lui R. Roesler, identifică pe *vlahii* din Panonia ai lui Anonymus cu o ramură a romanității occidentale, înrudită cumva cu rhetoromanii, nu rezistă. *Vlahii* din Panonia, menționați de Anonymus, Simeon de Kéza și Anonimul dominican sunt o ramură a romanității orientale (L. Musset, *Les invasions. Le second assaut*, p. 202–203; S. Brezeanu, „*Romani*“ și „*Blachi*“ la Anonymus, p. 1331–1334).

[58]. Gh.I. Brătianu acordă un loc important înțelesului social al etnonimului rumân din societatea munteană din secolele XV–XVIII între argumentele sale în sprijinul tezei continuității. Pentru el, originea instituției rumâniei urcă în perioada conviețuirii slavo-române (*Servage de la glèbe et régime fiscal: essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine. Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, p. 445–462; *Sfatul domnesc și adunarea țărilor în Principatele Române*, 1995, p. 19–21). Ipoteza a fost formulată pentru prima oară de C. Giurescu (*Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, în *Idem, Studii de istorie*, ed. Dinu C. Giurescu, București, 1993, p. 309–380) și apărată cu tărie de P.P. Panaitescu: *Interpretări românești*, ed. Șt. Gorovei și M.M. Székely, București, 1994, p. 31–64; *Einführung in die Geschichte der rumänischen Kultur*, Bukarest, 1977, p. 179–158). Este greu de admis că migratorii poposiți la nord de Dunăre au preluat legătura colonatului pentru a exploata populația daco-romană și apoi românească locală. Ea nu este prezentă în nici un regat „barbar“ din Occident, unde contactul cu instituțiile Imperiului roman au fost mult mai intense. Sigură este poziția juridică inferioară a autohtonilor, atestată în toate regatele barbare, poziție ce poate merge până la o condiție servilă, cum este cazul în Rhaetia și, mai cu seamă, în Britania anglo-saxonă, unde termenii *walhoz* și *walhiska* au dobândit sensul de «sclav» sau «om dependent». (L. Musset, *Les invasions. Le second assaut*, p. 255–256; Anna Janda, *Die Barschalken. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Mittelalters*, Wien, 1926; L. Weisgerber, *Deutsch als Volksname*, p. 195–198). Fragilitatea ipotezei străvechi a

instituției sociale muntene ține de absența rumâniei pe întregul spațiu locuit de români, unde ei au conviețuit cu slavii, și de împrejurarea că pătura slavă suprapusă ar fi trebuit să preia numele etnic al populației aservite, situație inexistentă în Europa migrațiilor, unde fenomenul a fost invers: cucerii au luat numele cuceritorilor. De aceea, rumânia este o *creație munteană* a secolelor XV-XVI și ea nu a adus o înjosire, cel puțin la început, numelui național al românilor (S. Brezeanu, *La origine d'une institution sociale medievale: rumân – rumânie. Normalité ou marginalité?* în Idem, *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățeni romani la națiunea medievală*, București, 1999, p. 229-246). În concluzie, instituția *rumâniei* nu poate fi invocată în sprijinul continuității românești.

[59]. Sensul de *păstor* al termenului *vlah* este cu totul secundar și poate fi surprins în documentele sud-slave la sfârșitul Evului Mediu, iar în lumea greacă într-o perioadă târzie, mult după căderea Constantinopolului (vezi și nota [48]).

[60]. Apariția expresă a *vlahilor* în surse – în secolul al X-lea în Balcani și în secolul al XIII-lea la Nord de Dunăre – nu trebuie pusă în legătură cu *rolul istoric* jucat de ei începând cu această perioadă, ci este o chestiune, așa cum s-a remarcat în nota [86], de natură a documentației și de intrare a lor în formațiuni politice cu cancelarii și cultură scrisă care „produc” documente. În orice caz, românii sunt menționați de-a lungul Evului Mediu și sub alte etnicoane ca *daci*, *moesieni*, *geți*.

[61]. Pentru originea și identitatea *brodnicilor*, V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982, p. 144–146, cu literatura recentă a problemei.

[62]. Problema identității misteriosului popor, denumit de sursele orientale ale veacului al X-lea *V.n.nd.r.*, *N.dr.r.*, ce a preocupat pe mulți erudiți în perioada interbelică, pare să fie definitiv soluționată în literatura de specialitate; ei erau maghiari colonizați de autoritatea bizantină pe valea Vardarului (N. Oikonomidès, *Vardariotes – W.l.nr.r. – V. n.nd.r.: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, *Südost-Forschungen*, XXXII, 1973, p. 1–8; P. Diaconu, *Realități politice la Dunărea de Jos: români, bizantini, bulgari, pecenegi*, *Revista de istorie*, XXXIV, 1981, nr. 6, p. 1111–1134).

[63]. Cercetările arheologice întreprinse în perioada postbelică pe teritoriul românesc au cunoscut proporții considerabile (Em. Condurachi, *L'archéologie roumaine au XXe siècle*, Bucarest, 1963). Rezultatele

acestor cercetări au aruncat o lumină nouă asupra problemei genezei și continuității poporului român (N. Stoicescu, *The Continuity of the Romanian People*, Bucurest, 1983, p. 103–225).

[63bis]. Pentru contactele goților cu lumea iraniană nord-pontică și cu civilizația greco-romană la Nord de Dunăre, L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, p. 59–60, 82–83.

[64]. Cercetările postbelice au evidențiat tendințele particulariste din Imperiul Roman Târziu ce au scos la suprafață vechile populații preromane (L. Harmand, *L'Occident romain. Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord 31 av. J.C. à 235 apr. J.C. Racines celtiques et structures romaines d'une communauté*, Paris, 1960; R. Rémondon, *La crise de l'Empire romain de Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1964; R. Macc Mullen, *Enemies of the Roman Order*, Cambridge-Mass., 1966; F.W. Walbank, *Nationality as a Factor in Roman History*, *Harvard Studies in Classical Philology*, 76, 1972, p. 145–168; T. Katula, *La petite et la grande patrie*, (în poloneză, cu rezumat în franceză), *Acta Univ. Wratislaviensis, Antiquitas*, nr. 57, 1966, p. 13–52; J.P. Brisson, *Autonomisme et christianisme dans l'Afrique romaine de Septime Sévère à l'invasion vandale*, Paris, 1958; *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Bucurest-Paris, 1976; A. Tranoy, *Centralisme, décentralisation ou provincialisme? Aquitanie et Galice d'Auguste à Constantin*, *Revue historique*, nr. 552, 1984, p. 273–284).

[65]. Pentru civilizația merovingiană, în care se întrepătrund influențe germanice cu elemente de tradiție celtică din Latène preroman, L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, p. 191–194. Musset vorbește chiar de „*barbarie indigène et barbarie importée*”. „*La «barbarie» n'a pas été seulement apportée du dehors; elle est peut être le résultat d'un conservatisme, d'une continuité profonde avec le passé préromain*” (*Ibidem*, p. 222).

[66]. Problema unui particularism dacic în veacurile III–IV d.Hr. presupune o atitudine pozitivă față de supraviețuirea elementului dacic în colonia romană nord-dunăreană. Teza dispariției populației dacice în urma războaielor daco-romane, susținută și azi de unii specialiști, nu mai poate fi apărută în lumina noilor cercetări. Noile interpretări ale iconografiei de pe Columna lui Traian (C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980), prezența dacilor în armata romană (I.I. Russu, *Daco-geții în Imperiul*

roman, în afara provinciei Dacia Traiană, București, 1980; Idem, *Elementele tracogetice în Imperiul Roman și în Byzantium. Veacurile III–VII*, București, 1976, p. 23–36; C. Petolescu, *Dacii în armata romană*, *Revista de istorie*, 33, 1980, nr. 6, p. 1043–1061), și, mai presus de toate, descoperirile arheologice și numismatice (D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966; Idem, *Autohtonii în Dacia I. Dacia Romană*, București, 1980; D. Tudor, *Oltenia romană*) aduc dovezi convingătoare în favoarea supraviețuirii elementului autohton în Dacia romană și greutatea lui decisivă în procesul etnogenezei poporului român (L. Bârză, S. Brezeanu, *op. cit.*).

[67]. Ideea unui *particularism dacic* în secolele III–IV a fost reluată de noile cercetări românești (I.I. Russu, *Elemente tracogetice în Imperiul roman și în Byzantium*, *passim*; Al. Madgearu, *Specific provincial și ideologie imperială la împărații romani de origine traco-dacă. Sec. III e.n.*, *Revista de istorie*, 39, 1986, nr. 2, p. 180–189).

[68]. Cei mai mulți cercetători din perioada postbelică s-au raliat poziției adoptate de Brătianu, potrivit căreia începuturile creștinismului la daco-romani se situează în veacul al IV-lea, când credința lui Christos parcurge drumul de la cultul persecutat la religie de stat în Imperiul Roman (E. Lozovan, *Aux origines du christianisme daco-scythique*, în Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen IV*, Berlin, 1962, p. 146–165; C. Daicoviciu, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane* în Idem, *Dacia. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1969, p. 517–521; M. Macrea, *Istoria României*, I, p. 629; D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, p. 153; I. Barnea, în *Dicționar de istorie veche a României*, p. 192–195). Numai că descoperirile de monumente creștine din ultimii ani au readus în actualitate ipoteza lui V. Pârvan (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 201), care așază începuturile pătrunderii creștinismului la Nord de Dunăre în secolele II–III, când asupra Daciei se așternea încă stăpânirea Romei (R. Vulpe în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 16–22; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 54–61). În orice caz, majoritatea obiectelor de cult – *donarium* de la Biertan, geme, opaite creștine – și a monumentelor religioase – biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt (sec. IV–V), cel mai vechi lăcaș de cult de la Nord de Dunăre, bisericile de la Sucidava, Drobeta și Cenad (sec. IV–VI) – aparțin

perioadei postareluiene. E perioada când în Scythia Minor este atestată o viață bisericească de o remarcabilă intensitate, de unde vor fi pornit zeci de misionari pentru convertirea la creștinism a fraților lor din stânga Dunării (I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977; Idem, *Arta creștină în România*, I-II, București, 1979-1981; D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, p. 141-158; D. Păcurariu, *op. cit.*, p. 83-93, 145-158; I.I. Russu, în *Studii teologice* 10, 1958, 5-6, p. 311-340; V. Bauman, în *Buletinul monumentelor istorice*, 41, 1972, nr. 2, p. 17-26; Idem, în *Acta Musei Napocensis*, 14, 1977, p. 245-267; N. Gudea, în *Dacia N.S.*, 24, 1980, p. 255-260; E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*; E. Lozovan, *Dacia Sacra*, București, 1998).

[69]. Pentru rolul episcopilor dunărene în predicarea noii religii la dacoromanii și dacii de pe cele două laturi ale Carpaților, din bibliografia recentă a problemei cităm: D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967, p. 481-516; Idem, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969, p. 267-310; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 456-464; I. Barnea și D.M. Pippidi, în *Dicționar de istorie veche a României*, *passim*; P.S. Năsturel, în *Revue des études sud-est europ.*, VII, 1969, nr. 1, p. 175-185; P.P. Panaitescu, *Einführung*, p. 79-87; E. Lozovan, *Dacia Sacra*, p. 55-90).

[70]. Cercetările lingvistice noi au așezat într-o altă lumină valoarea argumentului toponimic în probarea continuității (Em. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970; I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 71-74; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 288-300, cu bibliografia problemei). Mai nou, contra tezei lui G. Schramm (*Eroberer und Eingesessen. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n.Chr.*, Stuttgart, 1981), ostil continuității românești, vezi S. Brezeanu, Jiu-Gelou. *Istorie și lingvistică* în vol. *Timpul istoriei: Memorie și patrimoniu*, *In honorem emeritae Ligiae Bârz*, București, 1997, p. 237-244.

[71]. Tendința arheologilor de a atribui clanurilor migratoare orice urmă materială și de a așeza în umbră populația locală romanizată nu a dispărut. În Europa Sud-Estică vestigiile materiale aparțin goților, hunilor, gepizilor, avarilor, slavilor, bulgarilor ori maghiarilor, în vreme ce populația romanică este admisă, în cel mai bun caz, ca o abstracțiune. „*Toate faptele și indiciile amintite aici*, sublinia cu îndreptățire eminentul arheolog Ion Nestor, referindu-se la această tendință, *ne recomandă să părăsim*

unele obișnuințe de gândire după care orice prezență (semnalată pe orice cale în teritoriul țării noastre [România] trebuie să fie neapărat străini, romanicii sau românii, admiși generos – dar vai! doar abstract – pe baza «teoriei» continuității, urmând eventual a fi căutați (dar e curios că nimeni, din cei ce gândesc așa, nu-i găsește în mod concret!) prin cine știe ce locuri inaccesibile sau ascunse (munți, bălți, stufărișuri etc.). Ce ar fi să admitem că printre vestigiile arheologice din diferite perioade care au ieșit și ies la iveală în cantități uneori impresionante pe teritoriul țării noastre trebuie să se găsească și cele aparținătoare acelor care la un moment dat vor intra – în urma unui proces etnogenetic – în istoria acestei părți a lumii sub numele și cu înfățișarea de români?” (Continuitate în istoria formării poporului român, Magazin istoric, II, 1969, nr. 6, p. 27).

[72]. „Il serait imprudent de généraliser”, scria un sfert de secol mai târziu L. Musset (*Les invasions. Les vagues germaniques*, p. 224), *mais le danger d'erreur ne serait guère moindre si l'on ne portait au compte de la continuité, dans le bilan général des invasions, que les éléments proprement et typiquement romains et si l'on inscrivait au seul compte des Germains immigrés tout ce qui, dans la civilisation nouvelle, est évidemment étranger à la Romanité.*” „Bien des guerriers «barbares», observa același istoric în alt loc (*Ibidem*, p. 261), *sont des paysans du cru qui n'ont reçu des Francs que quelques modes vestimentaires.*”

[73]. Imaginea pe care și-o putea face Gh.I. Brătianu, la vremea sa, asupra evoluției și caracterului civilizației materiale din spațiul carpato-dunărean în lumina puținelor descoperiri arheologice ale timpului s-a îmbogățit în chip substanțial grație noilor cercetări arheologice. Ce reprezentau cele câteva descoperiri arheologice ale epocii marilor migrații, cunoscute în 1940, pe lângă sutele de stațiuni cercetate azi, aparținând aceleiași perioade? De aceea, socotim că este de prisos să încercăm să adăugăm noi fapte sau să corectăm imaginea evoluției culturii materiale de după anul 271 e.n., pe care Brătianu o propunea la vremea sa pe temei arheologic. Important este faptul că, în ansamblu, concluziile istoricului român relative la supraviețuirea tradițiilor de civilizație dacică în cultura materială nord-dunăreană post-aureliană sunt confirmate de noile descoperiri. În cele mai însemnate aspecte ale culturii materiale pot fi surprinse elemente de tradiție dacică Latène: locuințe de lemn și piatră cu vatră de sorginte dacică, necunoscute lumii slave sau altor populații migratoare în habitatul lor primitiv, tipuri de vase și decorație de inspirație

dacică în ceramică, morminte de incinerare etc. Revenirea la suprafață a unor elemente de cultură materială din fondul preroman după secolul al II-lea d.Hr., elemente ce nu au căzut în uitare în Imperiul Roman, în pofda expansiunii civilizației de tip urban aduse de cuceritorii romani, este un fenomen general european și el este reflexul declinului vieții urbane și al ruralizării economiei europene la sfârșitul Antichității și începutul Evului Mediu (L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, p. 222–224; R. Latouche, *Les origines de l'économie occidentale*, Paris, 1956; *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, București, 1970, p. 122–134, 152–182). La nivelul spațiului românesc el a fost evidențiat atât arheologic, cât și lingvistic (E. Lozovan, *Romains et Barbares sur le Moyen Danube*, în Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, II, Berlin, 1960, p. 225–244; L. Musset, *Les invasions. Le second assaut*, p. 202). Dar cultura materială din secolele ce au urmat părăsirii Daciei de către legiunile romane rămâne, în trăsăturile ei esențiale, *un aspect regional al culturii provinciale romano-bizantine*. Prin contacte de natură economică și militară, politică și culturală, societatea carpato-dunăreană a evoluat solidar cu lumea romano-bizantină sud-dunăreană. Arheologic, cultura materială nord-dunăreană ne înfățișează, între secolele IV–VII, mai multe aspecte regionale (Sântana de Mureș – Cerneahov, Ipotești–Cândești–Ciurelu, Bratei–Morești, Bandu, Noșlac, Botoșana, Suceava–Șipot, Bezid–Filiași), în care cultura provincială romano-bizantină cu elemente de tradiție dacică suferă, în chip diferențiat de la un aspect regional la altul, înrăuriri ale migratorilor, mai ales slavi. Cu veacul al VIII-lea, cultura materială din spațiul carpato-dunărean ni se revelă într-o remarcabilă unitate, ce se prelungește și la Sud de Dunăre, dar și la răsărit de Nistru. Această cultură, cunoscută sub numele de complexul balcano-carpatic sau *Dridu*, își coboară originile în complexele culturale anterioare (Ipotești–Cândești, Bratei–Filiași și Botoșana) și apare în urma fuziunii tradițiilor dacoromane de pe ambele maluri ale Dunării cu elemente slave și sub acțiunea influențelor civilizației bizantine (L. Bârză, *La continuité de la création matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, București, 1980; Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei*, București, 1977; S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III–IV e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dolceanca*, București, 1974; Idem, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a*

poporului român, București, 1967; Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizațul în veacurile V–XI e.n.*; Idem, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978; R. Teodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, București, 1976; M. Comșa, *Cultura materială veche românească. Așezările de la Bucov–Ploiești*, București, 1978; Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii, Secolele VIII–XI*, București, 1982; V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982).

[74]. Pentru colonizarea romană, care pătrunde profund în lumea satului dacic, vezi literatura de specialitate la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 123–137.

[75]. Existența în limba română a unui fond de cuvinte dacice în număr de 160–170, dintre care numai cca. 70 comune cu albaneza, constituie azi un fapt larg îmbrățișat în literatura de specialitate (I.I. Russu, *Limba traco-geților*, București, 1967, p. 199–222; Idem, *Die autochtonen Elemente im Wortschatz der rumänischen Dialekte, Dacoromania*, 1973, p. 189–196; Idem, *Etnogeneza românilor*, passim; Vl. Georgiev, *Le dace comun substrat de la langue roumaine, Revue roumaine de linguistique*, X, 1965, nr. 1–3, p. 75–89; Ruprecht Rohr, *Zum dakischen des Rumänischen, Zeitschrift für Balkanologie*, 1979, p. 154–160; A. Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980).

[76]. Cercetări recente au adus noi precizări în legătură cu nașterea tradiției relative la subordonarea mitropoliilor românești nord-dunărene față de arhiepiscopia din Ohrida, tradiție ce a circulat în lumea savantă românească a secolelor XVII–XVIII. Pe temeiul a două documente găsite în arhivele otomane, M. Maxim (*Les relations des Pays Roumains avec l'archevêché d'Ohrid à la lumière des documents turcs inédits, Revue des Études Sud-Est Européennes*, XIX, 1981, nr. 4, p. 653–672 reluat în volumul Idem, *L'empire ottoman au Nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Etudes et documents*, Istanbul, 1999, p. 83–108) a stabilit că la originea acestei tradiții stă un fapt real și anume autoritatea pe care arhiepiscopul de Ohrida a exercitat-o asupra bisericii din Țara Românească și din Moldova pentru numai câțiva ani în cursul secolului al XVI-lea. Tradiția, născută în perioada următoare și încorporată de unele scrieri românești, are la bază, prin urmare, această subordonare târzie și de scurtă durată a bisericii nord-dunărene față de

arhiepiscopea balcanică, ca și pretențiile pe care aceasta din urmă nu a încetat să le formuleze asupra eparhiilor românești. Așadar, această tradiție nu este nicidecum legată de presupusa imigrare a românilor în spațiul carpato-dunărean în secolul al XIII-lea.

[77]. Pentru istoria bisericii românești din secolele XIII–XIV, culminând cu crearea unor mitropolii subordonate direct patriarhiei ecumenice din Constantinopol, R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974, p. 163–222.

[78]. Dacă influența sud-slavă la românii nord-dunăreni este certă la nivelul bisericii, nu la fel stau lucrurile pentru domeniul organizării de stat, unde o influență decisivă a avut-o Constantinopolul imperial, chiar dacă principatele medievale românești se afirmă – cele dintâi în Europa sud-estică și răsăriteană – ca niște creații politice locale *non imperiale* și prenaționale, în direcția în care se angajează deja monarhiile naționale din Occident (Val. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980; Idem, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 209–250, Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj, 1988; S. Brezeanu, *Model european și realitate locală*; Idem, *Domn a toată Țara Românească. Originea și semnificația unei formule medievale de cancelarie*, *Revista istorică*, I, 1990, nr. 2, p. 151-164).

[79]. Gh.I. Brătianu reia problema ducatelor găsite de cuceritorii maghiari în Transilvania în lumina cronicii lui Anonymus în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 189–225. Asupra valorii documentare a operei istorice a Notarului anonim în lumina noilor cercetări, S. Brezeanu, „*Romani*” și „*Blachi*” la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*.

[80]. Problema valorii documentare a tradiției istorice relative la descălecările românești de peste munți avea să formeze substanța însăși a monografiei lui Gh.I. Brătianu, *Tradiția istorică*.

[81]. Pentru noile interpretări ale împrejurărilor istorice în care apare principatul Țării Românești, S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, p. 41–95 și S. Brezeanu, *Model european și realitate locală*.

[82]. Problema formării principatului român dintre Carpații Orientali și Nistru revine amplu, câțiva ani mai târziu, în preocupările istoricului român (*Tradiția istorică*, p. 119–186). Pentru noile interpretări asupra chestiunii, Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatâmare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în vol. *Formarea statelor feudale românești*, p. 165–193 și Idem, *Geneza statului*.

[83]. Politica statelor românești în veacul al XIV-lea, călăuzită de aspirațiile lor la independență și de consolidare într-un context internațional în continuă schimbare, datorită tendințelor expansioniste ale regatității ungare în Europa Sud-Estică și Central-Răsăriteană, declinului puterii tătare și succeselor fulgerătoare ale cuceririi otomane în Balcani, este corect caracterizată de Gh.I. Brătianu – *politică de echilibru* – în ansamblu. Nu la fel stau lucrurile când este vorba de aprecierile de detaliu referitoare la politica promovată de Basarab, Nicolae Alexandru, Vlaicu ori Radu I. Basarab care se află în conflict cu tătarii și în alianță cu regatul angevin, într-un moment când politica Hoardei de Aur redevine activă la Dunărea de Jos, politica lui Nicolae Alexandru și Vlaicu este dominată de conflictul diplomatic și chiar militar cu coroana angevină (Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 169–187), după cum alianța lui Radu I cu turcii nu are suport istoric. „*Politică adaptabilă împrejurărilor, reală*, observa cu multă îndreptățire N. Iorga, cu referire la aceeași politică a statelor medievale românești, *ea s-a constituit în desfășurarea ei ca o tradiție... Spiritul de aventură n-a fost acceptat niciodată de înaintașii noștri... Ea era nu numai o necesitate pentru un popor mic între dușmani puternici, dar [are] și un caracter modern, pe care-l înfățișează tot Apusul în epoca Renașterii. Prin ea ne-am menținut, fără zguduiri, într-o dezvoltare normală așa de bine întemeiată pe această tradiție înțeleaptă, încât însăși supunerea noastră față de turci n-a fost o sclavie, ca cea a grecilor, a slavilor balcanici, a ungarilor, ci o respectată autonomie sigură de sine*“ (N. Iorga, *Sârbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în Evul Mediu*, în vol. Idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ed. Ș. Papacostea, București, 1984, p. 68).

[84]. În ultimul timp au fost aduse contribuții fundamentale la cunoașterea luptei politice desfășurate de românii din Transilvania în veacul al XVIII-lea, luptă ce a anunțat deșteptarea națională din secolul următor (E. Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationalbildung*, Düsseldorf, 1976; K. Zach,

Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert, Wiesbaden, 1977; K. Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Saguna and the Rumanians of Transylvania. 1846–1873*, Cambridge, 1977; Idem, *The Idea of Nation on the Romanians of Transylvania 1691–1849*, București, 1985; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Aus der Geschichte der rumänischen Nationsbildung, 1700–1848*, Bukarest, 1981).

[84 bis] - Împotriva acestei opinii a lui Brătianu, vezi nota [58].

[85]. Pentru politica de colonizare în Bizanț vezi nota [29].

[86]. Observația lui F. Lot, căreia i se aliază și Brătianu, este numai în parte exactă. În fond, „*tăcerea izvoarelor*“ se așterne la începuturile Evului Mediu nu numai asupra românilor nord-dunăreni, ci și asupra romanității din dreapta Dunării. Dacă la Sud de fluviu este mai scurtă decât la Nord de Dunăre, ea este nu mai puțin o realitate istorică. „*Tăcerea surselor*“ în spațiul carpato-dunărean se întinde pe aproape un mileniu (sec. III–XII), în vreme ce în Balcani ea este numai de patru secole (sec. VII–X). Ieșirea populației romanizate sud-dunărene din atenția izvoarelor bizantine în această ultimă perioadă este legată de pierderea de către imperiu a controlului asupra vechilor săi cetățeni romanizați, intrați sub stăpânirea *Bulgariei* și a *Sclavinilor* balcanice. Dimpotrivă, cu *reconquista* împăraților-soldăți de la răscrucea secolelor X–XI, când granița bizantină este restabilită pe linia Dunării, traco-romanii sud-dunăreni, metamorfozați între timp într-o *ethnie neo-latină*, redevin supuși imperiali și Noua Romă ia cunoștință cu diversitatea etnică a peninsulei, până atunci deghizată de noțiuni politice ca *Bulgaria* și *Sclaviniile*. Numai acum *vlahii* (gr. Βλάχοι) reintră treptat în actele cancelariei imperiale și în sursele narative. La Nord de Dunăre, intrarea românilor în atenția izvoarelor este legată, dacă facem abstracție de unele mențiuni mai vechi cu totul accidentale, de încheierea cuceririi Transilvaniei de către maghiari, urmată de implantarea unei administrații regulate în provincia intracarpatică la răscrucea secolelor XII–XIII, și de începuturile expansiunii arpadiene în ținuturile românești extracarpatică în prima jumătate a veacului al XIII-lea. „*Le silence des sources*“, conchidea un studiu consacrat chestiunii, *s'explique par la prise en consideration de la position de la romanité orientale, politiquement subordonnée aux tribus slaves et protobulgares, au sud du Danube, et aux «empires barbares» au nord du fleuve, dont la domination donnait aux yeux des témoins extérieurs le*

caractère politico-ethnique de ces territoires. Le retour des Roumains des deux rives du Danube dans l'attention du monde médiéval aux Xe-XIIIe siècles est le réflexe de leur intégration dans les formations politiques ayant une culture écrite et des chancelleries qui produisent des actes intérieurs. Les causes du «silence» se déplacent ainsi du domaine des réalités ethniques dans celui de la terminologie politico-ethnique de l'homme du Moyen Âge et de la nature de la documentation". (S. Brezeanu, *Les Roumains et «le silence des sources» dans le «millénaire obscur»*, p. 403, reluat în Idem, *Romanitatea orientală în Evul Mediu*).

[87]. Cercetările arheologice recente au confirmat deplin teza dispariției lente a vieții urbane în Dacia romană. Stăruința populației după retragerea aureliană este atestată nu numai la Sarmizegetusa, ci și la Napoca, Apulum, Potaissa, Ampelum, Porolissum și mai ales în centrele din câmpia olteană și din Banat, aflate în contact direct cu lumea imperială sud-dunăreană în secolele IV-VI. Descoperirile arheologice și numismatice certifică prezența unei populații în vechile orașe ale Daciei romane, dar aceste centre se ruralizează treptat și locuitorii lor revin la economia naturală. Fenomenul se înscrie în procesul, aproape general în provinciile occidentale ale imperiului, de declin al vieții urbane și de ruralizare a vieții economice, proces ce începe în veacul al III-lea, pentru a cunoaște expresia deplină în secolele VIII-IX. Pentru evoluția societății daco-romane din vechile orașe nord-dunărene vezi M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 469-474; Idem, în *Istoria României*, I, p. 615-637; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 11-40; Idem, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1966; O. Toropu; *op. cit.*, p. 113-144. Pentru ce a însemnat „reconversiunea agropastorală” a daco-romanilor după 271, prin prăbușirea vieții urbane romane, vezi excelentul studiu al lui E. Lozovan, *Orașe, câmpii și drumuri în Romania Orientală*, în vol. Idem, *Dacia Sacra*, p. 117-160).

[88]. Pentru circulația monedei bizantine în spațiul nord-dunărean, vezi Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V-XI*, Iași, 1978 și Idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981, cu întreaga bibliografie a problemei.

[89]. Descoperirile arheologice postbelice au scos la lumină nu numai produse de ceramică de proveniență bizantină, dar și vase de sticlă, mărgelile și obiecte de cult creștin pătrunse pe căi diferite la Nord de Dunăre. Mai important este faptul că autohtonii au trecut la producerea în

serie a unor piese de imitație romano-bizantină, prezente în toate orizonturile culturale nord-dunărene anterioare anului 600 – Ipotești-Cândești, Bratei, Ciurelu, Costișa-Botoșani II –, concluzie ce se desprinde din descoperirea unor tipare de turtit bijuterii (cercei de o mare varietate tipologică, cruci, mărgel, pandantive etc.). Este vorba așadar de o veritabilă „industrie locală“, ce produce obiecte de inspirație romano-bizantină. Întreaga regiune carpato-dunăreană se constituie astfel, în secolele IV–VI, într-o parte componentă a ariei culturale romano-bizantine.

[90]. Pentru circulația monedei bizantine în ținuturile carpato-dunărene după veacul al VII-lea, vezi Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul*, p. 72–73; O. Iliescu, *Moneda în România*, București, 1970, p. 8–12.

[91]. Imaginea asupra culturii materiale din spațiul carpato-dunărean din perioada postauriliană s-a îmbogățit substanțial în lumina descoperirilor arheologice postbelice. Putem afirma acum că această cultură materială din secolele IV–VII, de factură romană-provincială în aproape toate aspectele sale regionale, cu elemente de tradiție dacică, ai cărei creatori nu pot fi decât daco-romanii, constituie un argument cu greutate în favoarea tezei continuității.

[92]. Pentru raporturile dintre populația autohtonă din Transilvania și triburile germanice, vezi acum K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958; Idem, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982; Idem, *Wandervölker und Romanen im 5. bis 6. Jahrhundert in Siebenbürgen*, în vol. *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, p. 117–121; L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V (cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973; Idem, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul vechii Dacii*, București, 1980, p. 48–72 și volumul *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucharest, 1975 (în special studiile semnate de K. Horedt și Radu Harhoiu) și L. Bârză, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor*.

[93]. *Atlasul lingvistic român*, „operă monumentală a cercetării lingvistico-geografice“ (K. Jaberg, *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dako-romänischen Sprachgebietes*, *Vox Romanica*, 1940, p. 85 este fructul activității întreprinse de școala lingvistică din Cluj, în frunte cu Sextil Pușcariu, Sever Pop și Emil Petrovici.

[94]. Cercetările din ultimele decenii, datorate în principal lui I.I. Russu, au confirmat ideea că cele aproape 70 de cuvinte comune albanezei și limbii române vin din substratul traco-ilir, comun celor două limbi (*Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, passim). Vezi și nota [75].

[95]. Ideea că termenii comuni albanezei și românei sunt nu expresii tehnice, ci noțiuni esențiale ale limbii și vieții în ambele limbi, este deplin pusă în lumină de noile studii lingvistice (I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, p. 141–155).

[96]. În răspunsul său la observația lui L. Tamás că „*les noms désignant les choses d'une agriculture plus avancée ont été empruntées aux Bulgares et que l'on ne saurait comparer le nombre des dérivés du latin designant les variétés de mouton selon la couleur, l'âge, l'espèce à ces quelque mots qu'on ne cesse de citer comme autant d'arguments décisifs en faveur de l'existence d'une agriculture chez les Roumains primitifs*”, Gh.I. Brătianu (*Le problème de la continuité daco-roumaine*, Bucarest, 1944, p. 54) sublinia că „*dès que l'on s'avise d'examiner de plus près le sens de «ces quelques mots», énumérés avec tant de dédain, l'on s'aperçoit que ce sont justement les notions essentielles du travail agricole qui sont d'origine latine: a ara (arare), a semăna (seminare), a culege (colligere), a săpa (sappare), grâu (granum), meiu (miliun), orz (hordeum), spic (spicum), seceră (sicilem), a treiera (tribulare), arie (area), a cernere (cernere), a măcina (machinare), paie (palea). Les termes slaves pour la charrue ou la herse (plug, rariță etc.) apportent sans doute des perfectionnements techniques, mais ne signifient nullement que l'agriculture en tant qu'occupation, ait été apprise par les ancêtres balkaniques ou carpathiques du peuple roumain seulement des envahisseurs du VIe et du VIIe siècles. On est d'accord pour constater que ce n'est pas le nombre des mots, mais leur valeur et leur signification qui définissent le caractère d'une langue... On ne saurait, en bonne logique, faire autrement que d'appliquer la même déduction aux termes concernant l'agriculture, qui a été, sans doute sous une forme encore primitive, une occupation constante des habitants des villages de la montagne, qui constituaient le fond de la population aroumaine et daco-roumaine aux premières époques de son histoire*”. Cu alte cuvinte, împrumuturile lingvistice slave în română în domeniul agricol constituie o problemă de ordin tehnic și ea nu ține de esența ocupației, fenomen similar celui din Galia merovingiană și carolingiană, unde

gallo-romanii au împrumutat de la cuceritorii germanici nu numai obiectele de tehnică, ci și termenii ce le desemnau, fără a însemna aceasta împrumutatul ocupației înseși.

[97]. Pentru sensul social al termenului *rumân*, vezi nota [58].

[98]. Fenomenul transferului de antroponime în spațiul românesc, de la elementul slav suprapus la seniorii români, semnalat aici de Gh.I. Brătianu, este prezent la scară europeană, la începuturile Evului Mediu, în Galia francă, Italia longobardă și Spania vizigotă, unde populația autohtonă romană a împrumutat masiv nume de la cuceritorii germanici. „*Le renouvellement presque total de l'anthroponymie*“, observa L. Musset în legătură cu influența numelor germanice în Galia merovingiană, „*s'explique par la mode, le prestige de la cour, peut-être une sorte de loyalisme envers le nouveau régime (Les invasions. Les vagues germaniques, p. 194–195, 258)*).

[99]. Asupra evoluției raporturilor dintre slavi și avari – într-o primă etapă cei dintâi au fost simpli auxiliari ai celor din urmă, pentru ca, mai târziu, mai ales după eșecul asediului avaro-slav al Constantinopolului din 626, slavii să dobândească o incontestabilă autonomie în acțiunile lor (vezi nota [26] cu bibliografia recentă a problemei).

[100]. Ipoteza unei „*uniuni bulgaro-slave*“ sau a unui „*stat dualist în chhanatul protobulgar*“ (D. Anghelov, *Obrazuvane na bălgarskata narodnost*, Sofia, 1971, p. 230 și urm.) nu rezistă. Majoritatea cercetătorilor înclină de partea tezei apărute și de Gh.I. Brătianu, văzând în chhanatul lui Asparuh un stat turanic, cu o structură militar-administrativă, în frunte cu hanul protobulgar, care a subordonat autorității sale absolute toate populațiile aflate între Dunăre și Balcani, inclusiv slavii, în urma actului cuceririi (S. Lišev, *Za genezisa na feodalizma v Balgarija*, Sofia, 1963, p. 126–133; L. Musset, *Les invasions. Le second assaut*, p. 212; S. Brezeanu, „*La Bulgarie d'au-delà de l'Ister*“, p. 126–127).

[101]. Ipoteza stăruinței în Evul Mediu a ideii de suzeranitate a împăratului Noii Rome asupra căpeteniilor politice nord-dunărene apare limpede în cronică Notarului anonim al regelui Béla (*Gesta Hungarorum*, ed. Szentpétery, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, Budapesta, 1937, p. 61), în care ducele bihorean Menumorut îl numește pe basileul bizantin „*stăpânul meu, împăratul din Constantinopol*“ (... „*sed temen modo per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auffere de manibus meis.*“).

[102]. Pentru împrejurările creștinării daco-românilor, vezi nota [68].

[103]. Dominația primului stat bulgar la Nord de Dunăre rămâne o problemă controversată. O stăpânire asupra teritoriile carpato-dunărene în expresia geografică maximală a fost dedusă din slavonismul cultural român în Veacul de Mijloc sau din pătrunderea liturghiei slave în biserica română (P.P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile IX–X, Studii și cercetări de istorie medie*, I, 1950; Idem, *Einführung in die Geschichte der rumänischen Kultur*, p. 159–173). În schimb, din analiza atentă a izvoarelor secolelor VII–X, se desprinde ideea unei dominații de importanță marginală – geografic și cronologic – a primului stat bulgar (S. Brezeanu, „*La Bulgarie d’au-delà de l’Ister“ à la lumière des sources écrites médiévales*”, p. 121–135).

[103 bis] – Pentru problema relațiilor dintre instituțiile politice ecleziastice românești nord-dunărene, anterioare fondării Principatelor Române, vezi Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 56 și urm. Pentru relația stat–Biserică în procesul formării Principatelor Române (Idem, *Geneza statului*; S. Brezeanu, *Domn a toată Țara Românească*; Idem, *Model european și realitate locală*).

[104]. Pentru împrejurările de ordin religios, politic și cultural, ce au condus la actul din 1359, vezi monografia lui R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, cu literatura întregii probleme.

[105]. Geneza și semnificația etnonimului *Walch-Walach* în germană au fost elucidate într-un studiu fundamental de L. Weisgerber, *Walhisk. Die geschichtliche Leistung des Wortes Welsch*, în vol. Idem, *Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung*, Darmstadt, 1953, p. 155–232.

[106]. Este greu de acceptat această ipoteză a istoricului român, chiar dacă primele mențiuni ale etnonimului apar în sursele bizantine cu referire la ramura sud-dunăreană a poporului român (vezi nota [86]). În orice caz, cercetări mai noi par să aducă mențiuni orientale și chiar nordice ale etnonimului „vlah“, cel puțin contemporane celor bizantine, aplicate însă populației românești carpato-dunărene (A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*; Idem, *Relațiile româno-orientale*, București, 1978, p. 32; Mehmet Ali Ekrem, *O mențiune*

inedită despre românii din secolul al IX-lea în „*Oguzname – cea mai veche cronică turcă, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 31, 1980, nr. 2, p. 287–294; V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 24, 1973, nr. 1, p. 57–81; nr. 2, p. 259–282). Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem din vedere alte etnonime, cum sunt termenii arhaizanți *daci* și *geți*, prin care sunt desemnați românii nord-dunăreni începând cu secolul al X-lea nota [50].

[107]. Pentru lipsa de fundament a acestei teze, vezi nota [48].

[108]. Elenizarea slavilor pătrunși în Macedonia meridională și în Grecia a pornit, e drept, din marile orașe, mai ales din Thessalonic, dar procesul a avut și caracterul unei politici de stat întreprinse de energicii împărați din secolele VIII–IX (G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 108 și urm.).

[109]. Teza unei „reromânizări“ a teritoriilor extracarpatiche în Veacul de Mijloc, pornind din interiorul cetății Carpaților, trebuie repusă în discuție în lumina descoperirilor arheologice din ultimele decenii (vezi nota următoare).

[110]. Discutabilă în momentul în care Gh.I. Brătianu își scria lucrarea, teza romanizării și creștinării Munteniei și Moldovei, teritorii ce nu au făcut parte din vechea provincie romană, este admisă azi în lumina descoperirilor arheologice postbelice (R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în Idem, *Studia Thracologica*, Bucurest, 1976, p. 150–179; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiu l est-carpatic în secolele II–IV e.n.*, Iași, 1982, p. 118–120 și passim; D. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984; Idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați: așezările din secolele VI–IX e.n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984).

[111]. Aceste colonizări din secolele XIII–XIV, ce și-au avut ca punct de plecare provincia intracarpatică și care au consolidat romanitatea de pe latura exterioară a Carpaților, sunt temeiul istoric al tradiției populare relative la „descălecatul“ Țării Românești și Moldovei (Gh.I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 91–92; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, București, 1973, p. 179–185; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 240–247).

[112]. Supraviețuirea resturilor romanității din vechile provincii Rhaetia Secunda, Noricum și Panonia este documentată, cu diferențe regionale, până în secolele XII–XIII (L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, p. 179–180). „*La survie d'une série d'obscurs îlots «valaques» (grec. Blachoi, all. Walchen) dans tout l'avant pays danubien, de la Souabe à la Transilvanie, doit être considérée comme un tout. Les plus occidentaux furent finalement germanisés, ceux du centre submergés par l'invasion magyare*“ (*Ibidem*, p. 202–203).

[113]. Explicația savantului român asupra vieții pastorale a comunităților românești sud-dunărene – nu însă păstori nomazi (!) – a fost strălucit confirmată de cercetările lui Fernand Braudel, în monumentală sa lucrare *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, vol. I, Paris, 1966 (vezi și versiunea românească a cărții, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. I, București, 1985, p. 165–192), unde fenomenul transumanței pastorale este studiat la scară europeană la nivelul spațiului mediteranean.

REZUMAT CRONOLOGIC

271-274 Părăsirea Daciei.

315 *Tropaeum Traiani* (Dobrogea) este restaurat.

328 Expedițiile lui Constantin dincolo de Dunăre.

Construirea unui pod peste Dunăre, la Oescus.

334 Sarmatii *Argarantes* trec Dunărea.

358 Expediția împăratului Constantius împotriva sarmaților *Limigantes*.

372 Mucenicia Sf. Sava, pe Buzău, în Muntenia, sub stăpânirea goților.

448 Ambasada lui Priscus la curtea lui Attila.

545 Limba latină cunoscută de slavii transdunăreni (Procopius).

550 Așezările slavilor, după Iordanes: din Carniolia și Panonia, până la Nistru și la Vistula; anții, de la Nistru la Nipru.

578 Avarii eliberează în Muntenia pe prizonierii luați de slavi, în expedițiile lor din Balcani.

580 „Romania“ într-o inscripție grecească la Sirmium.

587 Cuvinte latine vulgare în *Haemus*-ul bizantin (Teophilact Simocata, Teophanes).

Către 618 Populația romanică din Peninsula Balcanică, așezată de avari dincolo de Dunăre.

Către 678 Întoarcerea acestei populații în Macedonia (Actele Sf. Dimitrie).

Către 811-814 Macedoneni așezați de Krum în Muntenia.

Către 837-838 Întoarcerea acestei populații în Imperiul bizantin.

895-906 Năvălirea maghiarilor în Europa Centrală.

976 Întâia mențiune a vlahilor „cărăvănari“ între Prespa și Ohrida.

982 V.n.nd.r., popor originar din Imperiul roman, menționat de izvoare musulmane între maghiari și moravi, la nordul Dunării.

1014 *Κιμβαλόγγυ* (Câmpulung) între Serres și Melnik.

Sfârșitul secolului al XI-lea *Blakumen* în inscripția runică de la Sjonhem.

Către 1100 Tradiția istorică a Cronicii lui Nestor: valahii au cucerit pe slavii din Carpați, înainte de sosirea maghiarilor.

Începutul secolului al XII-lea Vlahii în *Chanson de Roland*.

1114 Vlahii călăuze ale cumanilor, la trecerea Dunării (Ana Comnena).

1164-1166 Vlahii, coborâtori ai colonilor italice, în armatele bizantine ale lui Manuel Comnenul, lângă Gurile Dunării (Kinnamos). Păstori vlahi la marginile Galiției.

1173-1193 Tradiția istorică despre voievodatele blachilor în Transilvania, în vremea năvălirii maghiare din secolul al X-lea, în *Gesta Hungarorum* ale Notarului Anonim al regelui Bela III (?).

1186 Răscoala vlahilor din Balcani. Asăneștii, întemeietori ai Imperiului vlahilor și al bulgarilor.

1210 *Blachi* în Ardeal.

1222 *Terra Blacorum* în Transilvania.

1241 Năvălirea tătarilor în Europa Centrală.

1247 Cnezatele lui Litovoi și Seneslau pe țărmurile Oltului.

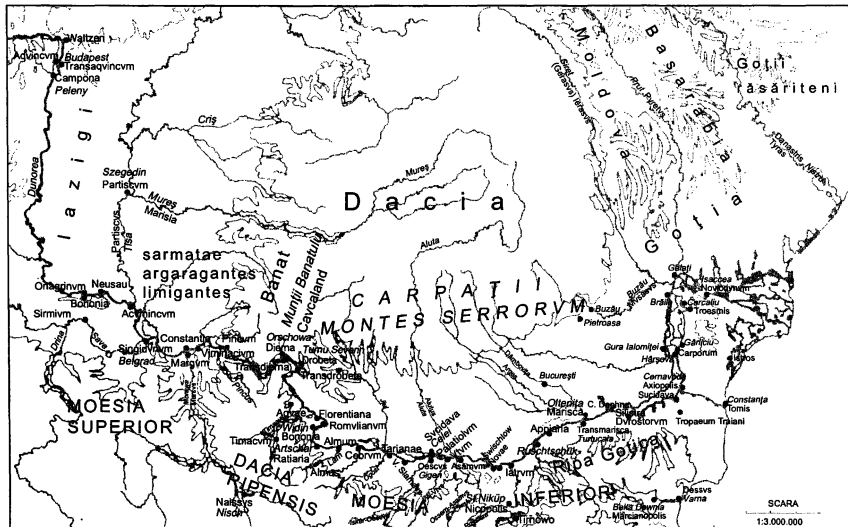
1279 Răscoala lui Litovoi împotriva ungarilor.

1286 *Ymor filius Molday*, demnitar tătar.

Către 1308 Voievodul Țării Românești, în cronica rimată a lui Ottokar de Stiria; vlahii din Macedonia în descrierea Franciscanului sau Dominicanului anonim.

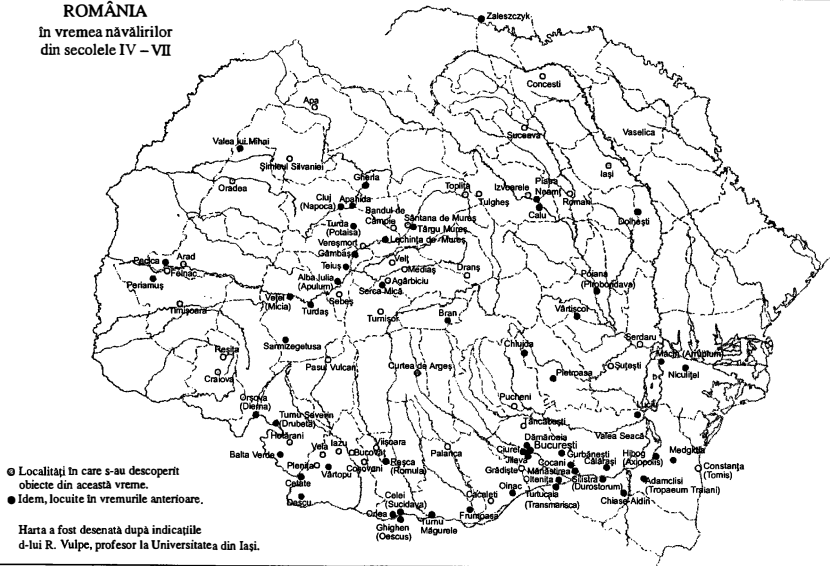
1324 Prima mențiune a lui Basarab, voievodul Țării Românești († 1352).

1325 Prima mențiune a unei Țări Moldovenești. Către 1360 Descălecarea voievodatului Moldovei.

Dacia în secolul al IV-lea după C. Patsch, *Beiträge z. Völkerkunde v. Südosteuropa*, III.

În vremea năvălirilor din secolele IV – VII

Lucrarea de față constituie un moment important în evoluția studiului continuității dacoromâne. Gh. I. Brătianu aduce în cercetarea problemei o remarcabilă cultură generală, cunoștințe solide în domeniile conexe istoriei și, mai presus de toate, o nouă metodă de investigație, exersată atât de fructuos în studiile de istorie europeană. Se poate afirma că, în această lucrare, savantul român dă măsura posibilităților sale. Însăși natura teritoriului studiat, vitregit în surse scrise, reclama punerea în valoare a tuturor resurselor *noii istorii*, la a cărei elaborare savantul român a avut partea sa de contribuție.

Stelian Brezeanu

În curs de apariție:

- *Epoca Unirii*
de Dan Berindei
- *Mircea cel Bătrân*
de P. P. Panaitescu

ISBN: 973-653-047-7